

Ineke Maas, Marco H.D. van Leeuwen en Kees Mandemakers (red.)

HONDERDVIJFTIG JAAR LEVENSLOPEN

De Historische Steekproef
Nederlandse bevolking

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Honderdvijftig jaar levenslopen

Honderdvijftig jaar levenslopen

De Historische Steekproef Nederlandse bevolking

Onder redactie van

Ineke Maas

Marco H.D. van Leeuwen

Kees Mandemakers

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Honderdvijftig jaar levenslopen: de Historische Steekproef Nederlandse bevolking is de boekaflevering bij jaargang 83 (2008) van het sociaal-wetenschappelijk tijdschrift Mens & Maatschappij.

Omslagafbeelding: Volendam, juli 1959

Foto: Ben van Meerendonk / AHF, collectie IISG, Amsterdam

Omslagontwerp: Jos Hendrix, Groningen

Vormgeving binnenwerk: ProGrafici, Goes

ISBN 978 90 8964 067 3

e-ISBN 978 90 4850 662 0

NUR 741

© Ineke Maas, Marco H.D. van Leeuwen en Kees Mandemakers / Amsterdam University Press, Amsterdam 2008

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeleelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoudsopgave

<i>Ineke Maas, Marco H.D. van Leeuwen en Kees Mandemakers</i> Honderdvijftig jaar levenslopen: een inleiding	7
<i>Kees Mandemakers</i> De database van de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN)	9
<i>Hilde Bras, Aart C. Liefbroer en Cees H. Elzinga</i> Standaardisering van leefvormen? Trajecten naar volwassenheid van Nederlanders, 1850-1940	15
<i>Jan Van Bavel, Jan Kok en Theo Engelen</i> Hoge kinderloosheid tijdens het interbellum in Nederland. De rol van godsdienst, levensstandaard en economische crisis	51
<i>Matthijs Kalmijn</i> Voorlopers in de echtscheidingsrevolutie. De relatie tussen echtscheiding en sociale klasse in de negentiende en vroeg-twintigste eeuw	81
<i>Hans Knippenberg en Sjoerd de Vos</i> Vroege ontkerkelijkheid in Nederland. Een analyse van het geboortecohort 1850-1882	97
<i>Onno Boonstra</i> Functioneel analfabetisme in Nederland, 1775-1900	127
<i>Richard L. Zijdeman en Kees Mandemakers</i> De rol van het gymasiaal en middelbaar onderwijs bij de intergenerationele overdracht van status, Nederland 1865-1940	149

	<i>Ineke Maas en Marco H.D. van Leeuwen</i>	
	Van een dubbeltje naar een kwartje? Beroepsloopbanen van mannen en vrouwen in Nederland tussen 1865 en 1940	173
6	<i>Frans van Poppel en Ruben van Gaalen</i>	
	Sociale klasse, sociale mobiliteit en sterfte in Nederland, 1850-2007	203
	Over de auteurs	237

Honderdvijftig jaar levenslopen: een inleiding

Ineke Maas, Marco H.D. van Leeuwen en Kees Mandemakers

Veranderingen in de wijze waarop mensen hun leven vormgeven zijn soms heel abrupt – denk aan de gevolgen van de verdwijning van het IJzeren Gordijn voor de levenslopen van Midden- en Oost-Europeanen. Vaker echter veranderen de levenslopen van mensen langzaam, van de ene generatie op de andere. Grootouders herkennen zich nog in hun kinderen, maar nauwelijks meer in hun kleinkinderen. Voor kleinkinderen is het onvoorstelbaar hoe hun grootouders leefden.

Hoewel we allemaal verhalen kennen over ‘hoe het vroeger was’, was er tot voor kort weinig systematische kennis over levenslopen van mensen geboren voor 1900. Grootschalig sociologisch onderzoek naar levenslopen begon in Nederland in de jaren negentig van de twintigste eeuw (Ultee & Ganzeboom, 1995). Ook oudere mensen werden geïnterviewd over hun levensloop en dat leverde gegevens op voor de periode vanaf 1900 (zie bijvoorbeeld Liefbroer & Dykstra, 2000). Historisch onderzoek naar levenslopen reikt verder terug, maar betrof ofwel hele levenslopen van slechts een klein aantal personen, of alleen een bepaald aspect van de levensloop: bijvoorbeeld het beroep op het moment van huwen. Veel vragen over veranderingen op de lange termijn konden daarom tot nu toe niet worden beantwoord.

In 1987 startte een samenwerking tussen onderzoekers uit de historische en sociale wetenschappen, gericht op het verzamelen van levensloopdata van een omvangrijke representatieve steekproef uit de Nederlandse bevolking geboren tussen 1812 en 1922: het project Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN).¹ Het project wordt uitgevoerd door het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam. In eerste instantie richtte de dataverzameling zich op de akten van de burgerlijke stand die werden opgemaakt bij de meest markante momenten in de levens van individuen: geboorte, huwelijk en overlijden.² Vanaf 2003 maakte een NWO-subsidie (Programma voor grote investeringen nr. 175-107.105.01) het mogelijk om in het project Life Courses in Context ook dynamische informatie te verzamelen. Deze is afkomstig uit het Neder-

landse bevolkingsregister dat vanaf 1849 werd bijgehouden. Hierin wordt voor iedereen de woonplaats, de gezinssituatie, het beroep en de godsdienst genoteerd en regelmatig bijgewerkt, bijvoorbeeld bij een verhuizing, een geboorte of bij de tienjaarlijkse volkstelling.

De eerste uit dit project afkomstige dataset is onlangs – in 2007 – beschikbaar gekomen voor onderzoekers. Dit boek bevat een eerste overzicht van onderzoek naar levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1850 en 1922. Het multidisciplinaire karakter van de onderzoeksgroep is zichtbaar zowel in de auteurs van de hoofdstukken als in de aspecten van de levensloop die aan de orde komen. Sociologen, historici, demografen, geografen en statistici bestuderen trajecten naar volwassenheid, kinderloosheid, echtscheiding, ontkerkelijking, analfabetisme, beroepsmobiliteit en sterfte.

De hoofdstukken hebben in de eerste plaats een beschrijvende waarde: ze laten zien hoe levenslopen vanaf 1850 eruitzagen en welke verschillen er waren tussen sociale groepen. Daarnaast worden in alle hoofdstukken bestaande theorieën en hypothesen getoetst. Deze theorieën hebben specifiek betrekking op de geboortecohorten van voor 1900 ofwel ze gaan over langzame veranderingen gedurende de afgelopen twee eeuwen. Voor het eerst worden ze nu getoetst met gegevens over levenslopen die ook werkelijk op deze periode betrekking hebben.

Met de verzamelde data kunnen nog veel meer vragen worden beantwoord en andere hypothesen worden getoetst. De dataset staat ter beschikking voor geïnteresseerde onderzoekers.³ Daarnaast zijn er vergevorderde plannen om nieuwe databronnen aan te boren die nog uitgebreidere informatie opleveren over de onderzoekspersonen in het databestand, zoals bijvoorbeeld over hun familienetwerk of over militaire dienst. Dit boek is daarom niet de afsluiting van het onderzoek naar historische levenslopen, maar juist het begin van de studie naar de levens van onze ouders, grootouders en overgrootouders.

Noten

1. Zie <http://www.iisg.nl/~hsn/>.
2. Deze dataverzameling werd mogelijk gemaakt door een reeks subsidies van het ministerie van Onderwijs & Wetenschappen, NWO en de KNAW. Zie voor de details het *HSN Jaarverslag 2007*.
3. Zie <http://www.iisg.nl/~hsn/>.

Literatuur

- HSN (2007). *Jaarverslag 2007*. Amsterdam: IISG.
- Liefbroer, A.C. & P.A. Dykstra (2000). *Levenslopen in verandering. Een studie naar ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Ultee, W.C. & H.B.G. Ganzeboom (1995). *Netherlands family survey 1992-93*. Nijmegen: Department of Sociology, Nijmegen University.

De database van de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN)

Kees Mandemakers

Het doel van de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN) is de reconstructie van de gehele levensloop van een groot aantal personen geboren in de periode voordat survey-onderzoek zijn intrede deed. De onderzoekspersonen voor de HSN-database zijn geselecteerd door middel van een aselechte steekproef uit de geboorteregisters uit de periode 1812-1922. De steekproeffractie varieert per geboorteperiode: 0,75 procent voor de periode 1812-1872, 0,5 procent voor de periode 1873-1902 en 0,25 procent voor de periode 1903-1922. Daarnaast zijn de provincies Zeeland, Friesland en Utrecht voor de periode 1903-1922 overtrokken tot een totaal van 0,5 procent. Het exacte aantal steekproefpersonen bedraagt 78.105. Dit is iets meer dan een half procent van de in totaal 14,5 miljoen personen die in deze periode in Nederland zijn geboren. Een aantal van 78.105 is voldoende om statistisch verantwoorde uitspraken te kunnen doen voor relatief kleine subpopulaties binnen de Nederlandse bevolking (Mandemakers, 2000). Voor uitgebreide informatie over de HSN kan worden verwezen naar de website: www.iisg.nl/~hsn.

Buiten Nederland kent men al geruime tijd vergelijkbare projecten, vooral in Canada, Zweden, Engeland, Noorwegen, België, Frankrijk en de Verenigde Staten (Kelly Hall, McCaa & Thorvaldsen, 2000). De HSN onderscheidt zich doordat het onderzoek zich niet over bepaalde regio's maar over het gehele land uitstrekt, en bovendien migranten gevolgd zijn naar hun nieuwe woonplaatsen waardoor ook voor hen de gehele levensloop kon worden vastgelegd. In deze zin is de HSN-database uniek te noemen. De HSN gaat dus uit van een onderzoeksconcept waarbij Nederland als één gebied en de daarin bewaard gebleven bevolkingsregisters als één bron worden beschouwd, ondanks de geografische verspreiding en optredende plaatselijke verschillen in de kwaliteit en toegankelijkheid van dit onderzoeksmateriaal.

In de database van de HSN worden voor al deze 78.105 onderzoekspersonen op systematische wijze gegevens verzameld uit de burgerlijke stand (allereerst de geboortekten, daarna overlijdensakten en huwelijksakten, zie verder Vulsma,

2002). Met de geboorteakten is niet alleen de basis gelegd voor het onderzoek naar de levenslopen. In de akten zelf vinden we meteen al een groot aantal gegevens, zoals de namen, adressen, leeftijden en beroepen van de ouders. Tevens zien we of de aangever (meestal de vader) zijn handtekening kon zetten of niet. Bij de tot op heden in de database opgenomen overlijdensakten ligt de nadruk op de overlijdensakten van vroeg overleden kinderen. Bij de oudere personen kan in de regel pas een akte worden gevonden als de gehele levensloop bekend is.¹ Overleden kinderen werden meestal aangegeven door de vader, zodat voor vaders een tweede mogelijkheid ontstaat voor het noteren van het uitgeoefende beroep en het al dan niet zetten van een handtekening, indicator van analfabetisme. Huwelijksakten zijn een zeer rijke bron. Ze bevatten namelijk niet alleen gegevens van de huwendes, maar ook van de ouders van het bruidspaar en van twee of vier getuigen. Dit zijn veelal vrienden of familie van de huwendes. De akte bevat dus diverse aan elkaar gerelateerde personen met daarbij voor alle personen gegevens over woonplaats, leeftijd, beroep, handtekening en relatie.

Het uiteindelijke doel van de HSN is de reconstructie van de gehele levensloop van de in de steekproef opgenomen personen. Hiervoor wordt ook alle informatie die in de bevolkingsregisters is te vinden, overgenomen. Door koppeling van alle bevolkingsregisters van de meer dan duizend toen bestaande gemeenten wordt het mogelijk het volledige migratiepatroon van al deze personen uit te zoeken. Ook blijkt uit deze bron de kerkelijke gezindte en opnieuw vaak het beroep. De gezinssamenstelling komt naar voren uit de relatie die de verschillende personen in het huishouden ten opzichte van het hoofd van het gezin innemen, bijvoorbeeld 'zoon', 'nicht' of 'kostganger'. Op basis van de migratiegegevens en de gegevens betreffende de geboortedatum en eventuele sterfdatum kan voor elk moment in de tijd de samenstelling van het gezin en de veranderingen daarin worden bepaald (Knotter en Meier, 1995; Mandemakers, 2006a).

Het overnemen van de gegevens uit de registers gebeurt niet alleen voor de onderzoekspersonen, maar ook voor alle andere personen die zich in hetzelfde gezin bevinden. Een typische levensloop kenmerkt zich door vier verschillende situaties: a) opgroeien binnen het ouderlijke gezin, b) inwonen bij andere gezinnen of in kosthuissituaties als dienstbode, schoolleerling, ambachtsleerling, kostganger, dienstplichtige of anderszins, c) als ouders met een eigen gezin en d) inwonen als bejaarde of behoeftige. Zeker gezien de hoge kindersterfte in het verleden maakte lang niet elke onderzoekspersoon alle fasen mee. En ook niet iedereen kwam aan een huwelijk toe, kreeg kinderen, of had voor het huwelijk het ouderlijke huis reeds verlaten.

Het bevolkingsregister ging eind jaren dertig, officieel per 1 januari 1940, over van de gezinskaarten op de persoonsgezinskaarten (PK). Als een persoon van de ene gemeente naar een andere verhuisde, dan verhuisde deze PK mee. Dit systeem is blijven werken tot 1 oktober 1994, toen de overgang naar de Gemeentelijke Basis Administratie (GBA) werd gerealiseerd. In het geval van overlijden werd de PK gearhiveerd bij het Centraal Bureau voor Genealogie. Van alle onder-

zoekspersonen die op 1 januari 1940 nog in leven waren, werden de PK's door de HSN opgevraagd en indien gevonden ingevoerd. Ook de PK is rijk aan informatie; zo zijn onder andere de beroepsvermeldingen, het gehele migratietraject (alle adressen), de gezinssamenstelling en de godsdienstige gezindte te vinden. Deze unieke bron maakt het mogelijk om tot ver in de twintigste eeuw door te gaan met onderzoek naar onderwerpen als sociale mobiliteit, ontkerkelijking, veranderingen in de gezinssamenstelling en migratiepatronen. Samen met de overlijdensakten is nu voor meer dan de helft van alle HSN-onderzoekspersonen bekend waar en op welk moment ze zijn overleden.

Samenstelling van de HSN dataset Levenslopen, release 2007.01

De verzameling van de levenslopen van alle personen in de HSN-steekproef is nog niet afgesloten. Een belangrijke stap is gezet binnen het kader van het door NWO-Groot en de KNAW gesubsidieerde project *Life Courses in Context* (Mandemakers, 2004). Binnen dit project zijn voor 40.000 personen, iets meer dan de helft van de oorspronkelijke steekproef, de levenslopen gevolgd en ingevoerd. Het betreft onderzoekspersonen die geboren zijn tussen 1850 en 1922. Het tweede deel van dit project, de context, digitaliseert de volkstellingen zoals die zijn gepubliceerd tussen 1859 en 1947. Dit onderdeel werd uitgevoerd door het Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatiediensten (NIWI) en later door Data Archiving and Networking Services (DANS). Het gaat hierbij om samengestelde gegevens op het niveau van de gemeente of van de provincie, zoals de leeftijdsopbouw of samenstelling van de beroepsbevolking. Voor deze gegevens zie www.volkstellingen.nl. Dit onderdeel werd 29 september 2006 afgerond door middel van het symposium *Uitgeteld en ingevoerd: analyse van de Nederlandse volkstellingen 1795-2001* (Boonstra e.a., 2007). Met het congres *Levenslopen in de 19e en 20e eeuw* werd op vrijdag 11 april 2008 het gehele *Life Courses in Context*-programma afgesloten. Een deel van de hoofdstukken in dit boek werden gepresenteerd op dit congres. Andere bijdragen aan dit congres zullen in 2009 verschijnen in een themanummer van het *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*.

De in dit boek opgenomen hoofdstukken zijn gebaseerd op de tussentijdse dataset *Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN), dataset Levenslopen, release 2007.01*. Deze dataset wordt in dit boek verder aangehaald als *HSN dataset Levenslopen, release 2007.01*. Voor de wijze waarop de brongegevens tot levenslopen zijn verwerkt, zie Mandemakers (2006b).

De *HSN dataset Levenslopen, release 2007.01* kwam uit in januari 2007. Op dat moment bevatte de HSN-dataset de levenslopen van 19.535 onderzoekspersonen. Van 452 personen werden geen gegevens in het bevolkingsregister gevonden door slechte indexen of bijvoorbeeld doordat er geen registers meer waren. Een voorbeeld hiervan zijn de registers van Middelburg die voor de periode tot 1900 zijn verbrand tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het effectieve aantal onderzoekspersonen komt daardoor op 19.083 (zie tabel 1). Voor het maken van deze dataset,

werden er prioriteiten bij de dataverzameling gesteld. Deze prioritering leverde een steekproef op die bestaat uit twee onderdelen.

12

1. Personen geboren in de periode 1850-1922 voor de provincies Friesland, Zeeland, Utrecht en de stad Rotterdam (n = 12.972). Deze provincies maakten al eerder deel uit van HSN-onderzoek naar levenslopen. Deze voorsprong was reden om er met verhoogde prioriteit verder aan te werken.
2. Personen geboren in de periode 1883-1922 in de rest van Nederland. Daarbij werd voor de periode 1883-1902 ad random 60 procent van de oorspronkelijke steekproef geselecteerd, dit is dus een effectieve steekproef van 0,3 % (0,6*0,5). Samen met de 0,25 % van de periode 1903-1922 resulteert dit in 13.817 personen.

Tabel 1 Samenstelling HSN dataset Levenslopen, release 2007.01

	Provincie Friesland, Utrecht Zeeland en stad Rotterdam ^a				Rest Nederland		Totaal	
	1850-1882		1883-1922		1883-1922		1850-1922	
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%
<i>Totaal aantal onderzoekspersonen</i>	6333	100,0	6639	100,0	13817	100,0	26789	100,0
Nog niet opgenomen in dataset	926	14,6	938	14,1	5390	39,0	7254	27,1
Niet gevonden in bevolkingsregister	257	4,1	64	1,0	131	0,9	452	1,7
<i>In de dataset opgenomen levenslopen</i>	5150	81,3	5637	84,9	8296	60,0	19083	71,2
Daarvan volledig gevolgd	3999	63,1	4553	68,6	7702	55,7	16254	85,2
Daarvan onvolledig gevolgd	1151	18,2	1084	16,3	594	4,3	2829	14,8

^a Rotterdam omvat de geannexeerde gemeenten Delfshaven, Hillegersberg, Schiebroek, Overschie, Katendrecht, Charlois, Kralingen, Pernis, Hoogvliet, IJsselmonde en Poortugaal.

De mate van volledigheid varieert per provincie en periode. De dataset voor Utrecht en Zeeland is nagenoeg compleet en die van Friesland en Rotterdam komen uit op ongeveer 75 %. Bij elkaar gaat het om 85 % van de in totaal 12.972 in aanmerking komende onderzoekspersonen. Van de rest van het land uit de geboorteperiode 1883-1922, komt de volledigheid uit op 60 % van de in aanmerking komende onderzoekspersonen. Het ontbreken van levenslopen is niet *at random*, het gaat vooral om personen die of heel veel verhuisden of naar buiten de geboorteregio zijn verhuisd. Er is dus een duidelijke oververtegenwoordiging van ‘blijvers’. Ook kon niet van alle personen de volledige levensloop worden gevonden en ingevoerd.²

Ten behoeve van de hoofdstukken in dit boek werd in 2007 ook een tussentijdse release van de burgerlijke stand uitgebracht: *Historische Steekproef Neder-*

landse bevolking (HSN), dataset Akten Burgerlijke Stand, bèta-release 2007.01, hier verder aangehaald als HSN release akten 2007.01. Huwelijksgegevens zijn met name benut in de hier opgenomen hoofdstukken van Kalmijn en Boonstra. De release bevat gegevens van geboorteakten (78.105), huwelijksakten (22.419) en overlijden (40.637, waarvan 22.482 overlijdensakten en 18.155 persoonskaarten). Scheidingsgegevens werden apart uitgegeven als HSN release akten_h_scheiding 2007.01.

Noten

1. Bovendien wordt er voor overlijdensakten niet verder gezocht dan 1 januari 1940, omdat vanaf dat moment de persoonskaarten die bij het Centraal Bureau voor Genealogie berusten, gebruikt worden.
2. Bij het verschijnen van deze publicatie is de dataset *Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN), dataset Levenslopen, release 2008.01* uitgekomen. In deze dataset zijn enkele kleine fouten gecorrigeerd en is het aantal levenslopen uitgebreid tot meer dan 22.000.

Literatuur

- Boonstra, O.W.A., P.K. Doorn, M.P.M. van Horik, J.G.S.J. van Maarseveen & J. Oudhof (red.) (2007). *Twee eeuwen Nederland geteld. Onderzoek met de digitale Volks-Beroeps- en Woningtellingen 1795-2001*. Den Haag: DANS en CBS.
- Kelly Hall, P., R. McCaa & G. Thorvaldsen (red.) (2000). *Handbook of International Historical Microdata for Population Research*. Minneapolis: Minnesota Population Center.
- Knotter, A. & A.C. Meijer (red.) (1995). *De gemeentelijke bevolkingsregisters 1850-1920*. Den Haag: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis.
- Mandemakers, K. (2000). Historical Sample of the Netherlands. In P. Kelly Hall, R. McCaa & G. Thorvaldsen (red.), *Handbook of International Historical Microdata for Population Research* (pp. 149-178). Minneapolis: Minnesota Population Center.
- Mandemakers, K. (2004). De Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN) en het project Life Courses in Context. *Bevolking en Gezin*, 33, 91-114.
- Mandemakers, K. (2006a). Levensloonderzoek in Rotterdam met de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN). In P. van de Laar, L. Lucassen & K. Mandemakers (red.), *Naar Rotterdam. Immigratie en levensloop in Rotterdam vanaf het einde van de negentiende eeuw* (pp. 9-24). Amsterdam: Aksant.
- Mandemakers, K. (2006b). Building life course datasets from population registers by the Historical Sample of the Netherlands (HSN). *History and Computing*, 14, 87-108.
- Vulsma, R.F. (2002). *Burgerlijke stand en bevolkingsregister*. 2e herziene druk. Den Haag: Centraal Bureau voor Genealogie.

Standaardisering van leefvormen?

Trajecten naar volwassenheid van Nederlanders, 1850-1940

Hilde Bras, Aart C. Liefbroer en Cees H. Elzinga

Inleiding

Cornelia Meeuwisse wordt geboren in 1921 in Hellevoetsluis. Vlak na de oorlog, op 24-jarige leeftijd, trouwt ze met Jan Mak en betrekken ze een klein huisje in Den Helder. Een jaar later wordt hun eerste kind geboren. Daarna volgen er nog tien andere kinderen (Mak, 2005). Cornelia's levensloop voldoet aan wat sociologen de standaardlevensloop noemen: uit huis gaan om te trouwen, kort daarna gevolgd door de geboorte van het eerste kind (Liefbroer & De Jong Gierveld, 1993; Van Leeuwen, 1987). Moeder thuis, vader verdient de kost. Het is het beeld van de jaren vijftig en zestig. Hoe anders verliep het leven van Pietje Willemse, die ruim zestig jaar eerder werd geboren in het Zeeuwse Tholen. Op 20-jarige leeftijd verlaat zij het ouderlijk huis om als dienstmeisje te gaan werken; eerst in Zierikzee, daarna bij verschillende werkgevers in Amsterdam. Pietje laat haar periode als dienstbode pas achter zich als zij op 26-jarige leeftijd trouwt en in Haarlem bij haar schoonouders intrekt. Zij overlijdt echter al op 39-jarige leeftijd en laat daarbij vier kinderen achter (Blikman-Ruiterkamp, 2000). Ook de overgang naar de volwassenheid van Annetje Beets detoneert met het beeld van de standaardlevensloop. Annetje wordt in 1888 in Purmerend geboren als dochter van een besteller. Ze volgt een verpleegstersopleiding, wordt kraamverpleegster en later huishoudster en woont afwisselend in zusterhuizen, bij familie en bij werkgevers. Annetje blijft tot haar 55ste vrijgezel (Oort, 2006).

Levensloopsociologen spreken van 'standaardisering' om het proces aan te duiden waarbij de levensloop eenvormiger wordt voor grotere delen van de bevolking. De oorsprong van dit proces ligt volgens hen niet alleen bij demografische veranderingen en toegenomen welvaart, maar ook bij het ontstaan van leeftijdsnormen die verbonden zijn met de expansie van het onderwijssysteem, de groei van de moderne verzorgingsstaat en het socialeverzekeringswezen. In de loop van de twintigste eeuw zou de met deze instituties verbonden leeftijdsgerelateerde wetgeving de levensloop steeds meer zijn gaan structureren (Mayer,

1986). Standaardisering houdt daarom in de eerste plaats een proces van temporalisering in; een ontwikkeling waarbij leeftijd verandert van een categorische status naar een structurerend element in het bestaan (Hagestad, 1992; Hagestad & Neugarten, 1985; Kohli, 1986). Daarnaast zou er sprake zijn van chronologisering waarbij gebeurtenissen in de levensloop steeds meer in een vaste volgorde en op nauwe door normen bepaalde leeftijden plaatsvonden, resulterende in de zogenaamde ‘gestandaardiseerde normatieve levensloop’ (Baars, 1991).

In sociologisch onderzoek worden de flexibele ‘keuzelevenslopen’ uit het huidige tijdsgewricht vaak afgezet tegen de standaardlevensloop uit ‘het verleden’. Maar was die standaardlevensloop wel zo representatief voor de ervaringen van eerdere cohorten? Of gaat het hierbij slechts om de gemeenschappelijke ervaringen van enkele generaties, zoals wel is gesuggereerd (Van Eijk, 2000)? Amerikaans onderzoek op basis van historische volkstellingen laat zien dat de overgang naar de volwassenheid nog een extreem uitgerekte en ongeordende fase was voor personen die in het midden van de negentiende eeuw geboren werden. De fase werd pas geleidelijk aan uniformer voor generaties die geboren werden vanaf het begin van de twintigste eeuw (Hogan, 1981; Modell, Furstenberg & Hershberg, 1976; Modell, Furstenberg & Strong, 1978; Stevens, 1990). Ook in een aantal Nederlandse studies werd een trend naar standaardisering waargenomen voor cohorten geboren tussen 1903 en 1940 (Liefbroer & De Jong Gierveld, 1993; Liefbroer & Dykstra, 2000). Aan de hand van surveys en interviews, waarop deze studies zijn gebaseerd, kan echter niet verder teruggegaan worden dan tot cohorten geboren in het begin van de twintigste eeuw. Hoe uniform waren levenslopen eigenlijk in de negentiende eeuw? Waar lagen precies de wortels van het standaardiseringsproces?

Het meeste levensloponderzoek heeft zich beziggehouden met afzonderlijke levensloopgebeurtenissen. De determinanten van de frequentie, duur en timing van transitie, zoals trouwen en uit huis gaan, zijn daarbij in kaart gebracht. In deze studie richten wij ons op ‘holistische’ trajecten zoals die tot uitdrukking komen in de aaneenschakeling van gebeurtenissen gedurende een bepaalde levensfase en/of op een bepaald levensdomein. Een dergelijk trajectperspectief biedt een waardevolle aanvulling op het gangbare onderzoek naar standaardiseringsprocessen. Sociale veranderingen beïnvloeden immers niet alleen afzonderlijke transitie, maar ook de volgorde en timing daarvan binnen complexe ketens van gedragskeuzen. Bovendien combineren trajecten oorzaak en gevolg en reflecteren zo op een andere manier dan transitie de geleefde werkelijkheid (Hynes & Clarkberg, 2005; Pollock, 2007). We bestuderen in deze bijdrage trajecten tijdens de overgangsfase naar de volwassenheid (15-40 jaar) en richten ons in het bijzonder op trajecten van leefvormen. Leefvormen betreffen de huishoudsamenstellingen en woonarrangementen waarin individuen zich bevinden, zoals wonen met ouders, bij een werkgever verblijven, met partner en kinderen samenleven of met drie generaties wonen.

We onderzoeken allereerst of er sprake was van een proces van standaardise-

ring van leefvormtrajecten in de periode 1850-1940. In hoeverre werden trajecten uniformer, hoe zagen karakteristieke trajecten eruit en in hoeverre werd een bepaald pad naar de volwassenheid in de loop van de tijd algemener? In de tweede plaats trachten we groepsverschillen in het proces van standaardisering te achterhalen. In hoeverre verschilden de leefvormtrajecten van mannen en vrouwen? In het debat over de modernisering van demografisch gedrag in Nederland spelen sociale klasse en religie een belangrijke rol. We toetsen daarom ook specifieke hypothesen betreffende sociale en religieuze verschillen in trajecten naar de volwassenheid.

Aan de hand van de gegevens uit de Historische Steekproef Nederland (HSN) bestuderen we leefvormcarrières van Nederlanders geboren tussen 1850 en 1900. De HSN is een database met historische registratiegegevens, waaronder gegevens uit de bevolkingsregisters en informatie uit de akten van de burgerlijke stand (geboorte, huwelijk en overlijden). Deze dataset heeft een aantal belangrijke voordelen: ten eerste verschaft het longitudinale gegevens op individueel niveau. De schaarse studies waarin (historische) trajecten zijn bestudeerd hebben over het algemeen een synthetische cohortbenadering toegepast op basis van volkstellingsgegevens (Glick, 1947; Glick & Parke, 1965; Modell, Furstenberg & Hershberg, 1976; Stevens, 1990; Uhlenberg, 1969, 1974). Ondanks de waardevolle informatie die zulke herhaalde cross-sectionele surveys opleveren, kunnen alleen longitudinale data de volgorde van keuzen en transitie die individuen doorlopen, inzichtelijk maken (Mouw, 2005). Ten tweede is de HSN-database prospectief; informatie betreft niet alleen ‘overlevers’, maar ook individuen die relatief vroeg overlijden. Op basis van de HSN kan een vollediger beeld geschetst worden van de diversiteit aan levensloopervaringen van historische cohorten.

In dit hoofdstuk onderzoeken we trajecten naar volwassenheid aan de hand van methoden van sequentieanalyse. Sequentieanalyse maakt het mogelijk om, door exploratie van patronen van similariteit en afstand, verschillende typen levensloopervaringen te onderscheiden. We doen dit met een door Elzinga (2005) ontwikkelde methode.

Het hoofdstuk is als volgt opgezet. In de volgende paragraaf ontwikkelen we hypothesen over algemene trends in de standaardisering van leefvormtrajecten in Nederland en in het bijzonder over verschillen tussen mannen en vrouwen, sociale klassen en kerkelijke gezindten. Deze hypothesen worden vervolgens getoetst met de HSN-data. Eerst bezien we of er zich in het algemeen een proces van standaardisering heeft voorgedaan. Met behulp van clusteranalyse zijn daarna uit de data verschillende typen trajecten gegenereerd. We onderzoeken cohortverschillen in de gevolgde trajecten. Aan de hand van een serie van logistische-regressieanalyses bekijken we in hoeverre er verschillen naar sekse, sociale klasse en religie bestaan in de trajecten die individuen op weg naar de volwassenheid doorlopen. De belangrijkste resultaten en de implicaties daarvan bediscussieren we in de laatste paragraaf.

Veranderingen in de jongvolwassenheid en de standaardiserings-hypothese

Industrialisering en de jongvolwassenheid

De levensfase van jongvolwassenheid kent verschillende belangrijke transities en rites de passage, zoals uit huis gaan, inwonen, trouwen en ouderschap. Daarnaast is de periode van jongvolwassenheid een historisch veranderlijk verschijnsel; de vorm, duur en inhoud ervan zijn nauw verweven met bredere maatschappelijke ontwikkelingen (Brinkgreve & De Regt, 1991). Om hypothesen met betrekking tot standaardisering van deze levensfase te formuleren, is het daarom nodig eerst inzicht te krijgen in de belangrijkste historische veranderingen in patronen van uit huis gaan, migratie, samenwonen met familie of niet-verwanten, huwelijks-sluiting, ouderschap, vruchtbaarheid en sterfte.

In de preindustriële samenleving was de jongvolwassenheid een langgerekte, semi-autonome periode met een eigen sociale status; jongeren vormden een aparte groep in de samenleving met eigen rituelen, feesten en verenigingen. De fase kende nauwelijks leeftijdsgradaties; jongelui, van welke leeftijd dan ook, bevonden zich in een vaag gebied tussen afhankelijkheid en onafhankelijkheid (Gillis, 1974; Hanawalt, 1992). Het begin van de jongvolwassenheid werd gemarkeerd door biologische rijping, religieuze initiatie en het beëindigen van het lager onderwijs. Een huwelijk en het stichten van een eigen huishouden werden over het algemeen gezien als de voltooiing ervan. De uitgerekte fase van jongvolwassenheid was nauw verbonden met het heersende patroon van huwelijk en voortplanting. In Nederland gold, net als in de rest van West-Europa, vanaf ongeveer 1600 het West-Europese (of malthusiaanse) huwelijkspatroon (Hajnal, 1965). Dit patroon, dat door de Nederlandse demograaf Hofstee (1981) het agrarisch-ambachtelijke patroon is genoemd, werd gekenmerkt door een hoge tot zeer hoge huwelijksleeftijd, een relatief groot aandeel nooit huwend en een bijna maximale huwelijksvruchtbaarheid. Trouwen was alleen mogelijk wanneer men in staat was om zich van een bestaan te verzekeren dat representatief was voor de eigen klasse of stand. Binnen een agrarisch-ambachtelijke samenleving bracht een aanzienlijk deel van de jongeren een periode in het huishouden van anderen door als gezelschap, leerling, meid of knecht. Het in het Engels zo treffend aangeduide 'life-cycle service' (Laslett, 1977) bood jongeren de mogelijkheid om ervaring op te doen met de werkzaamheden in een bepaalde beroepsgroep en te sparen voor een uitzet of het opbouwen van een startkapitaal. Ook onder de arbeiders in de steden zou volgens Hofstee dit patroon hebben bestaan.

In het agrarisch-ambachtelijke patroon kwam verandering tijdens de periode van industrialisering. Die kwam in Nederland halverwege de jaren zestig van de negentiende eeuw op gang (Van Zanden & Van Riel, 2004). Nederland verschilde vooral van andere Europese landen doordat de industrialisering gekenmerkt werd door een intensivering van de dienstverlenende sector in plaats van door voornamelijk een groei van de (primaire) industriële productie (Wintle,

2000). Hoewel Nederland al vanaf de zestiende eeuw een relatief geürbaniseerd land was en vooral het westen sterk gecommmercialiseerd was, ging de industrialisering gepaard met verdergaande urbanisatie. Werkgelegenheid en bevolkingsgroei namen eerst vooral in de grote steden toe, terwijl in een latere fase ook de provinciesteden zich ontwikkelden (Diederiks, 1992). Er ontstond een scala aan nieuwe beroepsmogelijkheden. Voor mannen nam het werk in de havens, scheepsbouw, fabrieken en woningbouw toe. Tegelijkertijd steeg de vraag naar vrouwelijk inwonend dienstpersoneel bij de groeiende middenklasse in de steden. Deze uitbreiding van de werkgelegenheid ging gepaard met toegenomen migratie, met name van het platteland naar de steden. Industrialisering en urbanisatie leidden ook tot de vorming van duidelijk afgebakende klassen. Er vormden zich een stedelijke industriële arbeidersklasse, een klasse van industriële en commerciële ondernemers en een nieuwe middenklasse van employés in het bedrijfsleven en ‘witte boorden’ werkzaam in de groeiende overheidsbureaucratie (De Regt, 1993a).

Door de stijging van de reële lonen en de algemene welvaartsverhoging was het voor jongeren gemakkelijker geworden om al op jongere leeftijd economische zelfstandigheid te bereiken. Tijdens de laatste decennia van de negentiende eeuw daalde de huwelijksleeftijd van jongeren dan ook geleidelijk. Deze daling deed zich in alle sociale lagen voor (Van Poppel, 1992b). Er werd echter niet alleen jonger maar ook meer getrouwd. Het aandeel celibatairen op 40- tot 44-jarige leeftijd daalde vanaf 1900 voor mannen, terwijl het voor vrouwen eerst nog toenam, en pas vanaf 1910 geleidelijk en na 1950 snel verminderde (Engelen & Kok, 2003). Ook een aantal andere belangrijke demografische veranderingen vonden in deze periode plaats. Verbeteringen in economische omstandigheden, gezondheidszorg, persoonlijke hygiëne en zuigelingenverzorging hadden vanaf 1875 een snelle daling van de sterfte tot gevolg, wat niet alleen een verlenging van de levensduur en een drastische reductie van de kindersterfte betekende, maar ook een vermindering van de sterfte op jongvolwassen leeftijd (Van Poppel, 1999). Vanaf 1879 ging ook de huwelijksvruchtbaarheid dalen. Het bevolkingsaantal werd niet meer – zoals binnen het agrarisch-ambachtelijke patroon gebruikelijk was – door laat of nooit trouwen onder controle gehouden, maar het aantal geboortes werd nu binnen het huwelijk beperkt. Er waren echter grote sociale, religieuze en regionale verschillen in de Nederlandse vruchtbaarheidstransitie (Van Poppel, 1974, 1985).

Industrialisering ging maar tot op zekere hoogte gepaard met een uitbreiding van staatsorganisaties en wetgeving. De arbeidswetgeving bleef beperkt tot het aan banden leggen van de kinderarbeid (in 1874 en 1889) en de regulering van de arbeid van gehuwde vrouwen. Veel van het werk dat door jongeren werd verricht, bijvoorbeeld in de huishoudelijke dienstensector, was echter van die verordeningen uitgesloten. Ook het onderwijssysteem ging niet direct de jongvolwassenheid bepalen. In 1905 werd de leerplicht ingevoerd en die was zesjarig, tot en met gemiddeld twaalf jaar. In 1951 was dit slechts met twee jaar verlengd

en waren jongeren tot en met gemiddeld hun veertiende jaar leerplichtig (Mandemakers, 1996). Evenmin kwam de verzorgingsstaat in Nederland snel van de grond. De armenzorg werd traditioneel zowel door de kerken als door de burgerlijke armbesturen verzorgd, en dit bleef zo gedurende de gehele negentiende eeuw (Van Leeuwen, 1994). Tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw nam de rol van de kerken af en gingen de gemeenten relatief steeds meer geven. Pas in 1963 met de Algemene Bijstandswet werd de armenzorg een taak van de landelijke overheid (Van der Valk, 1986). Wetgeving omtrent ouderdomspensioenen werd in 1919 effectief, terwijl de Ziektewet niet eerder dan in 1930, en andere sociale wetgeving zelfs pas na de Tweede Wereldoorlog werd geïmplementeerd (Wintle, 2000). Van standaardisering door overheidsingrijpen was voor de Tweede Wereldoorlog dus nog nauwelijks sprake.

Technologische modernisering, ontwikkeling van de infrastructuur en van nieuwe transportmogelijkheden (trein, tram en fiets) tijdens de laatste helft van de negentiende eeuw en de eerste drie decennia van de twintigste eeuw drukten wel een belangrijke stempel op de jongvolwassenheid (Knippenberg & De Pater, 1988; Van der Woud, 2007). Jongeren konden hierdoor vaker bij hun ouders thuis blijven wonen en naar hun werk pendelen. Door de toegenomen welvaart en de verruimde beroepsmogelijkheden en doordat men meer vrije tijd en privacy wenste, nam de noodzaak en de behoefte ook af om als kostganger, dienstbode of knecht in de huishoudens van anderen te wonen en te werken.

Tijdens de periode 1850-1940 gingen jongeren vaker en vroeger trouwen, werd de sterfte op jongvolwassen leeftijd geringer en woonden zij minder vaak in bij niet-verwanten. Al deze ontwikkelingen beïnvloedden de jongvolwassenheid op ingrijpende wijze. Verwacht kan worden dat er zich daardoor voor cohorten geboren tussen 1850 en 1900 een proces van standaardisering van leefvormtrajecten naar de volwassenheid voltrok.

Standaardisering van leefvormtrajecten

Brückner en Mayer (2005) hebben concepten ontwikkeld om diverse aspecten van standaardisatieprocessen in levenslopen van elkaar te onderscheiden. De concepten verwijzen naar verschillende dimensies van standaardisering die onafhankelijk van elkaar kunnen variëren. Een hiervan is het concept van de-differentiatie (of homogenisering) dat het proces samenvat waarbij voorheen gesplitste levensfasen samenkomen (Brückner & Mayer, 2005). Als er sprake is van homogenisering neemt het aantal verschillende stadia of posities in leefvormtrajecten af. De afname van bijvoorbeeld in de negentiende eeuw gebruikelijke leefvormen zoals inwonen als kostganger, in een internaat, of bij verwanten en het daarvoor in de plaats langer bij de ouders thuis blijven wonen voor het huwelijk is een voorbeeld van een dergelijk homogeniseringsproces.

Niet alleen de afname van het aantal stadia is relevant, ook het toevallige karakter daarvan speelt een rol. Oudere cohorten hadden wellicht vaker grillige

patronen met episodes van afwisselend wonen bij ouders, grootouders, werkgevers, familieleden of kostgezinnen dan jongere cohorten. Volgens Elzinga en Liefbroer (2007) dekt het begrip turbulentie het vluchtige en toevallige karakter van een dergelijke zeer gedifferentieerde levensloop. Dit leidt ons tot onze eerste hypothese.

H1 De turbulentie in trajecten naar volwassenheid is voor cohorten geboren tussen 1850 en 1900 afgenomen.

Naast homogenisering kan standaardisering als dimensie worden onderscheiden. Het begrip standaardisering verwijst volgens Brückner en Mayer (2005) naar het proces waarbij specifieke posities en de volgorde waarin ze voorkomen algemener worden voor een bepaalde populatie. Standaardisering bestaat in feite uit twee aspecten die weer apart onderscheiden kunnen worden: het steeds meer gelijk worden van levenslopen en het afnemen van de diversiteit aan levensloopspaden (Elzinga & Liefbroer, 2007). Het eerste aspect van standaardisering is dat levenslopen meer op elkaar zijn gaan lijken. Dit leidt tot onze tweede hypothese.

H2 Trajecten naar volwassenheid van cohorten geboren tussen 1850 en 1900 zijn meer op elkaar gaan lijken.

Een tweede aspect van standaardisering is afname in de diversiteit aan trajecten en toename van de dominantie van een specifiek traject. Peter Uhlenberg (1974) ontwikkelde, op basis van censusgegevens over de levenslopen van Amerikaanse vrouwen die geboren werden tussen 1890 en 1934, een typologie van vijf trajecten. Het traject *vroege dood* werd gevolgd door vrouwen die tot hun vijftiende jaar in leven bleven, maar voor hun vijftigste stierven. Vrouwen die op hun vijftigste nog niet gehuwd waren, vielen in de categorie *vrijgezellen*. Vrouwen die wel trouwden maar geen kinderen kregen, werden als *kinderloos* getypeerd. Vrouwen die huwden en kinderen kregen, maar wiens eerste huwelijk door verweeduwing of scheiding uit elkaar viel, doorliepen het traject *gebroken huwelijk met kinderen*. Ten slotte onderscheidt Uhlenberg een traject dat door huwelijk, ouderschap en het gezamenlijk opvoeden van de kinderen getypeerd wordt. Dit traject, waarin gezinsvorming centraal staat, wordt door Uhlenberg het geprefereerde of *standaardtraject* genoemd. Onder de door hem bestudeerde cohorten vrouwen kwam dit traject relatief steeds vaker voor.

Op basis van Uhlenbergs conclusies nemen we aan dat een dergelijk standaardtraject, waarin gezinsvorming centraal stond, ook geleidelijk aan dominant werd voor Nederlandse cohorten geboren tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw. Onze derde hypothese is aldus geformuleerd.

H3 De diversiteit van trajecten naar volwassenheid van cohorten geboren tussen 1850 en 1900 is afgenomen en de dominantie van een 'standaardtraject' getypeerd door gezinsvorming is toegenomen.

22

Tot nog toe hebben we over processen van homogenisering en standaardisering gesproken alsof die zich voor iedereen in dezelfde mate en in gelijk tempo voordeden. In het demografisch gedrag van Nederlanders in deze periode bestonden echter grote verschillen naar sekse, sociale klasse en religieuze gezindte. Ten eerste valt het te verwachten dat de modernisering van de jongvolwassenheid bij mannen sneller haar beslag kreeg dan bij vrouwen. We hebben al gezien dat de afname van het vrijgezellenbestaan bij mannen eerder plaatsvond dan bij vrouwen. Vanaf 1909 begon het aandeel gehuwde mannen te stijgen voordat dezelfde ontwikkeling zich voordeed bij vrouwen. In 1930 lag de proportie nooit huwendes bij mannen nog steeds zo'n vijf procent lager dan bij vrouwen (Engelen & Kok, 2003). Ook gingen jongens vaker en langer naar school dan meisjes (Knippenberg & De Pater, 1988). De belangrijkste oorzaak van verschillen in uniformiteit in de jongvolwassenheid waren echter seksspecifieke arbeidsmogelijkheden; jonge mannen konden veel gemakkelijker in het ouderlijk huis blijven wonen en thuis of buitenshuis werken. Voor Nederlandse vrouwen was het dienstbodeberoep van oudsher een belangrijke optie en de relevantie van dit beroep als manier om de jongvolwassenheid te overbruggen nam alleen maar toe gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw. Alhoewel ook mannen bij werkgevers en familie hun intrek namen om deel te nemen aan de stedelijk-industriële arbeidsmarkt, kwam deze leefvorm relatief vaker op het levenspad van vrouwen, waardoor hun jongvolwassenheid een grilliger en minder uniform karakter kreeg. Dit brengt ons tot onze vierde hypothese.

H4 Standaardisering van leefvormtrajecten naar volwassenheid vond in sterkere mate plaats bij mannen dan bij vrouwen.

Ook tussen de sociale klassen bestonden van oudsher grote verschillen in patronen van uit huis gaan, huwelijksluiting, sterfte en vruchtbaarheid. Jongeren uit de ongeschoolde arbeidersklasse werden veel vaker dan kinderen uit de boerenstand of uit de middenklassen knecht, meid of dienstbode (Bras, 2002). De daling van de huwelijksleeftijd en van het celibaat onder invloed van de welvaartstoename was echter veel pregnanter voor jongeren uit de arbeidersklasse dan voor kinderen afkomstig uit boerenmilieus en de burgerij (Van Poppel, 1992b). Jongeren uit de arbeidersklasse, die door middel van loonarbeid aan de kost moesten zien te komen, profiteerden van de grotere vraag naar arbeid en de gestegen lonen. Alhoewel de middenklasse vooropliep bij het toepassen van geboortebeperving (Van Bavel & Kok, 2005), betekende dit niet dat zij ook voortrekkers waren in het vroege huwen. De materiële eisen voor het stichten van een eigen huishouden waren door de toename van de levensstandaard alleen maar hoger

geworden, waardoor het huwelijk nog moeilijker haalbaar werd. Velen gingen daardoor geen relatie aan (Falkenburg, 1905). In een studie op basis van individuele gegevens uit de persoonskaarten van cohorten geboren tussen 1890 en 1909 vonden Engelen en Kok (2003) dat jongeren, en vooral vrouwen, afkomstig uit de hoogste sociale klassen, niet alleen later trouwden maar ook relatief vaker ongehuwd bleven. Het West-Europese huwelijkspatroon bleef ook bij boeren nog lang het gebruikelijke patroon; bezit speelde daar een belangrijke rol. Alhoewel arbeidersjongeren vaker inwoonden bij werkgevers en hogere sterftekansen hadden (Van Poppel, 1999), zullen vooral de toegenomen mogelijkheden om te trouwen en om dat op jongere leeftijd te doen ervoor gezorgd hebben dat hun jonge levens uiteindelijk homogener werden, meer op elkaar gingen lijken en vaker het standaardtraject benaderden dan dat bij jongeren uit andere sociale klassen het geval was. Dit brengt ons tot de volgende hypothese.

H5 Standaardisering van leefvormtrajecten naar volwassenheid vond in sterkere mate bij jongeren uit de arbeidersklasse plaats dan bij jongeren uit andere sociale klassen.

Ten slotte verwachten we religieuze verschillen in de standaardisering van de jongvolwassenheid. Katholieke geestelijken verwierpen tot ver in de twintigste eeuw geboortebeperking binnen het huwelijk. Daardoor was het traditionele patroon van huwelijksrestrictie (laat en niet trouwen) de enige manier van bevolkingscontrole. Binnen sommige delen van het protestantisme daarentegen werd het neomalthusiaanse alternatief al veel eerder geaccepteerd. Vooral remonstranten en mennonieten waren vrijdenkers op het gebied van de geboortebeperking. Gereformeerden en andere orthodoxe protestanten hadden daarentegen eenzelfde strenge seksuele moraal als de katholieken (Engelen & Kok, 2003; Van Bavel & Kok, 2005). Ook was er een verschil in sterftekansen tussen katholieken en protestanten; katholieken zouden door hun ongezondere levensstijl hogere sterftecijfers hebben gehad (Van Poppel, 1992a). In vergelijking met katholieken en orthodoxe protestanten zou onder vrijzinnig-protestanten dus eerder een proces van standaardisering van de jongvolwassenheid plaats hebben gevonden. Onze zesde hypothese luidt aldus.

H6 Standaardisering van leefvormtrajecten naar volwassenheid vond in sterkere mate plaats bij jongeren uit vrijzinnig-protestantse gezinnen dan bij jongeren van andere religieuze gezindten.

Onderzoeksopzet

Constructie van leefvormtrajecten

De onderzoeksvragen worden beantwoord met behulp van gegevens uit de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN). De HSN is een nationaal databe-

stand waarin informatie is opgenomen over de levensloop van een groot aantal personen geboren in Nederland in de jaren 1812-1922 (Mandemakers, 2000). We analyseren data van de *Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN), dataset Levenslopen, release 2007.01*. In deze dataset is alle informatie over de onderzoekspersonen uit de bevolkingsregisters opgeslagen, zie ook de bijdrage van Mandemakers in dit boek.

De dataset bevat de levenslopen van 19.535 onderzoekspersonen. De dataset is gestratificeerd naar regio en periode. Voor de provincies Friesland, Zeeland, Utrecht en de stad Rotterdam zijn levenslopen beschikbaar voor de geboortecohorten 1850-1922 ($n = 10.787$), voor de overige regio's alleen voor de geboortecohorten 1883-1922 ($n = 8296$).

Tot 1940 bestond het bevolkingsregister uit vastbladige registers en gezinskaarten, daarna uit persoonskaarten. Met de gezinskaarten is het mogelijk om op ieder gewenst moment vast te stellen met welke andere personen een onderzoekspersoon in een huishouden verblijft. Op de persoonskaart staat geen informatie vermeld over alle personen die met de onderzoekspersoon in een huishouden hebben verbleven. Om die reden is besloten om slechts informatie die in de vastbladige registers en op de gezinskaarten staat vermeld (d.w.z. tot 1940) te gebruiken en geen poging te ondernemen om de leefvormtrajecten ook na die datum te construeren. Dit leidt ertoe dat wij ons bij het construeren van de leefvormtrajecten tussen leeftijd 15 en 40 beperken tot personen geboren tussen 1850 en 1899 ($n = 4651$).

Op basis van deze informatie zijn negen leefvormen onderscheiden waarin men zich tussen het vijftiende en het veertigste levensjaar kan bevinden. Deze staan vermeld in tabel 1.

Allereerst kan men alleen wonen (A). In de tweede plaats kan men bij de ouders wonen, al dan niet met andere familieleden, zoals broers en zussen, en

Tabel 1 *Leefvormen en hun acroniemen*

Nummer	Acroniem	Beschrijving
1	A	Alleen
2	O	met Ouders
3	P	met Partner zonder kinderen
4	PK	met Partner met Kinderen
5	K	zonder partner met Kinderen
6	PO	met Partner en (schoon)Ouders
7	PKO	met Partner, Kinderen en (schoon)Ouders
8	F	met Familie anders dan partner, (schoon)ouders of kinderen
9	N	met Niet-familie
10	D	Dood
11	U	Onbekend

al dan niet met niet-verwanten, zoals inwonend personeel. Deze leefvorm wordt aangeduid als ‘met Ouders’ (O). Woont men samen met een partner, maar zonder dat een ouder of beide ouders ook deel uitmaken van het huishouden, dan zijn er twee mogelijkheden. Heeft men geen kinderen, dan wordt de leefvorm geclassificeerd als ‘met Partner, zonder kinderen’ (P). Heeft men wel kinderen, dan wordt de leefvorm ingedeeld als ‘met Partner en Kinderen’ (PK). In beide gevallen maakt het niet uit of er – met uitzondering van de ouders – nog andere verwanten of niet-verwanten deel uitmaken van het huishouden. Woont men wel samen met een of meer van zijn of haar kinderen, maar woont er geen partner of ouder in hetzelfde huishouden, dan wordt de leefvorm geclassificeerd als ‘zonder partner, met Kinderen’ (K). Wonen er behalve de partner en eventuele kinderen ook een of beide ouders in hetzelfde huishouden als de onderzoekspersoon, dan wordt de leefvorm ofwel geclassificeerd als ‘met Partner en (schoon) Ouder’ (PO) of als ‘met Partner, Kinderen en (schoon)Ouder’ (PKO). Opnieuw doet het niet ter zake of ook andere verwanten of niet-verwanten deel uitmaken van het huishouden. Wanneer men noch alleen, noch met ouders, kinderen of partner in eenzelfde huishouden woont, dan blijven er nog twee mogelijkheden over: men woont met andere familieleden, zoals een broer of een zus of een tante en een oom – en eventuele niet-verwanten – in een huishouden, of men woont alleen met niet-verwanten, bijvoorbeeld als inwonende bediende of knecht of in een institutioneel huishouden zoals een klooster. De eerste mogelijkheid wordt geclassificeerd als ‘met Familie anders dan partner, (schoon)ouders of kinderen’ (F), de tweede mogelijkheid als ‘met Niet-familie’ (N). Ten slotte is het mogelijk dat een onderzoekspersoon voor het veertigste levensjaar overlijdt. In dat geval wordt een extra positie ‘Dood’ (D) toegevoegd.

De HSN is een rijke, maar ook een complexe databron. Het afleiden van de leefvormtrajecten uit de basisbestanden van de HSN is dan ook niet eenvoudig. Uit zowel statische als veranderende gegevens die in het bevolkingsregister zijn opgenomen is per maand afgeleid met welke andere personen de onderzoekspersoon in hetzelfde huishouden verbleef. Op basis van deze informatie is vervolgens maandelijks bepaald in welke leefvorm men zich bevond.¹

Bij de constructie van de leefvormtrajecten treedt een aantal complicaties op. In de eerste plaats is het vaak niet eenvoudig om per maand te bepalen in welk huishouden men zich bevindt, omdat de inschrijvings- en uitschrijvingsmaanden in de diverse huishoudens elkaar soms overlappen. Zo kan het zijn dat een onderzoekspersoon in een huishouden is uitgeschreven per maart 1878, terwijl dezelfde persoon al per december 1877 is ingeschreven in een ander huishouden. In zo’n geval is de inschrijvingsdatum in het laatst genoemde huishouden tevens als uitschrijvingsdatum uit het eerdergenoemde huishouden genomen. Het kan echter ook zijn dat het verblijf in een huishouden geheel binnen de inschrijvingsduur in een ander huishouden valt. Het komt bijvoorbeeld voor dat men in één huishouden staat ingeschreven tussen maart 1866 en december 1891, maar tevens tussen februari 1881 en maart 1882 in een ander huishouden.

Dit kan bijvoorbeeld een gevolg zijn van het feit dat een kind bij de ouders thuis woont, vervolgens een periode als knecht of dienstbode elders verblijft zonder dat de ouders het kind uitschrijven, waarna het kind weer terugkeert in het ouderlijk huis. In dergelijke gevallen wordt ervan uitgegaan dat het verblijf in het huishouden met de vroegste inschrijvingsdatum onderbroken is door het verblijf in het huishouden met de latere inschrijvingsdatum.

Een tweede complicatie is dat personen die inwonend zijn bij niet-verwanten of in instituties wonen veelal als alleenstaand worden aangemerkt. Dit leidt ertoe dat het aandeel alleenstaanden onder het totaal van alle leefvormen bijzonder hoog ligt. Om hiervoor te corrigeren is nagegaan of schijnbaar alleenstaande personen wellicht in registers vermeld staan die suggereren dat zij toch als dienstboden, knechten of als wonend in een institutie met niet-verwanten hebben gewoond. Ook is het beroep van schijnbaar alleenstaanden geraadpleegd om na te gaan of dit mogelijk aanwijzingen opleverde dat een persoon een zodanig beroep had dat het zeer waarschijnlijk is dat deze persoon inwonend was. Als er op basis van bovenstaande acties aanwijzingen zijn om te veronderstellen dat een schijnbaar alleenstaande waarschijnlijk inwonend zou kunnen zijn, is deze persoon alsnog als 'inwonend bij niet-verwanten' geclassificeerd.

Constructie van de overige variabelen

Bij de bestudering van de variatie in de leefvormtrajecten worden diverse mogelijk relevante kenmerken meegenomen. Allereerst gaat het om de reeds eerder besproken kenmerken geboortecohort, sekse, sociale klasse en religie. Daarnaast worden de regio waar men woonde ten tijde van de geboorte en de stedelijkheid van de geboorteplaats als controlevariabelen meegenomen. De belangrijkste reden om deze twee laatste variabelen als controlevariabelen op te nemen is dat de regionale spreiding van de onderzoekspersonen zeer ongelijk verdeeld is over de cohorten. Alleen voor Zeeland, Friesland, Utrecht en de gemeente Rotterdam zijn gegevens over alle cohorten in de huidige HSN-database aanwezig. Bij de operationalisering van elk van deze kenmerken – met uitzondering van sekse – staan wij kort stil.

Geboortecohort. Zoals eerder vermeld, zijn de onderzoekspersonen geboren tussen 1850 en 1899. Een voor de hand liggend inhoudelijk criterium om tot een nadere indeling in een beperkt aantal geboortecohorten te komen, ontbreekt. Om na te kunnen gaan of veranderingen tussen cohorten gradueel of meer sprongsgewijs plaatsvinden, is gekozen voor een indeling in vijf elkaar opvolgende tienjaarlijkse cohorten, te weten 1850-1859, 1860-1869, 1870-1879, 1880-1889 en 1890-1899. In de multivariate analyses wordt het geboortecohort 1870-1879 als referentiecategorie gehanteerd.

Beroepsgroep vader. Om discrepanties tussen sociale groepen te onderzoeken is een variabele geconstrueerd die sociale groep op basis van de beroepsgroep van de vader van de onderzoekspersoon indiceert. We zijn steeds uitgegaan van de beroepstitel van de vader zoals die op de geboorteakte van de onderzoeks-

persoon is vermeld. Wanneer de vader niet aanwezig was bij de aangifte van de geboorte (en er dus geen beroep op de geboorteakte stond), is de eerste beroepstitel van de vader uit het bevolkingsregister tijdens de eerste vijf levensjaren van de onderzoekspersoon gebruikt. Beroepstitels zijn gecodeerd in HISCO (Van Leeuwen, Maas & Miles, 2002) en vervolgens omgezet in beroepsklassen aan de hand van de HISCLASS-indeling (Maas & Van Leeuwen, 2004; Van Leeuwen & Maas, 2005). De oorspronkelijke twaalf categorieën worden samengevat tot acht: 'Hogere managers en vrije beroepen', 'Lagere managers en vrije beroepen, klerken en winkelpersoneel', 'Geschoolde arbeiders', 'Boeren en vissers', 'Laaggeschoolde arbeiders', 'Ongeschoolde arbeiders', 'Landarbeiders', en 'Beroep onbekend'. De laatste groep is maar klein, omdat van de meeste vaders een beroep kon worden gevonden op de geboorteakte of in het bevolkingsregister (zie tabel 2). In de multivariate analyses fungeert de categorie 'Lagere managers en vrije beroepen, klerken en winkelpersoneel' als referentiecategorie.

Religie ouders. Verschillen in leefvormtrajecten naar religieuze herkomst zijn onderzocht aan de hand van de kerkelijke gezindte van beide ouders. Er is daarbij gebruikgemaakt van de aanduidingen afkomstig uit het bevolkingsregister ten tijde van de geboorte van de onderzoekspersoon. Op basis van beider religies zijn in navolging van de indeling van Van Bavel en Kok (2005) de volgende groepen samengesteld (zie ook Knippenberg, 1992). Ten eerste is er een categorie 'vrijzinnig-protestanten' geconstrueerd waaronder zowel de meerderheid van de gematigde Nederlands Hervormde Kerk valt (voornamelijk de 'ethische' en 'vrijzinnige' richtingen) als relatief liberale protestantse kerkgenootschappen zoals de mennonieten, de lutheranen en de remonstranten. Onder de categorie 'katholiek' vallen onderzoekspersonen van wie beide ouders rooms-katholiek, oud-katholiek of vrij-katholiek waren. Een derde categorie omvat degenen van wie ten minste een ouder tot een orthodox-protestantse kerkelijke gezindte behoorde. De orthodoxen omvatten de verschillende calvinistische kerkgenootschappen die zich afsplitsten van de Nederlands Hervormde Kerk. Daarnaast zijn alle Nederlands-hervormden uit gemeenten waar een orthodoxe predikant was aangesteld (de zogenaamde 'confessionelen' en 'gereformeerde bonders') als orthodox-protestants gecodeerd om op die manier de orthodoxe richtingen binnen de Nederlands Hervormde Kerk te onderscheiden. Hiertoe is gebruikgemaakt van de volkstelling van 1920, waarin voor alle gemeenten informatie over de religieuze signatuur van predikanten te vinden is. Omdat gemeenten hun eigen predikant kozen, kan worden aangenomen dat zij in de negentiende eeuw al orthodox waren (Van Bavel & Kok, 2005). Ten vierde hebben we personen onderscheiden van wie een ouder vrijzinnig-protestants en een ouder katholiek was. Zij zijn in de categorie 'gemengd' geplaatst. Een vijfde categorie wordt gevormd door diegenen van wie de ouders joods waren. Wanneer we van beide ouders geen geloof wisten, is de religie van de ouders als 'onbekend' gecodeerd. Ten slotte is er een categorie 'anders' geconstrueerd waaronder personen vallen van wie de ouders onkerkelijk waren of tot een progressieve afscheidingsbewe-

ging behoorden. De categorie 'vrijzinnig-protestants' wordt in de multivariate analyses als referentiecategorie gebruikt.

Regio geboorteplaats. Om regionale verschillen in de standaardisering van leefvormtrajecten te onderscheiden zijn respondenten in vier regio's opgedeeld die in demografisch opzicht (huwelijkssluiting, vruchtbaarheid en sterfte) en wat betreft patronen van samenwoning van elkaar verschilden. Als leidraad is de indeling van Hofstee (Hofstee, 1981) gebruikt (zie ook Boonstra en Van der Woude, 1984). Vier regio's werden onderscheiden: het 'westen en zuidwesten' (Noord-Holland beneden het IJ, Zuid-Holland, westelijk Utrecht, Zeeland), het 'noordwesten en noorden' (Noord-Holland boven het IJ, Groningen, Friesland), de 'oostelijke zandgronden' (Drenthe, Overijssel, grootste deel van Gelderland - van het oosten tot en met de Veluwe) en de 'zuidelijke zandgronden en rivierkleigebied' (Limburg, Noord-Brabant, zuidelijk Gelderland en oostelijk Utrecht). De onderzoekspersonen zijn op grond van hun geboorteplaats bij een van deze regio's ingedeeld. In de multivariate regressieanalyses is het 'noordwesten en noorden' als referentiecategorie gehanteerd.

Urbanisatiegraad geboorteplaats. Ten slotte is de urbanisatiegraad van de geboorteplaats als variabele meegenomen om te controleren voor verschillen tussen personen afkomstig uit een stedelijke dan wel rurale context. De urbanisatiegraad is gebaseerd op het bevolkingsaantal van de geboorteplaats van de onderzoekspersoon rond zijn of haar geboortjaar en het percentage van de mannelijke beroepsbevolking dat werkzaam was in de landbouw in de betreffende gemeente in die periode. Gemeenten met minder dan 5.000 inwoners zijn als ruraal gecodeerd en gemeenten met meer dan 20.000 inwoners als urbaan. Gemeenten met een inwonertal van meer dan 5.000 inwoners en met meer dan 40 procent van de beroepsbevolking werkzaam in de landbouw zijn als ruraal gecategoriseerd, terwijl gemeenten met een bevolking tussen 5.000 en 20.000 inwoners, maar met minder dan 40 procent boeren, als urbaan zijn aangemerkt. De categorie 'ruraal' fungeert in de multivariate analyses als referentiecategorie.

In tabel 2 is beschrijvende informatie over de verdeling van deze variabelen over de verschillende cohorten gepresenteerd.

Methoden

In deze paragraaf beschrijven we achtereenvolgens hoe we turbulentie van en similariteit tussen leefvormsequenties kwantificeren en ten slotte hoe we de leefvormtrajecten sorteren in klassen of clusters.

De sequenties bestaan uit kortere of langere opeenvolgingen van leefvormen en aan iedere leefvorm is een tijdsduur gekoppeld. Een typisch voorbeeld van zo'n sequentie is de reeks O/54 N/58 P/14 PK/174. Deze onderzoekspersoon heeft sinds het vijftiende levensjaar eerst 54 maanden bij de ouders ingewoond, daarna 58 maanden bij een werkgever, heeft vervolgens veertien maanden met een partner samengeleefd om tenslotte met partner en een of meer kinderen tenminste tot het veertigste levensjaar samen te wonen.

Tabel 2 Proporties per categorie van de achtergrondvariabelen sekse, beroepsgroep vader, kerkelijke gezindte ouders, regio en urbanisatiegraad, per geboortecohort

	1850-1859	1860-1869	1870-1879	1880-1889	1890-1899	Totaal
Sekse (man)	51	49	50	47	48	48
<i>Beroepsgroep vader</i>						
Hogere managers en vrije beroepen	2	2	3	7	10	7
Lagere managers en vrije beroepen, klerken en winkel-personeel	19	22	24	17	16	18
Geschoolde arbeiders	20	16	15	18	17	17
Boeren en vissers	14	16	12	15	13	14
Laaggeschoolde arbeiders	8	9	6	10	10	9
Ongeschoolde arbeiders	8	8	8	10	12	10
Landarbeiders	27	25	30	23	21	24
Onbekend	2	2	3	1	1	1
<i>Kerkelijke gezindte ouders</i>						
Beiden vrijzinnig-protestants	63	60	57	48	45	51
Beiden katholiek	17	19	17	26	27	23
Minstens één orthodox-protestants	11	11	15	14	16	14
Gemengd	5	3	3	4	4	4
Beiden joods	1	1	1	2	2	2
Beiden onbekend	1	2	1	3	2	2
Anders	2	3	5	4	4	4
<i>Regio</i>						
Westen en zuidwesten	50	50	49	47	47	48
Noordwesten en noorden	31	33	35	22	20	25
Oostelijke zandgronden	-	-	-	9	12	7
Zuidelijke zandgronden en rivierklei	19	17	16	22	21	20
<i>Urbanisatiegraad (urbaan)</i>						
	40	40	39	46	50	45
<i>N</i>	463	612	647	1241	1688	4651

Soms is het nuttig om over de opeenvolging van leefvormen te praten zonder daarbij de verschillende tijdsduren te betrekken. Zo'n opeenvolging van louter leefvormen zullen we dan een 'patroon' noemen; bijvoorbeeld O N P PK.

30 Iedere sequentie in de data beslaat steeds een even lange periode: 300 maanden (de tijdsduur in maanden tussen vijftien en veertig jaar). De sequenties verschillen echter sterk in lengte: sommige sequenties bestaan uit slechts één leefvorm, andere daarentegen zijn veel langer, doordat er veel meer leefvormen in voorkomen. Hoe langer de opeenvolgingen zijn en hoe meer verschillende leefvormen erin voorkomen, hoe afwisselender of 'turbulenter' de sequentie of het patroon. Het patroon O N is minder turbulent dan het patroon O N O P PK P A P. Afwisseling wordt ook bepaald door de verdeling van de tijd over de leefvormen: in de (sub-)sequentie O/99 N/1 speelt de leefvorm N slechts een minimale rol, want ze beslaat slechts 1 % van de totale duur, terwijl N in O/50 N/50 een veel belangrijker rol speelt. O/50 N/50 is afwisselender, turbulenter dan O/99 N/1.

Om nu het begrip 'turbulentie' te kunnen kwantificeren hebben we het begrip 'subsequentie' nodig: we kunnen uit een sequentie een subsequentie vormen door uit de sequentie een aantal leefvormen te verwijderen. Als voorbeeld kijken we naar het veelvoorkomende patroon O P PK. De subsequenties van O P PK zijn

O, P, PK, O P, O PK, P PK en O P PK

Merk op dat leefvormen die opeenvolgend zijn in een subsequentie, dat niet hoeven te zijn in de oorspronkelijke sequentie. Niet alle sequenties of patronen van dezelfde lengte hebben evenveel verschillende subsequenties: de lezer ziet zelf gemakkelijk in dat O N O er zes heeft en dat O N P zeven subsequenties telt.

Een maat voor de afwisseling of turbulentie in een patroon is nu het aantal verschillende subsequenties dat daarin voorkomt. Ook in de discrete wiskunde worden aantallen subsequenties of substrings (subsequenties waarin de opeenvolgende symbolen ook in de oorspronkelijke sequentie opeenvolgend zijn) gebruikt om de 'complexiteit' van patronen te kwantificeren (De Luca, 1999; Iványi, 1987). In trajecten is echter, anders dan in patronen, aan iedere leefvorm ook een tijdsduur gekoppeld. Elzinga en Liefbroer (2007) stelden dan ook een correctie voor waarmee bij de bepaling van de turbulentie ook rekening kan worden gehouden met de variatie in de aan de leefvormen gekoppelde tijdsduur. Die correctie komt erop neer dat het aantal subsequenties vermenigvuldigd wordt met de inverse van de verhouding tussen de geobserveerde variantie en de maximale variantie van de tijdsduren. De zo resulterende maat voor turbulentie T van leefvormtrajecten is ook in dit hoofdstuk gebruikt: $0 \leq T \leq \log_2(n)$, waarin n het aantal subsequenties is dat in de sequentie voorkomt. Voor meer details over turbulentie verwijzen we de lezer naar Elzinga en Liefbroer (2007).

Het kwantificeren van afstanden en similariteit tussen patronen is een pro-

bleem dat in verschillende disciplines en om substantiële redenen heel verschillend is aangepakt. Klassiek is de Hamming-afstand (Hamming, 1950), een nog steeds vaak gebruikte metriek om verschillen tussen patronen te kwantificeren. De Hamming-afstand is gelijk aan het aantal plaatsen waar twee patronen ongelijk zijn en heeft ook in de sociale wetenschappen toepassing gevonden (Heiser & Meulman, 1997). In de context van het analyseren van trajecten en carrières is de Hamming-afstand echter ongeschikt (Elzinga, 2005). Een generalisatie van de Hamming-afstand is de Levenshtein-afstand (Levenshtein, 1966), in de sociale wetenschappen geïntroduceerd door Abbott en Forrest (1986) als Optimal Matching (OM). De Levenshtein-afstand tussen twee patronen is het minimale aantal (gewogen) veranderingen dat het ene patroon identiek maakt aan het andere. Recente inleidingen over OM en de toepassing ervan in de sociale wetenschappen zijn de overzichten van bijvoorbeeld Abbott en Tsay (2000) en van Brüderl en Scherer (2005). Hoewel OM nog steeds een populaire techniek is, is het gebruik ervan in de sociale wetenschappen recentelijk uitvoerig bekritiseerd, onder anderen door Wu (2000) en Elzinga (2003).

In dit hoofdstuk gebruiken we een techniek om de mate van similariteit tussen levenslopen vast te stellen die recent door Elzinga (2005) werd ontwikkeld en ook gebruikmaakt van het begrip ‘subsequentie’. De methode is gebaseerd op het aantal verschillende gemeenschappelijke subsequenties van twee patronen x en y , gewogen voor de frequentie waarmee die subsequenties in ieder van de patronen voorkomen. Bijvoorbeeld: de gemeenschappelijke subsequenties van de patronen O N O en O N P zijn ‘’, O, N en O N. Gewogen voor hun frequenties bedraagt het aantal gemeenschappelijke subsequenties echter $5 = 1 + 2 + 1 + 1$, omdat de subsequence O twee keer voorkomt in O N O. Met behulp van het aantal gewogen gemeenschappelijke subsequenties kunnen een similariteit $0 \leq s(x, y) \leq 1$ en een afstand $d(x, y) = 1 - s(x, y)$ tussen de patronen worden bepaald. Op verschillende manieren kan nu rekening worden gehouden met de duur van iedere leefvorm in de trajecten; we gaan daar hier niet verder op in en verwijzen de lezer naar bijvoorbeeld Elzinga en Liefbroer (2007). Details van de metriek D en de similariteit s zijn te vinden in Elzinga (2003, 2005) en algoritmen voor het tellen van (gewogen gemeenschappelijke) subsequenties in Elzinga, Rahmann en Wang (2008). Hier is slechts essentieel dat een grotere waarde van $s(x, y)$ wijst op een grotere gelijkenis tussen de sequenties; $s(x, y) = 1$ als de sequenties identiek zijn en $s(x, y) = 0$ als de sequenties geen enkele gemeenschappelijke subsequence hebben.

Toepassing van de boven geschetste methoden voor het kwantificeren van afstanden leidt ertoe dat er voor een verzameling van n sequenties een $n \times n$ -tabel van afstanden tussen de trajecten wordt berekend. Op basis van die tabel kunnen de trajecten worden gesorteerd in klassen of clusters van min of meer gelijkende, dat wil zeggen dichter bijeen liggende trajecten. Hoe, gegeven een tabel van afstanden, die clusters eruit zullen zien is natuurlijk afhankelijk van de regel die men hanteert om trajecten bijeen te brengen in eenzelfde cluster of

klasse of juist te scheiden in verschillende clusters. Hoe goed dat lukt hangt in hoge mate af van de structuur van de tabel van afstanden en van het aantal clusters dat men wenst te vormen: hoe meer clusters, hoe homogener die clusters zullen zijn (Duda, Hart & Stork, 2001; Tibshirani, Walther & Hastie, 2001).

De door ons gebruikte techniek staat bekend als *K*-means clustering. Het iteratieve *K*-means-algoritme berekent, gegeven een vooraf ingesteld aantal (*K*) clusters en een initiële partitie, een zodanige partitie dat de som van de afstanden tussen de centroiden (gemiddelden) van de clusters maximaal is. Hoe goed dat lukt, kunnen we kwantificeren als de verhouding $0 \leq R^2 \leq 1$ van de som van de (gekwadrateerde) afstanden tussen de centroiden en de som van alle (gekwadrateerde) afstanden. Als de zo gevonden clusters perfect homogeen zouden zijn, bereikt R^2 de maximale waarde van 1. Een potentieel probleem van deze clustertechniek is dat het *K*-means-algoritme weliswaar altijd naar een optimum convergeert, maar dat dat optimum helaas niet noodzakelijk de best mogelijke oplossing van het probleem hoeft te zijn. Om toch te waarborgen dat men heel dicht in de buurt van de beste oplossing komt kan men een groot aantal willekeurig gekozen initiële configuraties gebruiken en die oplossing kiezen die de grootste R^2 oplevert. Dat is wat wij hebben gedaan door steeds de beste oplossing te nemen uit een verzameling van honderd oplossingen van initiële configuraties.

Resultaten

Turbulentie van trajecten naar volwassenheid

Onze eerste hypothese stelt dat het niveau van turbulentie in leefvormtrajecten naar de volwassenheid afnam voor cohorten geboren tussen 1850 en 1900. Hierin wordt het idee weerspiegeld dat standaardisering samenging met een afname van de complexiteit van sequenties. Concreet betekent dat een afname van het aantal transitie, en/of van het aantal verschillende leefvormposities en/of van de variatie in de timing van transitie en de duur van posities. Onze maat om turbulentie te berekenen houdt zowel rekening met de volgorde van leefvormen als met de duur die men doorbracht in een bepaald woonarrangement (Elzinga & Liefbroer, 2007). We gebruiken deze maat om de gemiddelde turbulentie van leefvormtrajecten per geboortecohort te berekenen. De resultaten in tabel 3 laten zien dat trajecten naar volwassenheid van het jongste cohort (1890-1899) inderdaad significant minder complex waren dan die van onderzoekspersonen geboren tussen 1850 en 1859. De turbulentie neemt echter niet lineair af, maar met horten en stoten. Er is sprake van een afname tussen de cohorten 1850-1859 en 1860-1869, maar bij het daaropvolgende cohort (1870-1879) ligt de turbulentie weer hoger. De daaropvolgende twee cohorten laten echter wel een consistente daling zien.

Verwacht werd dat standaardisering van leefvormtrajecten zich bij mannen het meest pregnant voordeed. Deze veronderstelling wordt echter niet door de

resultaten bevestigd; juist bij vrouwen is er sprake van een significante trend naar een uniformere jongvolwassenheid. Tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw bracht nog minstens 40 procent van alle ongehuwde vrouwen een deel van haar leven als dienstmeisje door. De levensfase van dienen werd gekenmerkt door veel korte periodes – van vaak een jaar – als inwonend personeelslid bij een werkgever, meestal afgewisseld met periodes dat vrouwen weer woonachtig waren in het ouderlijk huis (Bras, 2002). Trajecten naar volwassenheid veranderden drastisch toen de beroepsmogelijkheden voor vrouwen vanaf het begin van de twintigste eeuw toenamen. Behalve werk in fabrieken, waren er onder andere banen in grootwinkelbedrijven, als verpleegster, onderwijzeres, typiste en telegrafiste. Kenmerkend voor deze nieuwe vrouwenberoepen was dat ze geen inwoning meer vereisten (De Regt, 1993b). Door de toegenomen transportmogelijkheden kon men werk op enige afstand ook steeds beter bereiken. Bovendien verspreidde het burgerlijk ideaal van huisvrouw en moeder zich steeds meer. Niet alleen onder gehuwde vrouwen was de arbeidsparticipatie laag, dit gold voor alle vrouwen (De Regt, 1993b). Wanneer gezinnen het zich konden veroorloven, werkten ook ongehuwde meisjes niet.

We verwachtten dat trajecten naar volwassenheid van jongeren geboren in arbeidersmilieus het meest standaardiseerden. Bezien we het gemiddelde verloop van de turbulentie per cohort per sociale klasse, dan zien we dat bij jongeren uit laaggeschoolde en ongeschoolde arbeidersmilieus inderdaad sprake was van standaardisering. Van alle jongeren geboren rond het midden van de negentiende eeuw waren de leefvormtrajecten van jongeren uit laag- en ongeschoolde arbeidersgezinnen het grilligste. Deze jongeren waren het vaakst genooddaakt om voor hun huwelijk te gaan werken om het gezinsinkomen aan te vullen. De behoefte aan bijverdiensten veranderde niet voor achtereenvolgende cohorten geboren tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw, wel de wijze waarop jongeren actief waren op de arbeidsmarkt. Een baan vereiste, zoals ook al bij de vrouwen is betoogd, steeds minder vaak inwoning in het huishouden van een werkgever. Daarnaast wisten arbeidersjongeren, door de in het kielzog van de industrialisering toegenomen welvaart, vaker en al op jongere leeftijd economische zelfstandigheid te bereiken om in het huwelijk te kunnen treden. Door al deze veranderingen werden hun trajecten naar volwassenheid gemiddeld korter en homogener.

We verwachtten dat standaardisering het sterkst onder jongeren van vrijzinnig-protestantse signatuur optrad. Tabel 3 laat zien dat dit niet het geval was. Bij jongeren afkomstig uit onkerkelijke gezinnen of van wie tenminste een ouder tot een progressieve afscheidingsbeweging behoorde (categorie ‘anders’), zien we wel een significante trend naar eenvormigheid. Maar ook onder jongeren van katholieke afkomst kwam er over de cohorten significant meer regelmaat in de overgang naar de volwassenheid. Net als bij de vrouwen en de ongeschoolde arbeiders vond convergentie naar een gemeenschappelijke standaard dus vaak plaats bij groepen met aanvankelijk zeer grillige trajecten. Zoals we later zul-

len zien (in tabellen 6 en 7) is de afgenomen huwelijksleeftijd van katholieke vrouwen en de daling van de proportie vrijgezellen onder katholieke mannen waarschijnlijk debet aan het regelmatigere worden van de leefvormtrajecten van katholieken.

Tabel 3 Gemiddelde turbulentie van leefvormtrajecten per sekse, beroepsgroep vader en kerkelijke gezindte ouders, per geboortecohort

	1850-1859	1860-1869	1870-1879	1880-1889	1890-1899	Totaal
Totaal	5,881^a	5,642	5,882	5,674	5,662	5,715
Sekse						
Mannen	5,625	5,616	5,956	5,739	5,764	5,751
Vrouwen	6,148	5,666	5,809	5,616	5,568	5,681
Beroepsgroep vader						
Hogere managers en vrije beroepen	5,957	5,724	5,194	5,793	5,754	5,730
Lagere managers en vrije beroepen, klerken en winkel-personeel	5,983	5,603	5,961	5,622	5,716	5,748
Geschoolde arbeiders	5,828	5,650	5,998	5,703	5,722	5,754
Boeren en vissers	5,242	5,406	5,814	5,343	5,592	5,484
Laaggeschoolde arbeiders	6,470	5,916	6,285	5,750	5,427	5,754
Ongeschoolde arbeiders	6,822	5,490	5,870	5,795	5,694	5,805
Landarbeiders	5,776	5,743	5,637	5,819	5,658	5,721
Onbekend	5,077	5,966	7,759	5,024	5,741	5,999
Kerkelijke gezindte ouders						
Beiden vrijzinnig-protestants	5,957	5,576	5,920	5,689	5,775	5,768
Beiden katholiek	6,127	5,697	6,041	5,520	5,579	5,663
Minstens één orthodox-protestants	5,270	5,722	5,727	5,651	5,567	5,606
Gemengd	5,330	6,053	5,297	5,694	5,658	5,620
Beiden joods	5,743	6,466	5,468	6,023	6,348	6,111
Beiden onbekend	3,576	5,477	5,750	6,279	4,898	5,560
Anders	6,969	5,697	5,901	5,981	5,378	5,740
N	463	612	647	1241	1688	4651

^a Significante veranderingen zijn vetgedrukt. In dat geval overlappen de 90-procent betrouwbaarheidsintervallen van het eerste cohort (1850-59) en het laatste cohort (1890-99) niet (op basis van one-way ANOVA posthoc LSD tests).

Bron: HSN-dataset Levenslopen, release 2007.01.

Similariteit van trajecten naar volwassenheid

Onze tweede hypothese stelt dat trajecten naar volwassenheid meer op elkaar zijn gaan lijken. Perfecte gelijkheid zou betekenen dat in elk cohort één reeks van leefvormen volstaat om de trajecten van alle onderzoekspersonen te representeren. Om de similariteit van trajecten te meten, gebruiken we een similariteitsindex die rekening houdt met het aantal verschillende subsequenties, de frequentie waarin die verschillende subsequenties voorkomen en de duur van de subsequenties. Als de gemiddelde similariteit dicht bij 1 ligt is de standaardisering hoog, als de gemiddelde similariteit dicht bij 0 ligt juist laag. In tabel 4 wordt de gemiddelde similariteit van leefvormtrajecten per geboortecohort gepresenteerd. Alhoewel de gemiddelde similariteit relatief laag is (variërend tussen 0,1 en 0,4), is er wel degelijk sprake van een trend naar meer gelijkvormige trajecten. Trajecten naar volwassenheid van het jongste cohort (1890-1899) lijken significant meer op elkaar dan de leefvormpaden van het oudste cohort.

Dit geldt ook voor de levenspaden van jongvolwassen mannen en vrouwen afzonderlijk. Voor beide groepen geldt dat er zich standaardisering heeft voorgedaan, in de zin dat leefvormtrajecten meer gelijkheid zijn gaan vertonen. Bij mannen is de toename van de similariteit tussen het oudste en het jongste cohort echter het grootst. Dit suggereert dat standaardisering zich sterker voordeed in de trajecten naar volwassenheid van mannen dan in die van vrouwen.

We verwachtten dat trajecten naar volwassenheid van jongeren geboren in arbeidersmilieus het meest standaardiseerden. Wanneer we de veranderingen in de similariteit van leefvormtrajecten per sociale klasse bekijken, zien we inderdaad dat binnen de klassen van laaggeschoolde arbeiders, ongeschoolde arbeiders en landarbeiders trajecten naar volwassenheid meer op elkaar gingen lijken. Verder valt op dat ook binnen enkele andere sociale klassen, namelijk bij de lagere managers en beoefenaars van vrije beroepen, klerken en winkelpersoneel en bij de boeren en vissers, trajecten meer overeenkomstig werden. Binnen de laaggeschoolde en ongeschoolde arbeidersklasse is de toename van de similariteit relatief echter het grootst.

Ons vermoeden was dat leefvormcarrières van vrijzinnig-protestanten in sterkere mate standaardiseerden dan die van jongeren van andere religieuze signatuur. Tussen het oudste en het jongste cohort neemt de similariteit van leefvormtrajecten bij vrijzinnig-protestanten inderdaad significant toe. Dit geldt echter evenzeer voor jongeren van katholieke huize. Eerder zagen we al dat ook de turbulentie in de leefvormtrajecten van katholieken significant afnam. Onze hypothese dat trajecten naar volwassenheid van vrijzinnig-protestanten *het meest* convergeerden naar een gemeenschappelijke standaard wordt door de uitkomsten over similariteit dus niet bevestigd.

Tabel 4 Gemiddelde similariteit van leefvormtrajecten per sekse, beroepsgroep vader en kerkelijke gezindte ouders, per geboortecohort

	1850-1859	1860-1869	1870-1879	1880-1889	1890-1899	Totaal
Totaal	0,188^a	0,209	0,202	0,221	0,242	0,218
Sekse						
Mannen	0,198	0,226	0,209	0,243	0,255	0,231
Vrouwen	0,186	0,199	0,204	0,211	0,235	0,211
Beroepsgroep vader						
Hogere managers en vrije beroepen	0,244	0,226	0,327	0,233	0,288	0,252
Lagere managers en vrije beroepen, klerken en winkel- personeel	0,189	0,215	0,221	0,230	0,235	0,218
Geschoolde arbeiders	0,229	0,202	0,198	0,227	0,247	0,220
Boeren en vissers	0,203	0,262	0,240	0,245	0,253	0,238
Laaggeschoolde arbeiders	0,160	0,206	0,274	0,249	0,214	0,208
Ongeschoolde arbeiders	0,219	0,225	0,217	0,240	0,274	0,239
Landarbeiders	0,198	0,221	0,190	0,209	0,247	0,212
Onbekend	0,279	0,212	0,170	0,195	0,232	0,212
Kerkelijke gezindte ouders						
Beiden vrijzinnig- protestants	0,192	0,229	0,216	0,224	0,244	0,219
Beiden katholiek	0,187	0,228	0,184	0,213	0,238	0,214
Tenminste één orthodox-protes- tants	0,226	0,203	0,223	0,217	0,253	0,223
Gemengd	0,259	0,346	0,300	0,292	0,265	0,257
Beiden joods	0,322	0,288	0,479	0,267	0,258	0,229
Beiden onbekend	0,789	0,308	0,210	0,330	0,286	0,256
Anders	0,226	0,266	0,155	0,244	0,265	0,207
N	463	612	647	1241	1688	4651

^a Significante veranderingen zijn vetgedrukt. In dat geval overlappen de 90-procent betrouwbaarheidsintervallen van het eerste cohort (1850-59) en het laatste cohort (1890-99) niet (op basis van one-way ANOVA posthoc LSD tests).

Bron: HSN-dataset Levenslopen, release 2007.01.

Naar een standaardtraject?

Tot dusver is standaardisering afgemeten aan de turbulentie en similariteit van trajecten naar volwassenheid. In deze paragraaf toetsen we onze derde hypothese die stelt dat de diversiteit in trajecten afneemt en de dominantie van een traject waarin gezinsvorming centraal staat, toeneemt voor cohorten geboren tussen 1850 en 1900. We doen dit door op basis van onze gegevens een typologie van leefvormtrajecten te construeren en te onderzoeken in welke mate achtereenvolgende geboortecohorten die trajecten doorliepen. In een serie van logistische regressieanalyses bekijken we ten slotte wat het profiel was van de onderzoekspersonen die deze trajecten doorliepen.

Door middel van clusteranalyse met het K-means-algoritme zijn de onderzoekspersonen in min of meer homogene subgroepen verdeeld. Uit de data zijn acht clusters gegenereerd ($R^2 = 0,352$). Onder elk van de clusters vallen meerdere sequenties. De clusters hebben elk één meest karakteristieke sequentie, namelijk het traject dat de kleinste afstand heeft tot de centroiden van het cluster. In tabel 3 presenteren we deze acht clusters. De gemiddelde similariteit geeft aan hoezeer de reeksen die tot een bepaald cluster behoren op elkaar lijken.

Het cluster 'vroeggestervens' omvat 8 procent van de steekproef en heeft een karakteristieke sequentie O/64 D/236, hetgeen een traject aanduidt waarin men tot het twintigste jaar bij de ouders woonde en daarna overleed. Zo'n 14 procent van de onderzoekspersonen doorliep een dienstbodetraject. Dit cluster behelst vrouwen én mannen die voor hun huwelijk een periode inwoonden bij niet-verwanten. Een kenmerkend dienstbodetraject ziet er als volgt uit: O/54 N/58 P/14 PK/174, dat wil zeggen dat een persoon die dit traject doorliep tot ongeveer het twintigste jaar bij de ouders woonde, daarna circa vijf jaar inwoonde bij werkgevers of andere niet-verwanten, vervolgens trouwde, een jaar later het eerste kind kreeg en vervolgens tot het veertigste jaar samenwoonde met partner en kinderen.

Dan zijn er twee trajecten die wij 'vroeg gezinsvormers' hebben genoemd. Het eerste traject wordt gekenmerkt door de karakteristieke reeks O/104 P/7 PK/189, oftewel: tot op 23 à 24-jarige leeftijd in het ouderlijk huis wonen, daarna trouwen en een half jaar samen met de partner leven, alvorens kinderen te krijgen. Het andere scenario (vroeg gezinsvormers/2) komt bijna op hetzelfde neer, maar men gaat hier meteen vanuit het ouderlijk huis met partner en kinderen wonen. Waarschijnlijk is dit laatste traject een artefact, veroorzaakt door verschillen in de wijze van registratie tussen de bevolkingsregisters en de gezinskaarten. Daarnaast weerspiegelt het waarschijnlijk ook daadwerkelijk een patroon van inwoning van ouders en hun getrouwde kinderen. Vooral in de grote steden bestonden tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw grote woningtekorten (Kok, Mandemakers & Wals, 2005). We voegen beide trajecten in de volgende analyses samen tot één cluster 'vroeg gezinsvormers' hetgeen in totaal 27 procent van alle onderzoekspersonen omvat.

Een volgend cluster hebben we 'late gezinsvormers' genoemd. Onder deze

groep vallen vrouwen en mannen die relatief laat – op circa hun 29ste – huwen en daarna kinderen krijgen. Deze groep late gezinsvormers, in totaal zo'n 12 procent, is kenmerkend voor het West-Europese huwelijkspatroon. Een kleine groep van 5 procent trouwt wel, maar relatief laat (met 27 à 28 jaar) en heeft op zijn of haar veertigste (nog) geen kinderen. We noemen dit cluster de 'kinderlozen'. Het cluster 'vrijgezellen', 9 procent in totaal, bestaat uit personen die op hun veertigste nog ongehuwd zijn. Ook dit traject is typerend voor het West-Europese huwelijkspatroon van laat en weinig huwen. Ten slotte is er nog een vrij grote restcategorie die meer dan een kwart van alle onderzoekspersonen omvat en uit zeer uiteenlopende trajecten bestaat. De gemiddelde similariteit tussen de reeksen binnen dit cluster is dan ook zeer laag.

Een van de dimensies van standaardisering is het afnemen van de diversiteit van trajecten en de toename van één dominant traject. Uhlenberg observeerde onder negentiende- en begin twintigste-eeuwse Amerikaanse cohorten een toename van het 'standaardtraject' waarin gezinsvorming centraal stond. In hoeverre nam onder Nederlandse cohorten de betekenis van het door ons onderscheiden vroege gezinsvormingstraject toe als pad naar de volwassenheid? In figuur 1 zijn per cohort de proporties onderzoekspersonen die de verschillende trajecten doorliepen afgebeeld.

We zien ten eerste dat het vroege gezinsvormingstraject steeds dominanter wordt. Slechts eenvijfde van het oudste cohort (1850-1859) volgde dit traject, terwijl bijna eenderde van het jongste cohort (1890-1899) vanuit het ouderlijk huis

Tabel 5 Trajecten naar volwassenheid gebaseerd op de clusteranalyse

Type traject	N	Per- cen- tage	Gemid- delde similariteit	Standaard- deviatie similariteit	Karakteristieke sequentie ^a			
Vroege stervens	356	7,65	0,664	0,134	O/64	D/236		
Dienstboden	657	14,13	0,418	0,099	O/54	N/58	P/14	PK/174
Vroege gezins- vormers /1	718	15,44	0,769	0,111	O/104	P/7	PK/189	
Vroege gezins- vormers /2	519	11,16	0,653	0,126	O/108	PK/192		
Late gezinsvormers	550	11,83	0,619	0,129	O/167	P/13	PK/120	
Kinderlozen	236	5,07	0,560	0,130	O/152	P/148		
Vrijgezellen	402	8,64	0,807	0,141	O/300			
Restcategorie	1213	26,08	0,083	0,031	O/52	N/12	O/147	PK/89

^a O='met Ouders'; D='Dood'; N='met Niet-familie'; P='met Partner zonder kinderen';

PK='met Partner met Kinderen' (zie ook tabel 1).

Bron: HSN-dataset Levenslopen, release 2007.01.

trouwde en vóór het 25ste jaar partner en kinderen had. Het vroege gezinsvormingstraject neemt vooral vanaf het geboortecohort 1870-1879 sterk in populariteit toe. Kennelijk kwam het proces van convergentie naar een ‘moderne’ levensloop rond de eeuwwisseling in een stroomversnelling.

De bijna parallelle afname van het resttraject is ook een teken van standaardisering. Dit cluster omvat zeer uiteenlopende trajecten die bij geen van de andere clusters passen en ook geen duidelijk eigen profiel hebben. De afname van deze diffuse diversiteit geeft op zichzelf dus al aan dat uniformering plaatsvond. Ook hier zien we dat die afname vooral vanaf het cohort 1870-1879 scherper wordt. Standaardisering is ook zichtbaar in de afname van het aandeel personen dat op jonge leeftijd stierf. De toename van het aandeel dat tot de ‘kinderlozen’ behoort – personen die op hun veertigste wel een partner maar geen kinderen hadden – kan zowel duiden op een stijging van de subfecunditeit als gevolg van slechte gezondheidszorg en fysieke omstandigheden, als op verbreiding van moderne opvattingen rond geboortebeperving en vruchtbaarheid, zoals in de bijdrage van Van Bavel, Kok en Engelen in dit boek aan de orde komt. We zullen straks zien welke groepen het vaakst dit traject volgden.

In een gestandaardiseerde levensloop past ook een afname van het aandeel late gezinsvormers en vrijgezellen. Figuur 1 laat zien dat er nauwelijks sprake was van een daling van de proportie vrijgezellen; hun aandeel schommelt tussen 8 en 10 procent. Ook wat betreft de groep late gezinsvormers is het beeld diffuus. We observeren een U-vormig patroon: laat trouwen neemt eerst af als optie en vanaf het geboortecohort 1870-1879 weer toe. Ook het dienstbodetraject neemt niet eenvormig af, maar volgt een omgekeerd U-vormig patroon. Geheel volgens verwachting stijgt het aandeel mannen en vrouwen dat dit traject doorloopt aanvankelijk. Bij het geboortecohort 1870-1879 bereikt dit traject een piek; van deze groep volgt ruim 17 procent het dienstbodetraject. In daaropvolgende cohorten daalt het weer.

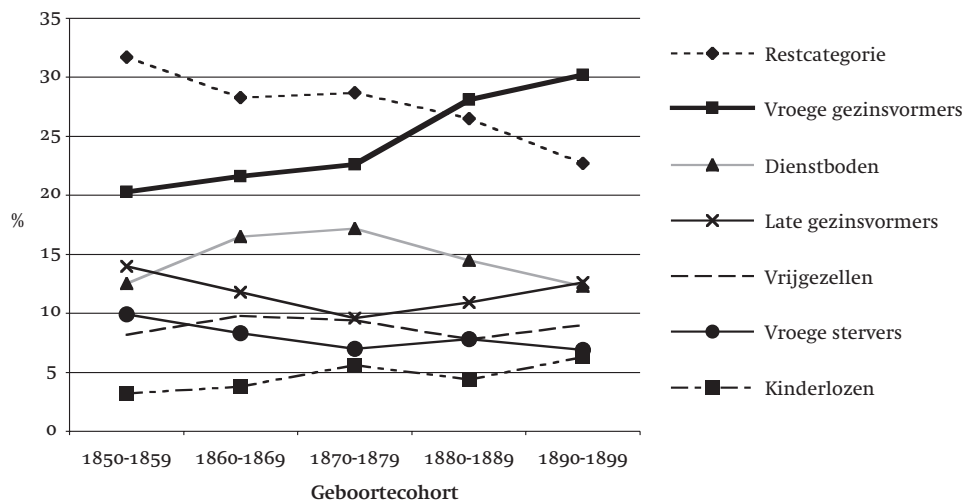
Duidelijk blijkt dat de toename van het vroege gezinsvormingstraject vooral ten koste ging van de zeer heterogene trajecten in het restcluster. Alhoewel het vroege gezinsvormingstraject voor het jongste cohort weliswaar het belangrijkste pad naar de volwassenheid was geworden, bleven late gezinsvorming, een vrijgezellenbestaan of een fase als inwonend personeelslid, reële opties om de jongvolwassenheid te overbruggen. Opvallend is dat deze ‘oude’ paden om de volwassenheid te bereiken niet aan belang inboetten tijdens de periode 1850-1940.

Determinanten van leefvormtrajecten

De tot nog toe gepresenteerde resultaten laten zien dat er tijdens de periode 1850-1940 verscheidene wegen naar volwassenheid leidden. De vraag is daarom gewettigd wat de determinanten waren van die verschillende trajecten. Welke groepen volgden het vroege gezinsvormingstraject? En wat was het profiel van

Figuur 1 Proporties onderzoekspersonen behorende tot elk van de trajecten, per geboortecohort (N = 4651)

Bron: HSN-dataset Levenslopen, release 2007.01.

de personen die de andere leefvormtrajecten doorliepen? Om hier meer inzicht in te krijgen is een serie binomiale logistische regressieanalyses uitgevoerd, waarbij steeds een van de trajecten wordt vergeleken met alle anderen. Hierdoor komt goed tot uiting onder welke categorieën een traject meer dan gemiddeld, dan wel minder dan gemiddeld voorkwam.²

In onze vierde hypothese veronderstelden we dat vooral mannen het dominante traject van vroege gezinsvorming naar de volwassenheid aflegden. Uit analyses met sekse als onafhankelijke variabele (resultaten niet gerapporteerd in een tabel) bleek er geen significant verschil te zijn tussen mannen en vrouwen in de kansen om een vroeg gezinsvormingstraject te doorlopen. De andere trajecten waren wel in sterke mate seksspecifiek; mannen hadden een veel grotere kans om vroeg te sterven, op latere leeftijd een gezin te vormen of kinderloos te blijven. Vrouwen daarentegen hadden een grotere kans om een dienstbodetraject te doorlopen. Mede door die seksspecificiteit hebben we besloten om door middel van het toevoegen van interactietermen te onderzoeken of er wellicht ook sekseverschillen in de determinanten van de leefvormtrajecten waren. In het uiteindelijke model zijn alleen de statistisch significante interactie-effecten opgenomen. Ter wille van de leesbaarheid worden ze in de tabellen 6 en 7 afzonderlijk voor vrouwen en mannen gepresenteerd. We bespreken achtereenvolgens de determinanten van het standaardtraject en daarna van de andere trajecten en gaan daarbij ook in op eventuele sekseverschillen.

Onze hypothese was dat de dominantie van een standaardtraject van gezinsvorming voor cohorten geboren tussen 1850 en 1900 is toegenomen. In figuur 1

zagen we de toename van dit traject, dat met name snel steeg vanaf het cohort 1870-1879. Uit de multivariate analyse blijkt dat opeenvolgende cohorten mannen een steeds grotere kans op een vroeg gezinsvormingstraject hadden. Bij de vrouwen was die toename niet geheel lineair. Bij zowel mannen als vrouwen zien we daarentegen de scherpe toename vanaf het cohort 1870-1879 terug. Het jongste cohort 1890-1899 doorliep aanzienlijk vaker het pad van vroege gezinsvorming dan het cohort 1870-1879.

We veronderstelden verder dat jongeren afkomstig uit gezinnen van arbeiders vaker via een ‘standaardtraject’ van jong trouwen en kinderen krijgen de volwassenheid bereikten. Dat was inderdaad het geval. In de tabellen 6 en 7 kan afgelezen worden dat jongeren uit ongeschoolde arbeidersmilieus aanmerkelijk meer kans hadden op een traject van vroege gezinsvorming dan de referentiecategorie van jongeren uit gezinnen van lagere managers, beoefenaars van vrije beroepen, klerken en winkelpersoneel, en dat jongeren uit landarbeidersgezinnen eveneens veel meer kans op een dergelijk traject hadden. Ook boerendochters doorliepen echter vaker dan gemiddeld een vroeg gezinsvormingstraject. Voor boerenjongens gold dit niet (in de tabellen is dit significante verschil tussen boerendochters en boerenzonen zichtbaar gemaakt door middel van vetgedrukte coëfficiënten).

Onze veronderstelling dat jongeren afkomstig uit gezinnen van vrijzinnig-protestanten voorlopers waren in de standaardisering van de jongvolwassenheid wordt ook gedeeltelijk bevestigd. Katholieke jongens en meisjes volgden inderdaad veel minder vaak dan jeugdigen van vrijzinnig-protestantse signatuur een traject van vroege gezinsvorming. Evenwel hadden jongelui geboren in gemengd-religieuze gezinnen een veel grotere kans om jong te trouwen en kinderen te krijgen dan de vrijzinnig-protestanten. Verder valt op dat het vroege gezinsvormingstraject relatief vaak voorkwam bij personen die in een stad of in het westen en zuidwesten geboren waren.

De trajecten van late gezinsvormers en vrijgezellen behoorden tot het ‘oude’ West-Europese huwelijkspatroon. Het late gezinsvormingstraject kwam veel voor onder jongeren afkomstig uit gezinnen uit de bourgeoisie en van geschoolde arbeiders, boeren en vissers. Ook katholieke mannen hadden een grotere kans om pas op oudere leeftijd te trouwen. Niet huwen kon het gevolg zijn van laat huwen. Een recente studie heeft echter laten zien dat aan beide patronen gedeeltelijk andere factoren ten grondslag lagen (Engelen & Kok, 2003). Dat is ook af te lezen aan onze resultaten. Boerendochters huwden vaker op latere leeftijd. Uitsluitend betekende voor hen echter nog geen afstel. Uiteindelijk eindigde slechts een klein deel van hen als oude vrijster. Ook dochters van ongeschoolde arbeiders en van landarbeiders bleven niet vaak ongehuwd. Mannen van boerenkomst daarentegen hadden een verhoogde kans om vrijgezel te blijven. Ook religieuze herkomst werkte gedeeltelijk anders in op de kansen om laat of nooit te trouwen. Het celibaat kwam onder katholieke meisjes significant vaker voor dan onder vrijzinnig protestantse vrouwen. Bij mannen was dit verschil tussen de kerke-

Tabel 6 Resultaten van de binomiale logistische-regressieanalyses van de determinanten van trajecten naar volwassenheid van vrouwen: odds ratio's

	Vroege gezinsvormers	Vroege stervens	Dienstboden	Late gezinsvormers	Kinderlozen	Vrijgezellen
<i>Geboortecohort</i>						
1850-1859	1,29 ^a	1,58 *	0,71 ~	1,68 **	0,59 ~	0,90
1860-1869	0,92	1,22	0,99	1,21	0,66	1,05
1870-1879 (<i>ref.</i>)	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
1880-1889	1,32 *	1,12	0,78 ~	1,07	0,79	0,77
1890-1899	1,34 *	0,94	0,61***	1,19	1,10	0,85
<i>Beroepsgroep vader</i>						
Hogere managers en vrije beroepen	1,11	0,63	1,04	0,93	0,86	1,13
Lagere managers, vrije beroepen, klerken en winkelpersoneel (<i>ref.</i>)	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Geschoolde arbeiders	1,15	0,58 ~	1,08	1,05	0,85	0,85
Boeren en vissers	1,58 **	0,82	0,66 *	1,40 ~	0,74	0,61 ~
Laaggeschoolde arbeiders	1,02	1,33	0,88	1,04	0,97	0,81
Ongeschoolde arbeiders	1,46**	0,82	1,73 **	0,81	0,59 ~	0,38 **
Landarbeiders	1,34 *	0,86	1,46 *	0,66 *	0,91	0,37 ***
Onbekend	1,18	1,40	1,88 ~	0,57	0,61	0,37
<i>Kerkelijke gezindte ouders</i>						
Beiden vrijzinnig-protestants (<i>ref.</i>)	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Beiden katholiek	0,68***	1,25	1,18	0,97	0,76	1,73 **
Tenminste één orthodox-protestants	0,94	1,39 *	0,79	1,01	0,94	1,23
Gemengd	1,43 *	0,86	1,06	0,70	1,29	0,41 *
Beiden joods	1,21	0,45	0,52	0,75	1,33	1,71
Onbekend	1,34	0,48	1,13	1,13	0,72	0,65
Anders	0,83	0,80	1,20	1,29	1,30	0,80
<i>Regio</i>						
Westen en zuidwesten	1,44***	0,70 *	0,65 **	0,99	1,35	1,22
Noordwesten en noorden (<i>ref.</i>)	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Oostelijke zandgronden	1,24	0,97	1,22	1,00	0,53	1,05
Zuidelijke zandgronden en rivierklei	1,08	0,76	1,03	1,32	0,98	1,24

	Vroege gezinsvormers	Vroege sterbers	Dienstboden	Late gezinsvormers	Kinderlozen	Vrijgezellen
Urbaan	1,30 **	0,88	0,66 ***	1,06	1,50 *	0,79 ~
Constante	0,28 ***	0,12 ***	0,59 **	0,11 ***	0,06 ***	0,19 ***
N (mannen en vrouwen)	1230	356	657	546	235	408
Nagelkerke R ² (mannen en vrouwen)	0,05	0,03	0,12	0,05	0,04	0,04

~ = $p < 0,10$; * = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$; *** = $p < 0,001$.

^a Niet-vetgedrukte coëfficiënten zijn voor mannen en vrouwen hetzelfde. Vetgedrukte coëfficiënten verschillen significant tussen mannen en vrouwen.

Bron: HSN-dataset Levenslopen, release 2007.01.

lijke gezindten niet aanwezig. Opvallend is verder dat jongeren uit gemengd religieuze gezinnen een kleinere kans hadden om als vrijgezel of oude vrijster door het leven te gaan. Ten slotte was het celibaat in de periode 1850-1940 vooral een plattelandsfenomeen, zoals ook in eerder onderzoek is gevonden (Engelen & Kok, 2003).

Een levensfase van inwonen bij een werkgever was een patroon dat vaak voor kwam tijdens de jeugd van jongeren uit landarbeidersgezinnen; zij werden veelal knecht of meid bij een boer. Meisjes uit ongeschoolde arbeidersmilieus hadden evenzeer een grote kans om als personeelslid in te wonen, wellicht als dienstbode bij de burgerij. Voor jongens uit de ongeschoolde arbeidersklasse was dit niet het geval; zij beleefden minder vaak een inwonende fase tijdens hun jongvolwassenheid. Ook boerendochters en -zoons verbleven veel minder frequent als intern personeelslid in een ander huishouden. Jongeren geboren in het westen en zuidwesten gingen ook minder vaak inwonen. Dit gold ook voor jongens die geboren werden op de oostelijke zandgronden, een gebied waar familiebedrijven van kleine boeren domineerden en nauwelijks gebruik werd gemaakt van ingehuurde arbeidskrachten. Ten slotte was inwonen een verschijnsel dat vooral voorkwam in de levenslopen van jongeren die op het platteland geboren werden.

Voortijdige sterfte kwam vooral voor onder het oudste cohort. Opvallend is dat jongeren van orthodox-protestantse huize relatief vaker op jonge leeftijd stierven. Meisjes uit de geschoolde arbeidersklasse hadden juist een kleinere kans om op jonge leeftijd te sterven; bij jongens was dit klassenverschil er niet. Ook zijn er regionale verschillen in de determinanten van het vroege stervertraject. Jongvolwassenen geboren in het zuidwesten en het westen stierven minder vaak op jonge leeftijd.

De kinderlozen, die op hun veertigste wel een partner maar geen kinderen hadden, volgden wellicht de meest 'moderne' levensloop. Over de cohorten heen

Tabel 7 Resultaten van de binomiale logistische-regressieanalyses van de determinanten van trajecten naar volwassenheid van mannen: odds ratio's

	Vroege gezins- vormers	Vroege ster- vers	Dienst- boden	Late gezins- vormers	Kin- derlo- zen	Vrijge- zellen
<i>Geboortecohort</i>						
1850-1859	0,62 ^{∗a}	1,58 [*]	0,71 ~	1,68 ^{**}	0,59 ~	0,90
1860-1869	0,92	1,22	0,99	1,21	0,66	1,05
1870-1879 (ref.)	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
1880-1889	1,32 [*]	1,12	0,78 ~	1,07	0,79	0,77
1890-1899	1,34 [*]	0,94	0,61 ^{***}	1,19	1,10	0,85
<i>Beroepsgroep vader</i>						
Hogere managers en vrije beroepen	1,11	0,63	1,04	0,93	0,86	1,13
Lagere managers en vrije beroepen, klerken en winkelpersoneel (ref.)	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Geschoolde arbeiders	1,15	1,05	1,08	1,05	0,85	0,85
Boeren en vissers	0,84	0,82	0,66 ^{**}	1,40 ~	0,74	1,83 ^{**}
Laaggeschoolde arbeiders	1,02	1,33	0,88	1,04	0,97	0,81
Ongeschoolde arbeiders	1,46 [*]	0,82	0,67 [*]	0,81	0,59 ~	0,93
Landarbeiders	1,34 [*]	0,86	1,46 [*]	0,66 [*]	0,91	0,91
Onbekend	1,18	1,40	1,88 ~	0,57	0,61	0,37
<i>Kerkelijke gezindte ouders</i>						
Beiden vrijzinnig-protestants (ref.)	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Beiden katholiek	0,68 ^{***}	1,25	1,18	1,43 [*]	0,76	1,03
Tenminste één orthodox-protestants	0,94	1,39 [*]	0,79	1,01	0,94	1,23
Gemengd	1,43	0,86	1,06	0,70	1,29	0,41 [*]
Beiden joods	1,21	0,45	0,52	0,75	1,33	1,71
Onbekend	1,34	0,48	1,13	1,13	0,72	0,65
Anders	0,83	0,80	1,20	1,29	1,30	0,80
<i>Regio</i>						
Westen en zuidwesten	1,44 ^{***}	0,70 [*]	0,42 ^{***}	0,99	1,35	1,22
Noordwesten en noorden (ref.)	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Oostelijke zandgronden	1,24	0,97	0,54 ~	1,00	0,53	1,05
Zuidelijke zandgronden en rivierklei	1,08	0,76	1,03	0,73	0,98	1,24
<i>Urbaan</i>						
Constante	1,30 ^{**}	0,88	0,66 ^{***}	1,06	1,50 [*]	0,79 ~
Constante	0,34	0,12	0,29	0,22	0,08 ^{***}	0,14 ^{***}
N (mannen en vrouwen)	1230	356	657	546	235	408
Nagelkerke R ² (mannen en vrouwen)	0,05	0,03	0,12	0,05	0,04	0,04

~ = $p < 0,10$; * = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$; *** = $p < 0,001$.

^a Niet-vetgedrukte coëfficiënten zijn voor mannen en vrouwen hetzelfde. Vetgedrukte coëfficiënten verschillen significant tussen mannen en vrouwen.

Bron: HSN-dataset Levenslopen, release 2007.01.

manifesteerde dit traject zich steeds duidelijker; onder het cohort 1850-1859 kwam het maar half zo vaak voor als bij het cohort 1870-1879. Het was vooral een traject dat door de middenklasse werd gevolgd en het kwam veel minder vaak voor onder ongeschoolde arbeiders. Net als het vroege gezinsvormingstraject manifesteerde kinderloosheid zich vooral onder stedelingen.

Conclusie en discussie

De vraag of en in hoeverre er sprake was van standaardisering van trajecten naar volwassenheid tijdens de periode 1850-1940 liep als een rode draad door deze bijdrage. Aan de hand van onze analyse van de HSN-gegevens kunnen we op deze vraag nu een antwoord geven.

We verwachtten dat standaardisering in de eerste plaats een vermindering van de complexiteit van leefvormtrajecten betekende. Die complexiteit nam tijdens de periode 1850-1940 inderdaad af, zij het met horten en stoten. Pas bij cohorten geboren vanaf 1880 werden leefvormtrajecten steeds regelmatig. De complexiteit in de leefvormtrajecten van vrouwen, van ongeschoolde en laaggeschoolde arbeiders en van katholieken, die aanvankelijk zeer hoog was, nam over de cohorten heen het sterkst af. Ook onze tweede hypothese, die stelde dat trajecten naar volwassenheid meer op elkaar gingen lijken, werd bevestigd. Ook hier zagen we dat de leefvormtrajecten van met name verschillende categorieën arbeidersjongeren meer op elkaar gingen lijken. Het feit dat deze groepen toegroeiden naar een gemeenschappelijk niveau duidt op standaardisering.

Een derde aspect van standaardisering zou de afname van het aantal verschillende soorten trajecten en de toegenomen dominantie van een specifiek traject zijn geweest. Door middel van clusteranalyse identificeerden we zes trajecten die cohorten geboren tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw vaak volgden: vroeg sterven (tussen het vijftiende en veertigste jaar), inwonen als knecht of dienstbode, vroege gezinsvorming, late gezinsvorming, een vrijgezellenbestaan en kinderloos blijven. Voor achtereenvolgende cohorten werd het vroege gezinsvormingstraject steeds dominant. Dit gebeurde echter zonder de andere patronen geheel weg te drukken; de toename ging vooral ten koste van een zeer heterogeen resttraject. Andere paden naar de volwassenheid die gebruikelijk waren in de agrarisch-ambachtelijke samenleving, zoals laat huwen of als oude vrijster of vrijgezel leven, bleven ook voor de jongste cohorten nog heel gebruikelijk.

Via welk traject men de volwassenheid bereikte was mede afhankelijk van iemands sekse, sociale klasse en religieuze herkomst. Jongeren uit de arbeidersklasse, boerendochters, jongeren afkomstig uit gemengd religieuze gezinnen en stedelingen volgden het vaakst een vroeg gezinsvormingstraject. Zij lijken voorlopers te zijn geweest in het volgen van een moderne levensloop. Jongeren afkomstig uit de middenklasse en katholieke mannen waren meestal late gezinsvormers. Mannen van boerenkomst, katholieke meisjes en plattelandsjongeren

bleven het vaakst vrijgezel. Vrouwen, en vooral die uit ongeschoolde arbeidersmilieus, overbruggen de periode tussen jeugd en huwelijk meestal met een fase als dienstbode. Met name jongeren van orthodox-protestantse huize hadden grotere kansen om vroeg te sterven. Stedelingen ten slotte bleven het vaakst kinderloos.

Onze bijdrage heeft laten zien dat de term ‘standaardlevensloop’ zoals die door levensloopsociologen vaak wordt gehanteerd om levenslooppatronen in het verleden mee aan te duiden (nog) niet opgaat voor Nederlanders die geboren werden tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw. Zeker, er vond een trend van uniformering van de fase van jongvolwassenheid plaats; ze werd homogener en ging voor opeenvolgende generaties meer op elkaar lijken. Maar van één duidelijk standaardtraject naar de volwassenheid was nog geen sprake.

Het proces van standaardisering lijkt daarmee bestaan te hebben uit twee fasen. Onder invloed van industrialisering, urbanisatie, en de groei van infrastructuur tijdens de periode 1850-1940 voltrok zich een eerste ronde van uniformering van de jongvolwassenheid. Standaardisering uitte zich door het verdwijnen van traditioneel grillige patronen van inwonen bij niet-familie, terwijl ook algemenere en eerdere gezinsvorming binnen het bereik van bredere lagen van de Nederlandse bevolking kwam. Pas na de Tweede Wereldoorlog ging het groeiende overheidsapparaat en de wetgeving rond leerplicht, scholing en pensioen de transitie naar volwassenheid reguleren en vond een verdere standaardisering plaats.

Noten

1. De gebruikte SPSS-syntax is opvraagbaar bij de auteurs.
2. Een alternatieve procedure is om een multinomiale logistische regressieanalyse uit te voeren, waarbij alle trajecten gelijktijdig onderling vergeleken worden. Dit heeft als voordeel dat steeds per twee typen trajecten gekeken kan worden of de kans dat men meer of minder dan gemiddeld in een van de twee trajecten voorkomt varieert per sociale categorie. Een nadeel is echter dat het aantal vergelijkingen met zeven trajecten erg groot wordt (te weten 21 paarsgewijze vergelijkingen). Aangezien wij vooral geïnteresseerd zijn in datgene wat ieder van de trajecten onderscheidde van alle anderen is hier voor een serie binomiale logistische regressies gekozen.

Literatuur

- Abbott, A. & J. Forrest (1986). Optimal matching methods for historical sequences. *Journal of Interdisciplinary History*, 16, 471-494.
- Abbott, A. & A. Tsay (2000). Sequence analysis and optimal matching methods in sociology. *Sociological Methods & Research*, 29, 3-33.
- Baars, J. (1991). Het regime van de klok. Over de chronologisering van de moderne levensloop. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 18, 100-120.
- Blikman-Ruiterkamp, B. (2000). ‘Achtingswaardige vriendin’. Drieënvijftig brieven van een dienstbode uit Tholen. *Archief van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 25-96.

- Boonstra, O.W.A. & A.M. van der Woude (1984). Demographic transition in the Netherlands. A statistical analysis of regional differences in the level and development of the birth rate and of fertility, 1850-1890. *A.A.G. Bijdragen*, 24, 1-57.
- Bras, H. (2002). *Zeeuwse meiden. Dienen in de levensloop van vrouwen*. Amsterdam: Aksant Academic Press.
- Brinkgreve, C. & A. de Regt (1991). Adolescentie als opgave. Ontwikkelingen in een levensfase 1750-1990. In I. van der Zanden (red.), *Het is meisjes menens. Inleiding meisjesstudies* (pp. 15-35). Amersfoort/Leuven: Acco.
- Brückner, J. & K.U. Mayer (2005). De-standardization of the life course: What might it mean? And if it means anything, whether it actually took place. In R. Macmillan (red.), *The structure of the life course: Standardized? Individualized? Differentiated?* (Vol. 9) (pp. 27-54). Amsterdam: Elsevier.
- Brüderl, J. & S. Scherer (2005). Methoden zur Analyse von Sequenzdaten. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 44, 330-347.
- De Luca, A. (1999). On the combinatorics of finite words. *Theoretical Computer Science*, 218, 13-39.
- Diederiks, H.A. (red.) (1992). *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat. De modernisering van West-Europa sinds de vijftiende eeuw*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Duda, R.O., P.R. Hart. & D.G. Stork (2001). *Pattern classification*. New York: Wiley.
- Eijk, D. van (2000). Eigen levens. Standaard-levensloop is een historische uitzondering. *NRC Handelsblad*, 26 augustus 2000.
- Elzinga, C.H. (2003). Sequence similarity – A non-aligning technique. *Sociological Methods & Research*, 31, 3-29.
- Elzinga, C.H. (2005). Combinatorial representation of token sequences. *Journal of Classification*, 21, 87-118.
- Elzinga, C.H. & A.C. Liefbroer (2007). De-standardization of family-life trajectories of young adults: A cross-national comparison using sequence analysis. *European Journal of Population*, 23(3-4), 225-250.
- Elzinga, C.H., S. Rahmann & H. Wang (2008). Algorithms for subsequence combinatorics. *Theoretical Computer Science*, in druk.
- Engelen, T. & J. Kok (2003). Permanent celibacy and late marriage in the Netherlands, 1890-1960. *Population*, 58, 67-96.
- Falkenburg, P. (1905). *De huwelijkskansen der vrouwen in Nederland*. Haarlem: Bohn.
- Gillis, J.R. (1974). *Youth and history. Tradition and change in European age relations 1770-present*. New York/London: Academic Press.
- Glick, P.C. (1947). The family cycle. *American Sociological Review*, 12, 164-174.
- Glick, P.C. & R.J. Parke (1965). New approaches in studying the life cycle of the family. *Demography*, 2, 187-202.
- Hagestad, G.O. (1992). Assigning rights and duties: Age, duration, and gender in social institutions. In W.R. Heinz (red.), *Theoretical advances in life course research. Vol III: Status passages, institutions, and gatekeeping* (pp. 261-279). Weinheim: Deutscher Studien Verlag.

- Hagestad, G.O. & B.L. Neugarten (1985). Age and the life course. In R.H. Binstock & E. Shanas (red.), *Handbook of aging and the social sciences* (Vol. 2) (pp. 36-61). New York: Van Nostrand & Reinhold.
- Hajnal, J. (1965). European marriage patterns in perspective. In D.V. Glass (red.), *Population in history* (pp. 101-143). London: Arnold.
- Hamming, R.W. (1950). Error-detecting and error-correcting codes. *Bell System Technical Journal*, 26, 147-160.
- Hanawalt, B.A. (1992). Historical descriptions and prescriptions for adolescence. *Journal of Family History*, 17, 341-351.
- Heiser, W.J. & J.J. Meulman (1997). Representation of binary multivariate data by graph models using the Hamming metric. In E. Wegman & S. Azen (red.), *Computing science and statistics* (pp. 517-525). Fairfax, VA: Interface Foundation of North America, Inc.
- Hofstee, E.W. (1981). *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden*. Bussum: Unieboek.
- Hogan, D.P. (1981). *Transitions and social change. The early lives of American men*. New York etc.: Academic Press.
- Hynes, K. & M. Clarkberg (2005). Women's employment patterns during early parenthood: A group-based trajectory analysis. *Journal of Marriage and Family*, 2005, 222-239.
- Iványi, A. (1987). On the *d*-complexity of words. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Computatorica*, 8, 69-90.
- Knippenberg, H. (1992). *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Knippenberg, H. & B. de Pater (1988). *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800*. Nijmegen: SUN.
- Kohli, M. (1986). The world we forgot: A historical review of the life course. In V. W. Marshall (red.), *Later life: The social psychology of ageing* (pp. 271-303). Beverly Hills, CA: Sage.
- Kok, J., K. Mandemakers & H. Wals (2005). City nomads. Changing residence as a coping strategy, Amsterdam, 1890-1940. *Social Science History*, 29, 15-43.
- Laslett, P. (1977). Characteristics of the western family considered over time. In P. Laslett, *Family life and illicit love in earlier generations: essays in historical sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leeuwen, L.T. van (1987). Leefvormen en individuele levensloop in sociaal-demografisch perspectief; een inventarisatie van nieuwe patronen. *Sociologisch en antropologisch jaarboek*, 130-147.
- Leeuwen, M.H.D. van (1994). Logic of charity: Poor relief in preindustrial Europe. *Journal of Interdisciplinary History*, 24, 89-613.
- Leeuwen, M.H.D. van & I. Maas (2005). A short note on HISCLASS. <http://historyof-work.iisg.nl/docs/hisclass-brief.doc>
- Leeuwen, M.H.D. van, I. Maas & A. Miles (2002). *HISCO. Historical International*

- Standard Classification of Occupations*. Leuven: Leuven University Press.
- Levenshtein, V.I. (1966). Binary codes capable of correcting deletions, insertions and reversals. *Soviet Physics Doklady*, 10, 707-710.
- Liefbroer, A.C. & J. de Jong Gierveld (1993). Veranderingen in de overgang van jeugd naar volwassenheid. Een vergelijking van cohorten geboren tussen 1903 en 1965. In M. Du Bois-Reymond & J. de Jong Gierveld (red.), *Volwassen worden. Generaties toen en nu: transitie in de levensloop* (pp. 17-35). Houten/Zaventem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Liefbroer, A.C. & P.A. Dykstra (2000). *Levenslopen in verandering. Een studie naar ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970*. Den Haag: SDU uitgevers.
- Liefbroer, A.C. & C.H. Elzinga (2007). Intergenerational transmission of behavioral patterns: Similarity of parent's and children's family-life trajectories. Intern rapport VU.
- Maas, I. & M.H.D. van Leeuwen (2004). Recode job from HISCO into HISCLASS.
- Mak, G. (2005). *Alleen met velen. Het verhaal van mijn moeder*. Amsterdam: Forum.
- Mandemakers, K. (1996). *HBS en Gymnasium. Ontwikkeling, structuur, sociale achtergrond en schoolprestaties, Nederland, circa 1800-1968*. Amsterdam: Stichting beheer IISG.
- Mandemakers, K. (2000). The Netherlands. Historical Sample of the Netherlands. In P. Kelly Hall, R. McCaa & G. Thorvaldsen (red.), *Handbook of international historical microdata for population research* (pp. 149-177). Minneapolis: Minnesota Population Center.
- Mayer, K.U. (1986). Structural constraints on the life course. *Human Development*, 29, 163-170.
- Modell, J., F.F.J. Furstenberg & T. Hershberg (1976). Social change and transitions to adulthood in historical perspective. *Journal of Family History*, 1, 7-32.
- Modell, J., F.F.J. Furstenberg & D. Strong (1978). The timing of marriage in the transition to adulthood: Continuity and change, 1860-1975. *The American Journal of Sociology*, 84. Supplement: *Turning Points: Historical and Sociological Essays on the Family*, S120-S150.
- Mouw, T. (2005). Sequences of early adult transitions: A look at variability and consequences. In R.A.J. Settersten, F.F.J. Furstenberg & R.G. Rumbaut (red.), *On the frontier of adulthood: Theory, research and public policy* (pp. 256-291). Chicago: Chicago University Press.
- Oort, D. van (2006). *Vrouw in de schaduw. Een familiegeschiedenis*. Amsterdam: Cossee.
- Pollock, G. (2007). Holistic trajectories: a study of combined employment, housing and family careers by using multiple-sequence analysis. *Journal of the Royal Statistical Society*, 170 (Part 1), 167-183.
- Poppel, F. van (1974). De differentiële vruchtbaarheid in Nederland in historisch perspectief: de invloed van sociale status. *Bevolking en Gezin*, 2, 223-247.
- Poppel, F. van (1985). Late fertility decline in the Netherlands: the influence of

- religious denomination, socio-economic group and religion. *European Journal of Population*, 1, 347-373.
- Poppel, F. van (1992a). Religion and health: Catholicism and regional mortality differences in nineteenth-century Netherlands. *Social History of Medicine*, 5, 229-253.
- Poppel, F. van (1992b). *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw*. Den Haag: Stichting NIDI.
- Poppel, F. van (1999). *De 'statistische ontleding van de dooden': een spraakzame bron?* Nijmegen: Nijmegen University Press.
- Regt, A. de (1993a). Arbeiders, burgers en boeren: gezinsleven in de negentiende eeuw. In T. Zwaan (red.), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa* (pp. 193-218). Amsterdam/Heerlen: Boom/Open Universiteit.
- Regt, A. de (1993b). Het ontstaan van het 'moderne' gezin, 1900-1950. In T. Zwaan (red.), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa* (pp. 219-239). Amsterdam/Heerlen: Boom/Open Universiteit.
- Stevens, D.A. (1990). New evidence on the timing of early life course transitions: The United States 1900 to 1980. *Journal of Family History*, 15, 163-178.
- Tibshirani, R., G. Walther & T. Hastie (2001). Estimating the number of data clusters via the Gap statistic. *Journal of the Royal Statistical Society, Series B*, 63, 411-423.
- Uhlenberg, P. (1969). A study of cohort life cycles: Cohorts of native born Massachusetts women, 1830-1920. *Population Studies*, 23, 407-420.
- Uhlenberg, P. (1974). Cohort variations in family life cycle experiences of U.S. females. *Journal of Marriage and the Family*, 36, 284-292.
- Valk, L. van der (1986). *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid: een onderzoek naar de ontwikkeling van de armenzorg in Nederland tegen de achtergrond van de overgang naar de algemene Bijstandswet, 1912-1965*. Amsterdam: Stichting IISG Beheer.
- Van Bavel, J. & J. Kok (2005). The role of religion in the Dutch fertility transition: starting, spacing and stopping in the heart of the Netherlands, 1845-1945. *Continuity and Change*, 20, 247-263.
- Woud, A. van der (2007). *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Zanden, J.L. van & A. van Riel (2004). *The strictures of inheritance: The Dutch economy in the nineteenth century*. Princeton: Princeton University Press.
- Wintle, M. (2000). *An economic and social history of the Netherlands, 1800-1920. Demographic, economic and social transition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wu, L.L. (2000). Some comments on "Sequence analysis and optimal matching methods in sociology: Review and prospect". *Sociological Methods & Research*, 29, 41-64.

Hoge kinderloosheid tijdens het interbellum in Nederland

De rol van godsdienst, levensstandaard en economische crisis

Jan Van Bavel, Jan Kok en Theo Engelen

Inleiding

In de recente literatuur rond de stijging van de kinderloosheid in het Westen wordt uiterst zelden verwezen naar de stijging die plaatsvond vanaf ongeveer het laatste kwart van de negentiende eeuw. Nochtans ging de daling van de vruchtbaarheid ook op het einde van de negentiende en in het begin twintigste eeuw in de meeste Europese landen en in de Verenigde Staten van Amerika gepaard met een opmerkelijke toename van de kinderloosheid (Anderson, 1998; Festy, 1979; Rowland, 2007; Dykstra & Hagestad, 2007). De kinderloosheid bereikte haar voorlopige hoogtepunt tussen de Eerste en de Tweede Wereldoorlog en was toen voor een niet onbelangrijk deel verantwoordelijk voor het feit dat de vruchtbaarheid in vele landen een hele tijd onder het vervangingsniveau lag. Dat was onder meer het geval in België, Duitsland, Denemarken, Engeland, Frankrijk, Noorwegen, Zweden en Zwitserland, maar niet in Nederland. In Nederland in zijn geheel dook de vruchtbaarheid toen nog niet onder het vervangingsniveau (Festy, 1979; Frejka & Sardon, 2004). Dat neemt niet weg dat een aanzienlijk aandeel van de Nederlandse vrouwen geboren rond het jaar 1900 kinderloos was op 45-jarige leeftijd, namelijk ongeveer 23 procent volgens de schattingen van Dykstra (net iets minder dan de Franse 25 procent, maar ruim dubbel zoveel als de 11 procent kinderloze Nederlandse vrouwen geboren vlak na de Tweede Wereldoorlog; zie Rowland, 2007, Table 1).¹

Mogelijk blijft in de hedendaagse literatuur de vergelijking met de laat negentiende-eeuwse en vroeg-twintigste-eeuwse evolutie achterwege, omdat onderzoekers betwijfelen of die historische vergelijking wel relevant is voor de hedendaagse situatie. De indruk bestaat namelijk dat het om twee categoriek verschillende vormen van kinderloosheid zou gaan. Vóór 'de pil' zou hoge kinderloosheid vooral onvrijwillig zijn geweest. Onvruchtbaarheid kon bijvoorbeeld het gevolg zijn van chronische ziekte of ondervoeding of een te lang uitgesteld huwelijk (Hakim, 2000; Poston & Trent, 1982). Dat de gemiddelde vruchtbaar-

heid tijdens het interbellum zo laag was, had volgens recente interpretaties veel-
eer te maken met de diepe economische en politieke crisis van die jaren (Frejka
& Sardon, 2004, 58; Hakim, 2000; Lesthaeghe & Surkyn, 2004; 2006; Sobotka,
2008).

Vanaf het midden van de jaren zestig zou dan een heel nieuw type van kin-
derloosheid gegroeid zijn, als structureel onderdeel van de sociaal-demografische
veranderingen bekend als de tweede demografische transitie (Lesthaeghe & Van
de Kaa, 1986). In deze laatste periode zijn chronische ziekten en ondervoeding in
de westerse landen sterk teruggedrongen en kwamen er zeer efficiënte contra-
ceptieve middelen op de markt. Uitstel en afstel van ouderschap werden in veel
grotere mate een kwestie van vrije keuze. Afgezien van mensen die om lichame-
lijke redenen geen kinderen kunnen krijgen, kreeg de kinderloosheid daarmee
fundamenteel een vrijwillig karakter, in tegenstelling tot vroeger (Hakim, 2000;
Poston & Trent, 1982; Dykstra & Hagestad, 2007).

In deze bijdrage nemen we de heersende interpretatie van hoge kinderloos-
heid tijdens het interbellum op twee manieren kritisch onder de loep. Ten eer-
ste vatten we samen hoe internationaal vooraanstaande demografen en andere
sociale wetenschappers uit het interbellum de hoge kinderloosheid van hun tijd
interpreteerden. Daaruit zal blijken dat hun visies opvallend verschillen van de
net geschetste redenering. Kort samengevat zagen auteurs uit het interbellum
de volgende oorzaken voor hoge kinderloosheid: een almaar stijgende levens-
standaard, gepaard gaand met een toenemend consumentisme, materialisme en
individualisme en een neiging om de eigen beroeps- en ontspanningsactiviteiten
op de eerste plaats te stellen. We besteden ook aandacht aan de echo's van het
internationale debat rond de bevolkingskwestie in Nederland, dat door zijn rela-
tief hoge vruchtbaarheid in die jaren een bijzondere positie innam.

Ten tweede onderzoeken we hoe individuele en regionale kenmerken ver-
band hielden met de kinderloosheid tijdens het interbellum. Om dit te doen
maken we gebruik van de Historische Steekproef Nederland (Mandemakers, 2000)
en van de Historische Databank Nederlandse Gemeenten (Beekink, Boonstra,
Engelen & Knippenberg, 2003) voor de regionale kenmerken. Waren het vooral
de meer of de minder gegoede beroepsgroepen die kinderloos bleven? Speelde
de godsdienstige denominatie een grote rol? Waren het vooral de vrijzinnige
echtparen die kinderloos bleven? Was de kans op kinderloosheid vooral groot in
regio's die door hoge werkloosheid getroffen werden? Wat is de samenhang met
het percentage mensen dat bij verkiezingen een stem uitbracht voor een vrijzin-
nige politieke partij? En wat leert ons dit alles over het al dan niet 'vrijwillige' en
crisisgebonden karakter van de kinderloosheid tijdens het interbellum?

Het internationale debat over lage vruchtbaarheid tijdens het interbellum

Van revolutie naar transitie

53

Na de Tweede Wereldoorlog kwam een heel gestileerde interpretatie van de grote demografische ontwikkelingen sinds het einde van de achttiende eeuw in zwang, die van de demografische transitie. In de laatste eeuwen, zo luidt deze interpretatie, maakte het Westen een overgang mee van een bevolkingsevenwicht met relatief hoge vruchtbaarheids- en sterftcijfers naar een evenwicht met lage vruchtbaarheid en sterfte. Omdat de sterftetransitie eerder startte dan de vruchtbaarheidstransitie, trad er tijdelijk een sterke bevolkingsgroei op. De vruchtbaarheidstransitie werd dan ook geïnterpreteerd als de logische evolutie naar een nieuw evenwicht (Coale, 1986). In de jaren zestig dachten vele demografen en sociologen dat die overgang zo ongeveer was voltooid (Lesthaeghe & Van de Kaa, 1986).

De meeste demografen uit het interbellum interpreteerden de zich voor hun ogen voltrekkende vruchtbaarheidsdaling niet als een evolutie naar een nieuw demografisch evenwicht, maar veeleer als een demografische *revolutie*, om de term van Landry (1933; 1934) te gebruiken. Het einde van dit proces zagen zij als onbekend en open. Het enige waar men zo goed als zeker van was, was dat de revolutie tot bevolkingsdaling zou leiden. Uit de gezaghebbende analyses van Robert Kuczynski was immers voor experts overduidelijk gebleken dat de vruchtbaarheid in een groeiend aantal westerse landen onder het vervangingsniveau lag. Het was alleen nog wachten tot het effect van het positieve bevolkingsmomentum was uitgespeeld (Kuczynski, 1932, 1935; Notestein, 1950).

Dit idee uit het interbellum van een demografische revolutie met een open einde vond later nog weinig bijval. Volgens Dirk van de Kaa (2004) waren het Princeton-demografen als Frank Notestein, Dudley Kirk en Kingsley Davis die na de Tweede Wereldoorlog de 'revolutie' herdoopten tot een 'transitie'. Zo schrijft Kirk (1946, 242): 'The essence of the vital revolution is the transition from primitive conditions of wasteful mortality and reckless procreation to a new balance of low death rates and controlled fertility.' Het verhaal van de 'demografische transitie' was logischer en daardoor erg overtuigend. Het had een duidelijk einde: het evenwicht van hoge sterfte en vruchtbaarheid ging over in een nieuw evenwicht van lage sterfte en vruchtbaarheid, want zonder een evenwicht zou de bevolking ofwel uitsterven ofwel te snel gaan groeien. De logica hiervan werd bijvoorbeeld heel overtuigend beargumenteerd door Ansley Coale (1986) in het kader van het Princeton-project over de vruchtbaarheidstransitie in Europa.

In *La révolution démographique*, zowel in het artikel uit 1933 als in het gelijknamige boek uit 1934, schrijft Adolphe Landry daarentegen heel expliciet dat een belangrijke nieuwigheid van de aan de gang zijnde demografische veranderingen precies het gebrek aan een natuurlijk 'equilibrium' is: 'La remarque capitale, c'est que dans le régime contemporain, il n'y a plus d'équilibre de la population'

(Landry, 1934, 53). Collega's als Alexander Carr-Saunders (1936) en Enid Charles (1934) uit Engeland of Alva Myrdal (1941) uit Zweden vielen hem daarin bij.

Een inherent evenwicht ontbreekt volgens de Franse demograaf, omdat mensen tegenwoordig zelf beslissen over het aantal kinderen dat zij willen. Daarmee is de vruchtbaarheid de speelbal geworden van vaak heel persoonlijke, uiteenlopende en onvoorspelbare overwegingen. Het is dus onmogelijk te zeggen waar de daling van de vruchtbaarheid zal stoppen (Landry, 1933, 1934). 'We found reasons to believe', aldus zijn Engelse collega Carr-Saunders, 'that, once the voluntary small family habit has gained a foothold, the size of the family is likely, if not certain, in time to become so small that the reproduction rate will fall below replacement rate, and that, when this happened, the restoration of a replacement rate proves to be an exceedingly difficult and obstinate problem' (Carr-Saunders, 1936, 327). Tijdens de Tweede Wereldoorlog gingen de prognoses van de Volkerenbond (voorloper van de Verenigde Naties) inderdaad nog routinematig uit van een continuering van de voorbije trends, inclusief de verdere daling van de vruchtbaarheid, in almaar meer landen tot onder het vervangingsniveau. Ondertussen was echter vanaf de late jaren dertig en vroege jaren veertig, dus nog tijdens de Tweede Wereldoorlog, de babyboom van start gegaan (Notestein, 1950).

Motieven voor vruchtbaarheidsbeperking

In de hedendaagse literatuur wordt de lage vruchtbaarheid uit het interbellum zoals gezegd vaak geïnterpreteerd als symptomatisch voor economische crisis en oorlogsdreiging (Frejka & Sardon, 2004, 58; Hakim, 2000; Lesthaeghe & Surkyn, 2004; 2006; Sobotka, 2008). Deze interpretatie steunt niet op empirisch onderzoek, noch op het oordeel van vooraanstaande demografen of sociologen uit die tijd.

Volgens Landry (1934) is het juist de gestegen levensstandaard en de daarmee gepaarde gaande toename van de consumptieaspiraties die mee aanzetten tot verregaande geboortebeperving. Ook de analyse van Alva Myrdal (1941) gaat in een compleet andere richting dan het crisisargument: zij argumenteert uitgebreid dat het goed gaat met de Scandinavische landen in het algemeen en met Zweden in het bijzonder, dat al jaren vrede kent en dat ook intern geen grote sociale of etnische conflicten te verwerken heeft. Bovendien laten de geboortecijfers nergens een breuk zien rond 1933. Rond die tijd werd de oorlogsdreiging in vele Europese landen reëel en ging de angst voor oorlog in toenemende mate in de hoofden van de mensen spoken (Myrdal, 1941, 7-26). Ook Charles (1934, 81) minimaliseert het belang van de oorlog voor de ontwikkeling van de vruchtbaarheid.

De overwegingen die volgens de interbellumauteurs wél aanzetten tot geboortebeperving zijn heel divers, gaande van het feit dat man en vrouw na hun huwelijk liever eerst nog wat van het leven genieten (Landry, 1934, 42) tot de moeilijke combinatie van gezin en arbeid door het onvoldoende aanbod van

crèches en opvang tijdens de schoolvakanties (Carr-Saunders, 1936, 252; Charles, 1934, 211). Voor een deel gaat het om altruïstische overwegingen in het belang van de kinderen: als men minder kinderen heeft, dan kan men die met méér zorg omringen, hen een betere opleiding geven en er voor zorgen dat zij het verder brengen in het leven dan de ouders zelf. Maar net zo goed spelen volgens Landry (1933, 1934) egocentrische motieven van de ouders een rol. Kinderen vormen onder andere een beletsel voor de zelfontplooiing van vrouwen buiten de gezinssfeer. Kinderen vormen een belemmering om vrij aan ontspanningsactiviteiten buitenshuis deel te nemen en om te reizen (Charles, 1934; Landry, 1934). Hoewel in hetzelfde huishouden vaak tegelijkertijd egocentrische als altruïstische motieven spelen, meent Landry (1934, 40-41) dat het gewicht van de egocentrische overwegingen groter geworden was.

Zeer gelijklopende standpunten zijn te lezen bij de Engelse Enid Charles (1934), die meteen aangeeft dat dergelijke motieven doorgaans hand in hand gaan met het streven naar meer welvaart en welzijn voor de kinderen: ouders willen niet alleen voor zichzelf maar vooral ook voor hun kinderen een hogere levensstandaard. En een vijftal jaar eerder schreef de Duitser Paul Mombert dat echtparen hun kindertal beperken zowel om het leven voor zichzelf comfortabel te houden als om hun geliefde kinderen een betere toekomst te bezorgen (Mombert, 1929).

Veel later, na de Tweede Wereldoorlog, hebben de Franse auteurs Sauvy (1960) en Ariès (1980) van de eerste fase van de vruchtbaarheidsdaling een 'altruïstische' transitie gemaakt, gevolgd door een tweede, 'egocentrische' of 'individualistische' fase. Deze speculaties over twee opeenvolgende motivaties voor geboortebeperving hebben duidelijk het denken over een tweede demografische transitie beïnvloed (zie de verwijzingen naar Sauvy en Ariès in onder andere Lesthaeghe, 1995; Lesthaeghe & Van de Kaa, 1986).

Interpretaties van kinderloosheid

Kinderloosheid is volgens gezaghebbende interpretaties uit het interbellum soms een bewuste keuze (Carr-Saunders, 1936, 256), maar net zo vaak is kinderloosheid het gevolg van het almaar op de lange baan schuiven van de stap naar het ouderschap. Nogal eens lijken echtgenoten te beslissing om na hun huwelijk nog een tijdje met kinderen te wachten en van het goede leven te genieten. Nadien blijkt het dan soms moeilijk om de levensstijl waaraan men gewend geraakt is, op te geven voor kinderen (Landry, 1933, 42).

Aan de andere kant van Het Kanaal dacht socioloog en demograaf Alexander Carr-Saunders er net zo over. De voorbije jaren nam de hoeveelheid vrije tijd en het aantal mogelijke ontspanningsactiviteiten immens toe, zo schrijft hij. Kinderen vormen een belemmering om daar ten volle van te profiteren (Carr-Saunders, 1936, 111 en 253). Ook Myrdal (1941) argumenteert dat uitstel van ouderschap voor sommigen een gewoonte is geworden waar soms moeilijk mee te stoppen

valt. De stap naar het ouderschap veronderstelt dat het echtpaar stopt met het contraceptieve gedrag waaraan het gewend is geraakt en dat ligt niet altijd voor de hand: 'On every single occasion the easiest way is to postpone such a decision' (Myrdal, 1941, 54).

In de volgende alinea's worden motieven op een rij gezet die volgens gezaghebbende demografen uit het interbellum voor uitstel en afstel van ouderschap zorgden.

Secularisatie en rationalisatie

In een context waarin contraceptie algemeen ingang heeft gevonden, zijn het typisch de mensen die vasthouden aan traditionele zeden en gewoonten die nog een groot kindertal hebben, aldus het oordeel van alle geconsulteerde auteurs. Kinderen zijn een vanzelfsprekendheid voor mensen die veel belang hechten aan de voorschriften van hun religie en die veel respect opbrengen voor de 'natuurlijke orde' der dingen (Landry, 1934, 34-37). Uit een analyse van Duitse gegevens concludeert Mombert (1929, 308-313) dat de vruchtbaarheid vooral in de steden en in protestantse regio's sterk beperkt wordt. Dat neemt niet weg dat ook in katholieke regio's de daling is ingezet, en ook daar eerst in de steden en pas later in de rurale gebieden. Dit sterkt Mombert in zijn stelling dat de fundamentele oorzaak van de lage vruchtbaarheid de rationalisering van het dagelijkse leven is, die onder andere door de gestegen welvaart en de hogere onderwijsdeelname in de hand wordt gewerkt (Mombert, 1929, 314-316). 'La rationalisation de la vie' is ook voor Landry (1934, 40) de fundamentele verklaring. Kinderloosheid komt volgens deze auteurs dan ook meer voor bij mensen die zich het moderne rationale denken eigen hebben gemaakt.

De offers van het ouderschap versus de verleidingen van de moderne consumptie

Wie de voor- en nadelen van het ouderschap rationeel afweegt, stuit op een groot aantal minpunten. Vele van die nadelen waren er ook vroeger al, maar tegenwoordig wordt er zwaarder aan getild, volgens Myrdal (1941, 53-54). Onder andere de hedendaagse schoonheidscultus maakt dat sommige vrouwen en hun echtgenoten vrezen om door zwangerschap en moederschap hun sexappeal te verliezen. Want een van de opmerkelijke elementen uit de hedendaagse cultuur is volgens Charles de obsessie met het uiterlijk van vrouwen. 'Intensive culture of personal appearance and bodily fastidiousness is not readily reconciled with the corporal realities of reproduction' (Charles, 1934, 200). Naarmate het belang van erotiek in het huwelijk is toegenomen, is voortplanting een minder vanzelfsprekende functie van seks tussen echtgenoten geworden. 'The irruption of children into the modern erogamic marriage involves a displacement of the emotional pattern' (Charles, 1934, 203). Historisch onderzoek naar de evolutie van de huwelijkscultuur wijst inderdaad op een toenemend belang van erotiek en sexappeal

in huwelijken uit deze periode (Coontz, 2005, Chapter 12). Carr-Saunders (1936, 256) oordeelt dat het huwelijk ge vulgariseerd en gedegradeerd is tot 'a mode of self gratification'.

Minstens even belangrijk zijn de structurele ontwikkelingen die de sociale offers van het ouderschap in de snel moderniserende tijden van het interbellum wel erg duidelijk markeren. Zo is niet alleen het beroepswerk maar zijn ook de moderne recreatieve activiteiten tijdens de toegenomen vrije tijd minder kindvriendelijk geworden. De hedendaagse ontspanningsindustrie vindt vooral buitenshuis plaats, aldus Myrdal (1941, 56-58). Ze denkt dan meer bepaald aan cinema, dancings, ontmoetingsclubs, fietsclubs, picknicks enzovoort. Dergelijke activiteiten zijn in de regel sterk leeftijdsgebonden, in tegenstelling tot vroeger, toen generaties hun vrije tijd vaker gemeenschappelijk doorbrachten. Dat geldt zeker voor het nachtleven, waarvan kinderen uitgesloten zijn, wat er meestal op uitdraait dat moeder dan maar thuis blijft bij de kinderen. Dit blijft allemaal niet zonder sociale gevolgen, en vrouwen twijfelen dan ook of ze hun deelname aan dat soort sociale activiteiten wel willen opgeven voor het moederschap (Myrdal, 1941, 58). Voor vrouwen met kinderen is het erg moeilijk er een kleurrijk sociaal leven op na te houden, zo vat Charles (1934, 197) het samen.

Tijdens het interbellum groeide het commerciële aanbod van industrieel geproduceerde consumptiegoederen en huishoudapparaten explosief. Zo deden onder andere de stofzuiger, het strijkijzer, de wasmachine, de koelkast, kindervoeding en luiers hun intrede in het huishouden van de bijdetijdse middenklasse. Om de verkoop te stimuleren zette de industrie in de periode 1920-1930 grootschalige moderniseringsoffensieven in. Steeds meer mensen sloten aan op de water-, gas- en elektriciteitsnetwerken (Buyst, 2006; Schot, 2001). De geconsulteerde sociaal-demografen merken in dit verband op dat de lat inzake kindverzorging en hygiëne in het huishouden almaar hoger kwam te liggen (Charles, 1934; Myrdal, 1941). Bovendien hangt aan moderne consumptiegoederen en huishoudapparaten ook een prijskaartje, om nog maar te zwijgen over de prijs van een automobiel. Charles merkt in dit verband op: 'Industrialism has increased the number of amenities and amusements, more particularly greater ease of travel, thus providing distractions alternative to parenthood' (Charles, 1934, 205). Of met een boutade: 'Statistics clearly show that the choice between a Ford and a baby is usually made in favour of the Ford' (Charles, 1934, 197). Wie het laatste nieuwe snuffje graag in huis wilde hebben, stelde daarom misschien de kinderwens nog wat uit, op het gevaar af dat uitstel in afstel zou uitmonden (Carr-Saunders, 1936, 252).

De moeilijke combinatie van gezin en arbeid

Myrdal (1941, 56) merkt op dat beroepsarbeid in toenemende mate buitenshuis gebeurt, waardoor betaald werk en zorg voor kinderen moeilijker combineerbaar worden. Dat dwingt ouders tot het maken van een keuze, waaraan onvermij-

delijk opportuiniteitskosten vasthangen die zeker voor gediplomeerde vrouwen hoog kunnen oplopen (Myrdal, 1941, 56-59). Kinderen betekenen zonder twijfel een rem op de beroeps carrière, beaamt haar Engelse collega-academica, en moeder van vier kinderen, Charles. Ze noemt een hele reeks van aspecten van het ouderschap die de carrière van een ambitieuze man of vrouw belemmeren en besluit: 'If all scientists were equally intelligent, it is highly probable that the least fertile ones would achieve the greatest distinction in their profession' (Charles, 1934, 130-131).

Debatten en feiten in Nederland

Vlak na de Tweede Wereldoorlog schreef de Amerikaanse demograaf Dudley Kirk: 'The Netherlands is the center of an arc of comparatively high fertility that extends into Germany on the one hand and into Flemish Belgium on the other' (Kirk, 1946, 49). Dat de lage vruchtbaarheid van vele Europese regio's tijdens het interbellum ook wat hem betreft weinig met de economische crisis te maken had, blijkt onder meer uit wat hij daar onmiddellijk aan toevoegt: 'The high fertility of this region is an anomaly in view of its high degree of economic and cultural development. The Netherlands is the exception to the rule of low birth rates in Western Europe, an exception not yet adequately explained' (Kirk, 1946, 49).

Dat is een constatering achteraf en vanuit het buitenland, maar hoe dacht men tijdens het interbellum in Nederland zelf over de demografische situatie? Wanneer men hier te lande over het bevolkingsvraagstuk schreef, dan waren er in grote lijnen twee opties. In de eerste plaats maakte een deel van de auteurs zich zorgen over de dreigende overbevolking. Nederland zou maximaal drie tot vier miljoen mensen kunnen voeden en dus was de situatie (6,7 miljoen inwoners in 1920) nijpend (Van Praag, 1976, 111). De econoom Coenraed A. Verriijn Stuart pleitte bijvoorbeeld in diverse publicaties in *Economisch Statistische Berichten* van 1919 en 1921 voor het tot stilstand brengen van de groei van de bevolking om te voorkomen dat de economische groei zou worden gefnuikt (Van Praag, 1976, 19-21; zie ook 't Hooft 1926, 703).

De andere, en wellicht nog meer benadrukte betekenis van het bevolkingsvraagstuk richtte zich op de ethische aspecten van de voortplanting. Bij de oprichting van de Nieuw-Malthusiaanse Bond in 1881 was het nadrukkelijke doel mensen in de gelegenheid te stellen de geboorte te voorkomen van kinderen 'wier verschijning de kansen op geluk van het gezin vermindert en voor welke gene vooruitzichten zijn op een menswaardig bestaan' (geciteerd in Van Praag, 1977, 208). Het openen van dit soort mogelijkheden werd te vuur en te zwaard bestreden door de christelijke gemeenschap in Nederland. Volgens Philip van Praag leidde haar interventie er zelfs toe dat het denken over bevolkingsvraagstukken in het interbellum gedomineerd werd door zedelijk-normatieve uitgangspunten. Dit bleek bijvoorbeeld uit de steun van hoge zijde bij het nationale congres van de Vereniging tot bestrijding van het nieuw-malthusianisme in 1919. Koningin-

moeder Emma stuurde een financiële bijdrage, terwijl prins Hendrik en diverse ministers hun steun uitspraken aan de vereniging. Typerend is voorts de discussiebijdrage van de medicus en etnoloog Jacob Kohlbrugge uit 1922. Hij vreesde dat, wanneer ouders eenmaal het kindertal gingen beperken, dit proces snel zou eindigen bij kinderloze huwelijken. In die zin vond Kohlbrugge een gezonde, krachtig groeiende bevolking die af en toe geteisterd wordt door hongersnoden beter dan een gedegenereerde zónder die hongersnoden (Van Praag, 1976, 12, 24-26 en 106).

Niet iedereen liet zich meeslepen door de vaak op hoge toon gevoerde debatten. Zo realiseerde Henri Methorst, de latere directeur-generaal van het Centraal Bureau voor de Statistiek, zich dat er sprake was van een verwarrend proces: 'We leven in een merkwaardig tijdperk der demografische geschiedenis van ons land. Terwijl de bevolking door overschot van geboorte boven sterfte sneller dan ooit toeneemt, zoodat velen zich bezorgd afvragen, waar het heen moet, indien dit zoo voortgaat, voltrekt zich langzaam een proces, dat in de toekomst voor onze nederlandsche natie ver strekkende gevolgen kan hebben. We bedoelen: den achteruitgang van het geboortecijfer, dien we in ons land sedert 1876 aantreffen.' Methorst beseft, met andere woorden, dat de angst voor overbevolking onterecht is, omdat de toekomstige bevolkingsdaling zich al aankondigt in de dalende vruchtbaarheid (Methorst, 1914, 3; zie ook Methorst en Sirks, 1948, 33, 77 en 85).

Over de redenen achter de daling van het geboortecijfer heeft deze auteur uitvoerig nagedacht. Hij komt met maar liefst zes redenen. In de eerste plaats is het zo dat 'toenemende welstand en beschaving een psychologischen invloed hebben op 's mensen wil in de richting van geboorte beperking'. Daar komt bij dat de democratischer wordende samenleving de mogelijkheid biedt tot sociale verbetering. In de derde plaats achten sommigen het vermogen tot voortplanten verminderd door toenemende welstand en beschaving. De trek van het platteland naar de stad geldt als vierde reden, die overigens overlapt met de vijfde die melding maakt van een betere kennis van anticonceptie in steden. Voorts noemt Methorst nog de daling van de zuigelingensterfte als aanleiding voor geboortebeperking (Methorst, 1914, 13-14).

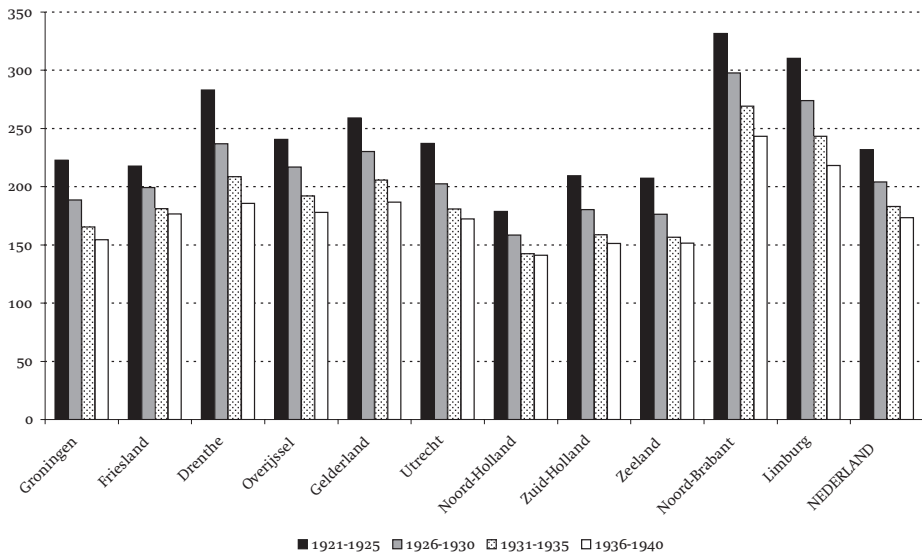
Wat ook de precieze oorzaak is voor de daling van het geboortecijfer, Methorst is zich wel bewust van de grote gevolgen op langere termijn: 'Terwijl de omlaaggaande sterftelijn niet altijd kan blijven dalen en vroeg of laat noodzakelijk in horizontale richting zal moeten ombuigen, zijn aan de daling der geboortelijn om zoo te zeggen geen grenzen gesteld. Blijven de opvattingen gelden die thans ten aanzien van het hebben van veel kinderen hoe langer hoe meer in alle lagen der maatschappij doordringen, dan zal in de toekomst de geboortelijn dalen tot beneden de sterftelijn, gelijk in Frankrijk reeds in enkele jaren heeft plaats gehad' (Methorst, 1914, 27).

F.W. 't Hooft laat in 1936 nog eens duidelijk zien dat groei van de bevolking kan samengaan met een daling van het geboortecijfer. Hij rekent voor de periode

vanaf 1901 uit dat de groei van de Nederlandse bevolking voor het overgrote deel is toe te schrijven aan de verlenging van de levensverwachting. Het blijft vreemd, constateert deze auteur, dat net de periode van grote welvaartsstijging vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw gepaard is gegaan met 'een verminderden wil tot procreatie'. Toch is het logisch te verklaren uit het feit dat de sterfte nog eerder en sterker is gedaald. De daaruit voortvloeiende bevolkingstoename heeft mensen bang gemaakt: 'Evenals bij de oude Grieken en bij vele primitieve volken het doden van kinderen plaats vond uit angst voor overbevolking, zoo moeten we de hierboven besproken geboortedaling beschouwen als een reactie op de snelle bevolkingsvermeerdering. De drijfveer in al deze gevallen is: het pogen om een eenmaal bereikt welvaartspeil vast te houden' ('t Hooft, 1936, 100-101 en 109-110).

Dat was de leer, de overheersende tendens in de literatuur over demografische onderwerpen. Maar hoe zat het in de werkelijkheid met die dalende vruchtbaarheid, vooral in het interbellum? Uit figuur 1 wordt meteen duidelijk dat in alle provincies in elke vijfjaarlijkse periode de vruchtbaarheid lager was dan in de voorgaande periode. De twee bijna volledig katholieke provincies Limburg en Noord-Brabant herbergen weliswaar de gehele periode de vruchtbaarste huwelijken, maar ook hier is de daling zonneklaar. Wat opvalt in de ontwikkeling tijdens het interbellum, is dat provincies met een initieel hoge vruchtbaarheid een

Figuur 1 Huwelijksvruchtbaarheid in Nederland 1920-1940 (geboorten per 1000 gehuwde vrouwen tussen 15 en 45 jaar)

Bron: Hofstee 1981, p. 132.

snellere daling laten zien dan de andere provincies. Het gevolg is dat er sprake is van een duidelijke convergentie van waarden, wat ook blijkt uit de standaarddeviatie die daalt van 45 via 41 en 37 naar 29.

De gebruikelijke historische statistieken over vruchtbaarheid bevatten geen informatie over kinderloosheid. Gelukkig beschikken we over een publicatie die gebaseerd is op een deel van de volkstelling van 1960. Bij die telling kregen alle op dat moment nog bestaande echtparen een lijst van vragen voorgelegd over hun huwelijk, het aantal levendgeboren kinderen en sociale kenmerken (Engelen, Hillebrand & Van Poppel, 1989). Bij de data zijn verscheidene methodologische opmerkingen te maken, onder meer over de selectiviteit van de overlevenden in 1960 in termen van hun vruchtbaarheid. Niettemin zijn de gegevens bruikbaar om een eerste blik te kunnen werpen op de kinderloosheid van overlevende stellen die trouwden tijdens het interbellum. Voor het bijgaande overzicht kozen wij twee huwelijkscohorten (1919-1923 en 1934-1938) uit verschillende regio's binnen Nederland (stedelijk, half stedelijk en ruraal)², in totaal bijna 50.000 huwelijken. Voor al deze huwelijken is verder een differentiatie mogelijk naar geloof en beroepsgroep (tabel 1).

De eerste conclusie uit tabel 1 moet luiden dat de stijging van het aandeel kinderloze huwelijken over de twee huwelijkscohorten erg beperkt is, althans bij de huwelijken die tot 1960 overleefden. De andere uitkomsten liggen in de lijn van de bevindingen uit eerder onderzoek naar de huwelijksvruchtbaarheid tijdens het interbellum in Nederland (Van Poppel, 1983) en van een interpretatie

Tabel 1 Percentage kinderloze huwelijken in Nederland in 1960, huwelijkscohorten 1919-1923 en 1934-1938

	%	N		%	N
Totaal	7,6	49.626	<i>Beroep</i>		
			Landbouw	5,1	8.353
<i>Cohort</i>			Arbeiders	6,3	17.781
1919-1923	7,6	21.165	Zelfstandigen	7,9	7.648
1934-1938	7,7	28.461	Witte boorden	9,8	9.233
<i>Religie</i>			<i>Regio</i>		
Katholiek	6,8	9.933	Rotterdam	9,5	24.273
Nederlands Hervormd	7,4	20.416	Urbaan platteland NH	7,3	4.414
Gereformeerd	5,9	6.653	Nijmegen	6,2	3.390
Andere religie	8,8	2.246	Platteland Utrecht	6,0	2.200
Geen religie	9,7	10.378	Platteland Friesland	6,0	9.766
			Platteland Overijssel	4,4	5.583

Bron: Engelen e.a., 1989.

van kinderloosheid in termen van secularisatie en rationalisatie: de hoogste kinderloosheid werd opgetekend bij de paren die niet religieus zeiden te zijn, terwijl de laagste cijfers te vinden zijn bij de meest behoudende religies, namelijk de gereformeerden en rooms-katholieken.

Wat de beroepsgroepen betreft is het geen verrassing dat de landbouw, die de meest vruchtbare beroepsgroep vormt, ook weinig kinderloze paren telt. Naarmate men opklimt op de sociale ladder neemt het percentage kinderlozen toe. Binnen de witte boorden nemen de vrije beroepen met 12,5 procent overigens de toppositie in. De regionale spreiding wijst uit dat in het verstedelijkte westen van het land kinderloosheid relatief vaak voorkomt, maar ook op het platteland zijn in provinciale stedelijke centra weer meer echtparen kinderloos dan buiten de steden (vergelijk Van Poppel, 1983).

Data en hypothesen

Volgens de interbellumdemografen had kinderloosheid bij echtparen onder meer te maken met de verminderde invloed van godsdienstige overwegingen, met een toegenomen consumptiedrang, met het toegenomen aanbod van kindonvriendelijke ontspanningsactiviteiten en met de moeilijker wordende combinatie van beroepsarbeid met moederschap. De economische crisis van de jaren dertig en de oorlogsdreiging vanaf 1933 speelden in hun ogen een minder grote rol. De vraag is in welke mate deze contemporaine opvattingen bevestigd of weerlegd worden door de statistische gegevens. Om dat na te gaan, steunen we enerzijds op gezinsreconstructies op basis van de Historische Steekproef Nederland (HSN), waaruit we kenmerken van individuele echtparen distilleren, en anderzijds op contextuele informatie. Al naargelang het wenselijk en mogelijk is, brengen we contextuele gegevens op het gemeentelijke en op het regionale niveau in rekening. Voor de indeling in regio's is gebruikgemaakt van de economisch-geografische regionale classificatie uit de beroepstelling van 1930, die Nederland indeelt in 42 gebieden met een min of meer homogene economische structuur. Zo is regio 1 de Noord-Groningse Bouwstreek en regio 42 de Mijnstreek in Limburg. Alle gebruikte contextuele gegevens zijn afkomstig uit de Historische Databank Nederlandse Gemeenten (HDNG; Beekink e.a., 2003).

Kinderloosheid op basis van HSN

Voor het onderzoek naar de achtergronden van kinderloosheid hebben we een dataset opgebouwd met huwelijken gesloten tussen 1919 en 1938. Hiervoor is gewerkt met de data van de *Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN), dataset Levenslopen, release 2007.01* (zie de bijdrage van Mandemakers in dit boek).³ Het gaat bij de selectie om eerste huwelijken, waarvan de exacte huwelijksdatum bekend was. Omdat de burgerlijke staat bij huwelijk niet in het bevolkingsregister is vermeld, is hierbij ook gebruikgemaakt van de collectie huwelijksakten

van de HSN (*HSN dataset Akten burgerlijke stand 2007.01*). Het maken van gezinsreconstructies wordt enigszins bemoeilijkt door de persoonskaarten, die vanaf 1940 in de plaats kwamen van de gezinskaarten. Alle personen kregen toen een eigen kaart, maar de kinderen die op 1 januari 1940 nog thuis woonden, werden ook op de kaart van het gezinshoofd bijgeschreven (Vulsma, 2002). Echter, het gezinshoofd was vrijwel altijd de man. Enkel als de man kwam te overlijden of wanneer een scheiding werd uitgesproken, werden de nog levende kinderen op de kaart van de vrouw bijgeschreven. Als de HSN-onderzoekspersoon een vrouw is, hebben we dus de kaart van haar man nodig om de gezinsreconstructie vanaf 1940 te kunnen vervolgen. Niet in alle gevallen is de HSN er in geslaagd de persoonskaarten van echtgenoten van vrouwelijke onderzoekspersonen te verwerven. Wanneer dit betekent dat een huwelijk niet minstens vijftien jaar kon worden gevolgd (zie onder), zijn deze gevallen buiten het onderzoek gelaten.

Huwelijken die werden afgesloten op een moment dat de vrouwelijke partner al veertig jaar of ouder was, zijn uit de analyse geweerd, omdat haast al deze huwelijken kinderloos bleven, wellicht om fysiologische redenen. Voor sommige huwelijken ontbraken kleine stukjes informatie, doordat registratiegegevens niet werden teruggevonden. In de analyse wordt daarmee rekening gehouden door te kijken of het aantal maanden ontbrekende informatie samenhangt met de kans om als kinderloos huwelijk in de HSN-data op te duiken.

Kinderloosheid

Dit onderzoek heeft als afhankelijke variabele de kinderloosheid van huwelijken en niet hun steriliteit. Het gaat over de nettoreproductie en niet om de loutere vruchtbaarheid, dus enkel overlevende kinderen worden meegeteld. Meer bepaald beschouwen we een huwelijk als definitief kinderloos als er vijftien jaar na de trouwdatum geen kind uit dat huwelijk in leven is. De grens lager leggen, bijvoorbeeld na tien jaar huwelijk, heeft als nadeel dat een niet verwaarloosbaar deel nadien nog een kind krijgt. Met name bij de vroeg getrouwden is dat het geval: vrouwen die trouwden vóór de leeftijd van twintig jaar en die na tien jaar huwelijk nog kinderloos waren, kregen in een aanzienlijk deel van de gevallen nog een kind vóór ze vijftien jaar getrouwd waren. De grens voor 'definitieve' kinderloosheid hoger leggen, bijvoorbeeld na twintig jaar huwelijk, is niet wenselijk, omdat de selectiviteit dan sterker begint te spelen, vooral als gevolg van huwelijksontbinding door sterfte. Bovendien bleek uit onze proefanalyses dat het uiterst zelden voorkomt dat een kinderloos huwelijk na vijftien jaar alsnog een kind voortbrengt.

Na toepassing van alle vermelde selectiecriteria bleven 2884 huwelijken over voor analyse van kinderloosheid. Het gaat dus om eerste huwelijken gesloten ná 1918 maar vóór 1940 die minstens vijftien jaar intact bleven. Door ontbrekende waarden bij verklarende variabelen wordt het aantal observaties waarop gesteund wordt in de regressieanalyses soms beperkt tot minimaal 2782 huwelijken.

Tabel 2 geeft per huwelijkscohort het percentage dat na vijftien jaar zonder overlevend kind is. De cijfers geven aan dat dit percentage steeg van 13 tot 19 procent over de beschouwde cohorten. Deze schattingen liggen aanzienlijk hoger dan wat verwacht zou worden op basis van tabel 1. Daar zijn verschillende verklaringen voor mogelijk die elk tegelijk een deel van de waarheid kunnen bevatten. Ten eerste is tabel 1 gebaseerd op het (bruto-)aantal levendgeborenen per bestaand huwelijk, en tabel 2 op nettoreproductiecijfers. De zuigelingensterfte lag tijdens het interbellum nog redelijk hoog: rond de 50 per 1000 levendgeborenen. Tegen het einde van de Tweede Wereldoorlog piekte dit cijfer zelfs kortstondig tot rond de 70 per 1000 (NIDI, 2003, 96). Met de beschikbare HSN-release is het niet mogelijk om op betrouwbare wijze na te gaan wat de impact van zuigelingensterfte op de percentages eerste huwelijken zonder overlevende kinderen is. Maar een deel van de stijging van de kinderloosheid moet wellicht op het conto van de verhoogde zuigelingensterfte tijdens de Tweede Wereldoorlog geschreven worden. Een tweede en wellicht belangrijker verklaring is dat de cijfers in tabel 1 enkel gelden voor echtparen die overleefden tot 1960. Onderzoek heeft al vaak uitgewezen dat de sterfte bij kinderloze vrouwen aanzienlijk hoger ligt dan bij vrouwen met kinderen, vooral als die kinderen zelf niet vroegtijdig sterven (Doblhammer, 2000; Hurt, Ronsmans, Campbell, Saha, Kenward & Quigley, 2004; Kumle & Lund, 2000; Manor, Eisenbach, Israeli & Friedlander, 2000). Volgens Amerikaans onderzoek was er in deze periode ook een sterk verhoogde kans op echtscheiding bij kinderloze echtparen (Jacobson, 1950). Dat er in de hier geanalyseerde HSN-data aanzienlijk meer kinderloze echtparen zitten, wordt dan ook voor een deel verklaard door het feit dat de HSN ook echtparen telt die het jaar 1960 niet zullen halen. Een derde mogelijke verklaring is dat het aandeel kinderloze paren in de HSN overschat wordt, bijvoorbeeld omdat overlevende kinderen ten onrechte niet geregistreerd of gevonden werden. Nochtans hebben we gevallen waar we een verhoogd gevaar liepen om het spoor van eventuele kinderen te missen, systematisch niet in de analyse opgenomen. Bovendien hebben de HSN-schattingen dezelfde orde van grootte als bijvoorbeeld die van Anderson (1998) voor Groot-Brittannië op basis van de Family Census van 1946. Volgens de Britse gegevens bleef ongeveer 16 procent van de huwelijken uit het jaar 1925 kinderloos. Wij komen voor de huwelijkscohorten 1924-1928 op basis van HSN uit op hetzelfde percentage. In de Verenigde Staten van Amerika lagen de cijfers nog een stuk hoger (Morgan, 1991). Daarom achten we het onwaarschijnlijk dat de HSN het aantal kinderloze paren overschat.

Hypothesen en operationalisering van variabelen

Godsdienstige gezindte en het regionale ideologische klimaat

De meeste auteurs vermelden de secularisatie en de rationalisering van de persoonlijke levenssfeer als een factor die het kiezen voor een leven zonder kind ver-

gemakkelijk (Charles, 1934; Landry, 1933; Mombert, 1929; Myrdal, 1941). Hieruit worden twee hypothesen afgeleid. Ten eerste zou men verwachten dat echtparen die zelf blijk geven van een eerder 'rekkelijke' godsdienstige gezindte een hogere kans maken om kinderloos te blijven. Ten tweede zou men ook meer kinderloosheid verwachten bij echtparen die leven in een regio waar een groot deel van de populatie eerder progressieve en gesecculariseerde opvattingen heeft.

De bevolkingsregisters vermelden de godsdienstige gezindten van man en vrouw. We zien af van eventuele veranderingen in gezindte door de tijd heen en gebruiken voor onze analyse de eerste vermelding gerekend vanaf het huwelijk. Onze indeling van denominaties is gebaseerd op de expliciete stellingnamen van de betreffende kerken in de discussies over geboortebeperving en de ruimte die aan individuele kerkleden werd gelaten om hun eigen geweten en oordeel te volgen (zie Kok & Van Bavel, 2006). Naast de rooms-katholieken onderscheiden we 'orthodox-protestanten', die bestaan uit alle groepen gereformeerden, de 'evangelischen' (baptisten, leden van het Leger des Heils et cetera) en de (vermoedelijke) aanhangers van de Gereformeerde Bond en de Confessionele Vereniging binnen de Nederlands Hervormde Kerk. De aanhangers van de laatstgenoemde orthodoxe stromingen zijn niet als zodanig in het bevolkingsregister geregistreerd. Ze verschillen qua mentaliteit echter zó sterk van de 'ethisch' en 'vrijzinnig' Nederlands Hervormden dat we gekozen hebben voor de volgende oplossing. Wanneer deze hervormden waren geboren in een plaats waar *alle* predikanten in 1920 behoorden tot de Gereformeerde Bond of de Confessionele Vereniging, is besloten ze bij de orthodoxen onder te brengen (Knippenberg, 1992, 106-114; Kok en Van Bavel, 2006). Onder de 'liberaal-protestanten' rekenen we Waals en Nederlands Hervormden (uitgezonderd de zojuist genoemden), de evangelisch-lutherschen, de remonstranten en de doopsgezinden. Aparte groepen worden gevormd door joden en onkerkelijken. Vervolgens combineerden we de denominaties van de mannelijke met die van de vrouwelijke echtgenoot en hergroepeerden we volgens de indeling in tabel 2. Opvallend daarbij is dat de huwelijken met beide partners liberaalprotestanten, duidelijk in aandeel verminderden in de eerste helft van vorige eeuw, van 31 naar 21 procent. Het aandeel huwelijken waarbij een protestantse man of vrouw huwde met een vrouw of man zonder denominatie nam sterk toe, alsook het aandeel huwelijken waarbij hij noch zij een godsdienstige denominatie invulde.

Wegens hun pronatalistische ideologie verwachten we de minste kinderloosheid bij homogeen rooms-katholieke echtparen en bij orthodox-protestanten. Een hogere kans op kinderloosheid verwachten we bij gemengde huwelijken, juist omdat het religieus gemengd karakter van een zeker rekkelijkheid getuigt. Ook bij eerder liberaal-protestantse denominaties wordt een hogere kans op kinderloosheid verwacht. De hoogste kans op kinderloosheid is er naar verwachting bij de echtparen zonder godsdienstige denominatie.

Op het regionale niveau krijgen we een indruk van het ideologische klimaat op basis van het percentage stemmen op progressieve partijen bij de Tweede

Tabel 2 Beschrijvende statistiek over de gebruikte variabelen

	Huwelijksjaar					Huw.- leef- tijd
	1919-23	1924-28	1929-33	1934-38	Totaal	vrouw
<i>N</i>	899	793	714	478	2.884	
<i>Kinderloos na 15 jaar (%)</i>	12,9	16,3	15,6	19,3	15,5	
<i>Huwelijksleeftijd vrouw (M)</i>	24,9	25,1	24,8	25,4	25,0	
(s.d.)	(4,3)	(4,3)	(4,6)	(4,5)	(4,4)	
<i>Huwelijksleeftijd man (M)</i>	27,0	27,4	27,2	27,5	27,2	
(s.d.)	(4,9)	(5,4)	(5,1)	(4,6)	(5,0)	
<i>Beroep man (%)</i>						
Ongeschoolde arbeiders, incl. landarbeiders	21,7	19,9	22,1	19,2	20,9	24,0
Professionals en economische elite	2,1	3,2	2,0	3,3	2,6	26,3
Witte boorden	21,1	21,6	20,2	22,8	21,3	25,6
Ambachtslui en laag- tot hoggeschoolde arbeiders	38,4	35,9	38,8	40,6	38,2	24,8
Boeren, vissers en geschoolde landarbeiders	14,0	16,0	12,9	10,0	13,6	26,0
Geen beroepsvermelding	2,7	3,4	4,1	4,0	3,4	25,0
<i>Beroepsvermelding vrouw (%)</i>						
Geen vermelding	73,4	76,8	81,1	84,1	78,0	24,7
Geschoold	3,2	3,4	2,4	1,3	2,7	29,7
Ongeschoold	23,4	19,8	16,5	14,6	19,2	25,4
<i>Godsdienstige gezindte (%)</i>						
Beide rooms-katholiek	23,6	20,3	23,7	21,5	22,4	25,7
Beide liberaal-protestants	31,4	29,6	25,4	21,5	27,8	24,7
Beide orthodox-protestants	7,0	9,0	8,1	6,1	7,7	24,7
Hij katholiek, zij protestants	3,6	4,3	3,1	1,5	3,3	25,4
Hij protestants, zij katholiek	4,7	5,2	2,9	3,3	4,2	24,4
Gemengd protestants	13,3	11,2	10,1	10,7	11,5	25,2
Gemengd katholiek – geen/onbekend	3,9	3,9	5,0	10,5	5,3	25,2
Gemengd protestants – geen/onbekend	10,6	12,9	18,3	20,5	14,8	24,7
Joods	1,3	1,0	0,8	0,4	1,0	25,2
Beide geen of onbekend	0,7	2,6	2,5	4,0	2,2	24,0
<i>Gemeentelijke kenmerken</i>						
<i>Levensstandaard/consumptie (factorscores)</i>						
Nutsvoorzieningen (1934-35)						-0,04
Aanbod winkels (1930)						0,01
Bezit auto's en motoren (1935)						-0,01
<i>Regionale kenmerken</i>						
% Werkloze mannen (1933)						14,1
% Progressieve stemmen (1937)						36,5

Bronnen: HSN-datasets Levenslopen en Akten, release 2007.01 en Historische Databank Nederlandse Gemeenten.

Kamerverkiezingen van 1937. Als progressieve partijen zijn aangemerkt de Communistische Partij Nederland, de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, De Vrijheidsbond en de Vrijzinnig Democratische Bond. Hoe hoger het percentage progressieve stemmen in een regio, hoe hoger de verwachte kans op kinderloosheid.

Beroepspositie en werkloosheid

Op basis van de literatuur uit de eerste helft van de twintigste eeuw zou men verwachten dat vrijwillige kinderloosheid vooral voorkwam in de geschoolde sociale rangen. Daarom verwachten we dat de kans op kinderloosheid het hoogst is bij professioneel geschoolden en witteboordenberoepen. Lage kinderloosheid wordt verwacht bij boeren en ongeschoolde arbeiders. Deze verwachtingen gelden met betrekking tot de mannenberoepen, maar a fortiori met betrekking tot de vrouwenberoepen. Helaas is de registratie van de vrouwenberoepen naar onze mening vrij onbetrouwbaar en onder meer afhankelijk van de opvattingen van de lokale ambtenarij (sommige ambtenaren waren wellicht meer geneigd om voor gehuwde vrouwen een beroep te noteren dan andere). Voor de overgrote meerderheid van de gehuwde vrouwen is er trouwens geen enkele beroepsvermelding beschikbaar. Daarom beperken we ons noodgedwongen tot een driedeling: vrouwen zonder beroep, vrouwen met een beroep waarvoor enige scholing wordt verwacht en vrouwen met een beroep waarvoor geen scholing vereist is.

Net als bij de meting van religieuze gezindte is ook bij de beroepen gekozen voor één momentopname, zodat beroepsmobiliteit hier buiten beschouwing blijft. In eerste instantie nemen we voor de echtelieden de beroepen voor zover vermeld op de huwelijksakte. Indien de akte ontbreekt, nemen we het eerstgenoemde beroep na het huwelijk in het bevolkingsregister. Alle mannenberoepen zijn gecodeerd in HISCO (Van Leeuwen, Maas & Miles, 2002) en geassocieerd in sociale groepen met HISCLASS (Van Leeuwen, Maas & Miles, 2005). Daarbij zijn de twaalf HISCLASS-groepen teruggebracht tot zes beroeps categorieën, waarvan één voor mannen waarvoor een beroepsvermelding ontbrak (zie tabel 2).

Om het aantal vrouwen met beroepsvermelding te maximaliseren, hebben we bij vrouwen die na hun huwelijk zonder beroep geregistreerd stonden, ook het laatst vermelde beroep vóór het huwelijk ingevuld. De onderliggende werkhypothese is dat eventuele voorhuwelijkse beroepservaring (ook van invloed is op de latere reproductie. Laag- of ongeschoolde (land)arbeiders en (winkel)bedienden (HISCLASS-categorieën 5, 9, 10, 11 en 12, zie Van Leeuwen e.a., 2005) beschouwen we als ongeschoold, de overige categorieën als geschoold. Ondanks de ruimdenkendheid in het toekennen van beroepsposities aan vrouwen, blijft de overgrote meerderheid zonder beroepsvermelding. Over de huwelijkscohorten bekeken neemt het aandeel vrouwen zonder geregistreerd beroep zelfs nog toe van 73 tot 84 procent (zie tabel 2).

De laatste kolom van tabel 2 laat zien dat vrouwen met een geschoolde beroepspositie een aanzienlijk hogere gemiddelde huwelijksleeftijd hebben

dan vrouwen zonder geregistreerd beroep of vrouwen met een ongeschoolde beroepspositie. Dat geeft extra aanleiding tot de hypothese dat er in de groep van geschoolde vrouwen meer kinderloze huwelijken zullen zijn dan bij de rest. De vraag is dan of een eventueel verhoogde kinderloosheid ook nog standhoudt als rekening wordt gehouden met die late intrede in het huwelijk.

De economische crisis en werkloosheid van de jaren dertig figureert minder prominent in de toenmalige literatuur als verklaring van lage vruchtbaarheid dan economische vooruitgang. Niettemin onderzoeken we de regionale invloed van de depressie via het percentage werklozen op de mannelijke beroepsbevolking in 1933, gemeten op het niveau van de 42 geografisch-economische regio's. Op het individuele niveau zullen werklozen tot op zekere hoogte terug te vinden zijn in de categorie van mannen zonder beroepsvermelding. De hypothese luidt dat er een hogere kans op kinderloosheid is in regio's met een hoge werkloosheid in 1933 en bij mannen zonder beroepsvermelding.

Consumptieniveau en moderne commercie

Kinderloosheid zou volgens zowat alle geconsulteerde interbellumauteurs samenhangen met de toegenomen consumptiedrang, die als zo kenmerkend voor de moderne tijden werd beschouwd. Op het niveau van de individuele echtparen zijn er echter geen indicatoren voor het aantal aangekochte consumptiegoederen. In de HDNG zijn er echter wél indicatoren op het gemeentelijke niveau beschikbaar. Op basis daarvan toetsen we de hypothese dat in gemeenten waar klaarblijkelijk een hoog 'modern' consumptieniveau heerste, echtparen gemiddeld ook een hogere kans op kinderloosheid hadden.

De gebruikte HDNG-indicatoren zijn (met telkens het referentiejaar er tussen haakjes bij): het aantal aansluitingen op het elektriciteitsnet (1934), het aantal aansluitingen op het gasdistributienet (1934), het aantal telefoonaansluitingen (1935), het geregistreerde aantal radiotoestellen (1935), het aantal personenauto's (1935) en het aantal motorvoertuigen (1935), het aantal voedingswinkels, kledingwinkels en winkels in huishoudelijke artikelen (telkens in 1930). Al deze cijfers worden uitgedrukt per 100 inwoners in de betreffende gemeente in 1934. Om de samenhang tussen deze indicatoren samen te vatten in een of enkele latente variabelen, werd gebruikgemaakt van exploratieve factoranalyse (meer bepaald *iterated principal axis factoring* met varimax rotatie) (Kim & Mueller, 1978). Tabel 3 geeft het resultaat van deze factoranalyse. Er werden drie factoren geëxtraheerd, omdat de eigenwaarde vanaf een vierde factor onder de grens van één dook. De (betekenisgevende) hoge factorladingen zijn vetgedrukt. Op basis van deze analyse werd voor elke Nederlandse gemeente voor elk van de drie factoren een gestandaardiseerde score berekend, die mee in de regressieanalyses wordt opgenomen.

De eerste factor correleert sterk met de aansluitingen op gas, elektriciteit, telefoon en met het aantal radiotoestellen. Deze factor krijgt daarom de naam

‘nutsvoorzieningen’. De tweede factor staat duidelijk voor het gemeentelijke aanbod van diverse soorten van winkels. De laatste factor vat vooral het bezit van auto- of motorvoertuigen samen.

Historische trend en uitstel van huwelijk

De internationale literatuur uit het interbellum maakt gewag van een toenemende neiging van echtparen om voor een leven zonder kinderen te kiezen. Een zijdelingse vraag is of daar ook in Nederland aanwijzingen voor zijn. De cijfers in tabel 1 suggereren dat er hooguit van een beperkte stijging sprake zou zijn. Wat zegt de analyse op basis van HSN? En als er al sprake zou zijn van een diachrone trend, valt die dan te verklaren door een eventuele stijging van de huwelijksleeftijd tijdens deze periode? Tot nu toe was het interbellum een blinde vlek in de tijdreeks van huwelijksleeftijden voor Nederland (zie NIDI, 2003, 80; Van Poppel, 1992). De volgende analyses brengen zowel de huwelijksleeftijd van de man als die van de vrouw in rekening.

Resultaten

In wat volgt wordt de kans op nul overlevende kinderen na vijftien jaar huwelijk gemodelleerd met behulp van een *mixed effects multilevel* logistisch-regressiemodel. Om de parameters te schatten maakten we gebruik van de Laplace-schattingstechniek, die in de literatuur als preciezer beschreven staat dan meer gebruikelijk.

Tabel 3 Exploratieve factoranalyse van gemeentelijke indicatoren voor consumptieniveau: factorladingen^a

	Factor 1 ‘Nutsvoorzieningen’	Factor 2 ‘Winkels’	Factor 3 ‘Auto/motor’
Elektriciteitsaansluitingen	0,71	-0,10	0,28
Gasaansluitingen	0,79	0,14	0,22
Telefoonaansluitingen	0,64	0,07	0,45
Radiotoestellen	0,76	0,00	0,08
Personenauto’s	0,20	0,12	0,81
Motorvoertuigen	0,26	0,06	0,67
Voedingswinkels	-0,19	0,66	-0,03
Kledingwinkels	0,32	0,87	0,04
Winkels huishoudelijke artikelen	0,04	0,79	0,25
Eigenwaarde	2,37	1,87	1,50

^a Extractiemethode: iterated principal axis factoring; rotatiemethode: varimax.

Bron: *Historische Databank Nederlandse Gemeenten*.

lijke alternatieven (Agresti, 2002; Snijders & Bosker, 1999).⁴ Er worden gefixeerde effecten (*fixed effects*) geschat voor verklarende variabelen op drie niveaus: het niveau van individuele echtparen, het niveau van de gemeente waarin zij wonen en het niveau van de regio waarin die gemeente zich bevindt. Als woonplaats nemen we de eerste vestigingsplaats na het huwelijk, ook voor echtparen die nadien verhuisden. Daarnaast worden *random intercepts* geschat op het regionale niveau, wat impliceert dat het model er rekening mee houdt dat het gemiddelde niveau van kinderloosheid varieert als gevolg van onbekende kenmerken van de regio. Het was niet mogelijk om ook betrouwbare *random effects* op het gemeentelijke niveau te schatten, omdat voor vele gemeenten slechts één representant in de HSN-data aanwezig is.

De verklarende variabelen worden stapsgewijs toegevoegd: eerst bekijken we de effecten van variabelen op het individuele niveau, dan die van het regionale en het gemeentelijke niveau, en ten slotte gaan we na wat de netto-, directe effecten zijn als alle variabelen tegelijkertijd aan het model worden toegevoegd (tabel 4).

Zijn mannen en vrouwen met een geschoolde beroepspositie vaker kinderloos dan ongeschoolden? Zijn echtparen met een eerder progressieve godsdienstige gezindte meer geneigd om kinderloos te blijven? En zo ja, valt dat te verklaren door de hogere huwelijksleeftijd van de vrouw in kwestie of gelden de verschillen ook na controle voor de huwelijksleeftijd? De vergelijking tussen de modellen I en II in tabel 4 geeft antwoorden op deze vragen.

Wat de beroepsgroep van de mannelijke partner betreft, is de kans op kinderloosheid volgens model I veruit het hoogst bij de mannen zonder beroepsvermelding. Wellicht gaat het hier in vele gevallen om mannen die om economische of gezondheidsredenen al dan niet langdurig werkloos zijn. Dat kan gezien worden als een aanwijzing dat een economisch precare situatie aanleiding gaf tot afstel van ouderschap. De groep met de tweede grootste kans op kinderloosheid is die van de witte boorden. De vergelijkingsgroep is telkens die van de ongeschoolde arbeiders. Ook geschoolde arbeiders, boeren en vissers hebben een significant hogere kans op kinderloosheid dan de vergelijkingsgroep, althans wanneer de huwelijksleeftijd niet in rekening wordt gebracht. Hooggeschoolde professionals en managers hebben eveneens een aanzienlijk hogere kans op kinderloosheid volgens model I, maar de standaardfout van dit effect is groot, wellicht door de kleine aantallen in deze groep. Wat vrouwenberoepen betreft hebben de geschoolde vrouwen een duidelijk hogere kans op kinderloosheid dan vrouwen zonder geregistreerd beroep.

De verschillen tussen de beroepsgroepen verkleinen echter, in sommige gevallen fors, wanneer ook de huwelijksleeftijd in rekening wordt gebracht (model II). Bij de vrouwen is het verschil tussen de geschoolde beroepen en de vrouwen zonder beroep dan bovendien niet meer statistisch significant. Bij de mannen blijft de hoge kinderloosheid bij de geschoolde arbeiders, de witte boorden en vooral bij de mannen zonder beroepsvermelding overeind. De eerder gesignaleerde relatief hoge kinderloosheid bij zowel de hooggeschoolde profes-

sionals en managers als de landbouwers en vissers blijkt vooral een gevolg te zijn van hun gemiddeld hoge huwelijksleeftijd.

De verschillen tussen de religieuze denominaties worden eerder sterker dan zwakker wanneer met de huwelijksleeftijd rekening wordt gehouden. Liberaal-protestanten hebben een gemiddeld lage huwelijksleeftijd en verschillen niet significant van de referentiegroep van katholieke huwelijken als daar niet voor gecontroleerd wordt (model I). Wanneer hun gemiddeld vroege huwelijksintrede wél in rekening wordt gebracht, stijgt het nettoverschil met de referentiegroep aanzienlijk en wordt het statistisch significant: de kans om na vijftien jaar huwelijk geen overlevende kinderen te hebben in verhouding tot de kans om wél overlevende kinderen te hebben, is bij huwelijken tussen twee liberaal-protestanten ongeveer 64 procent hoger dan bij huwelijken tussen twee katholieken ($\exp(0,497) = 1,64$). Een gelijkaardig verhaal is van toepassing op de gemengde huwelijken, hetzij katholiek met protestants, hetzij katholiek of protestants met een partner zonder godsdienstige denominatie: zeker wanneer de huwelijksleeftijd in de vergelijking wordt opgenomen, hebben deze 'rekkelijke' gezindten een duidelijk hogere kans op kinderloosheid dan de katholieken. Orthodox-protestantse koppels verschillen niet of nauwelijks van de referentiegroep.

Over de tijd heen blijkt de eerder gesignaleerde trend naar méér kinderloosheid statistisch significant te zijn. Er werd ook geëxperimenteerd met een indeling van het interbellum in een fase vóór en een fase na 1933 (niet gerapporteerd in de tabel), maar de trend naar meer kinderloosheid bleek niet sneller te gaan tijdens de tweede periode. Het effect van de leeftijd van de man is randje significant: niet alleen een hogere huwelijksleeftijd van de vrouw, maar in mindere en meer onzekere mate ook een hoge huwelijksleeftijd van de man hangt samen met een hogere kans op kinderloosheid. Overigens werd ook het effect van het leeftijdsverschil tussen man en vrouw op diverse manieren getest (niet gerapporteerd in de tabel), maar dat bleek geen aantoonbare rol te spelen. Ook het ontbreken van stukjes informatie uit de levensloop van de onderzochte huwelijken hangt niet samen met de kans dat geen enkel overlevend kind geobserveerd werd. Dit werd op verschillende manieren onderzocht. In de modellen gerapporteerd in tabel 4 gebeurt dat aan de hand van opname van het aantal maanden waarvoor informatie ontbreekt.

De variatie in kinderloosheid op het niveau van de 42 onderscheiden regio's neemt met ongeveer eenderde af wanneer de huwelijksleeftijd in rekening wordt gebracht. De geschatte standaarddeviatie van de *log-of-odds* bedraagt immers 0,300 in model I zonder huwelijksleeftijden, en slechts 0,198 in model II mét huwelijksleeftijd. Regionale verschillen in kinderloosheid hangen dus, zoals verwacht, samen met regionale verschillen in huwelijksstiming.

Model III onderzoekt de samenhang van kinderloosheid met de twee regionale kenmerken, rekening houdend met het huwelijksjaar en de huwelijksleeftijd. De schattingen wijzen uit dat kinderloosheid niet of nauwelijks samenhangt met het regionale percentage werklozen in de mannelijke beroepsbevolking in

Tabel 4 Logistische regressiecoëfficiënten en standaardfouten van vijf multilevelmodellen van kinderloosheid bij echtparen na 15 jaar huwelijk

	Model I		Model II		Model III		Model IV		Model V	
	b	s.e.	b	s.e.	b	s.e.	b	s.e.	b	s.e.
Intercept	-50,490 **	19,230	-46,330 *	19,860	-58,790 **	18,800	-58,170 **	19,000	-49,700 *	20,030
Huwelijksjaar	0,025 *	0,010	0,021 *	0,010	0,027 **	0,010	0,027 **	0,010	0,023 *	0,010
Huwelijksleeftijd vrouw			0,120 ***	0,016	0,111 ***	0,015	0,109 ***	0,015	0,118 ***	0,016
Huwelijksleeftijd man			0,025 ~	0,013	0,026 *	0,013	0,028 *	0,013	0,026	0,014
Aantal ontbrekende maanden	0,001	0,001	0,000	0,001	0,001 ~	0,001	0,001	0,001	0,000	0,001
<i>Beroep man</i>										
Ongeschoolde arbeider (ref.)	0,000	/	0,000	/					0,000	/
Professionals & managers	0,454	0,357	0,192	0,368					0,011	0,382
Witte boorden	0,660 ***	0,180	0,502 **	0,186					0,418 *	0,191
Geschoolde arbeiders	0,414 *	0,167	0,346 *	0,173					0,269	0,177
Boeren en vissers	0,497 *	0,209	0,189	0,219					0,333	0,223
Geen beroepsvermelding	2,146 ***	0,260	2,116 ***	0,269					2,054 ***	0,274
<i>Beroepsvermelding vrouw</i>										
Geen beroepsvermelding (ref.)	0,000	/	0,000	/					0,000	/
Geschoold	0,584 *	0,288	-0,102	0,317					-0,188	0,328
Ongeschoold	-0,092	0,147	-0,245	0,152					-0,215	0,153
<i>Godsdienstige denominatie</i>										
Beide katholiek (ref.)	0,000	/	0,000	/						
Beide liberaal-protestants	0,262	0,173	0,497 **	0,178					0,432 *	0,190
Beide orthodox-protestants	-0,030	0,269	0,090	0,279					0,150	0,282
Hij katholiek, zij protestants	0,774 **	0,294	0,917 **	0,309					0,750 *	0,317

Hij protestants, zij katholiek	0,447	0,286	0,770 **	0,294	0,546	0,307
Liberaal met orthodox-prot.	0,583 **	0,202	0,714 ***	0,210	0,637 **	0,219
Zonder denominatie met kath.	0,557 *	0,258	0,619 *	0,270	0,634 *	0,271
Zonder denominatie met prot.	0,617 **	0,189	0,839 ***	0,195	0,804 ***	0,205
Joods	0,445	0,498	0,660	0,506	0,421	0,514
Beide zonder godsdienst	0,301	0,388	0,589	0,398	0,548	0,404
Regionale kenmerken						
% Werkloze mannen 1933			0,006	0,014	-0,003	0,016
% Progressieve stemmen 1937			0,014 *	0,006	0,008	0,006
Gemeentelijke kenmerken						
Factor nutsvoorzieningen					0,207 *	0,089
Factor aanbod van winkels					0,153 *	0,059
Factor bezit van motorvoertuigen					-0,041	0,078
Bevolkingsomvang in duizendtallen in 1924						0,0009 ~
Random effects						0,0005
Onverklaarde variatie op regionaal niveau (Std.)	0,300		0,198		0,201	0,201
N huwelijken	2.845		2.845		2.779	2.779
N regio's	42		42		42	42
Deviance	2.304		2.166		2.212	2.116

~ = $p < 0,10$; * = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$; *** = $p < 0,001$.

Bronnen: HSN datasets Levenslopen en Akten, release 2007.01 en Historische Databank Nederlandse Gemeenten.

1933, maar wel met het percentage stemmen voor progressieve partijen bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1937: de kans op geen overlevende kinderen in verhouding tot de kans op wél overlevende kinderen na vijftien jaar huwelijk stijgt naar schatting met 15 procent als het percentage stemmen voor progressieve partijen met tien procentpunten toeneemt ($\exp(10 \times 0,014) = 1,15$). Deze resultaten suggereren dat het culturele klimaat in de regio waar echtparen gingen wonen van groter belang was dan de regionale intensiteit van de economische crisis van begin jaren dertig, althans in de mate dat die samenhang met mannelijke werkloosheid.

Model IV voegt de gemeentelijke indicatoren voor het consumptieniveau en de commerciële voorzieningen toe. De kans op kinderloosheid blijkt groter te zijn in gemeenten waar een groot deel van de bevolking een radiotoestel in huis heeft en aangesloten is op gas, elektriciteit en telefoon. Ook in gemeenten met een groot aanbod van winkels (voeding, kleding, huishoudelijke artikelen) blijken meer echtparen kinderloos te zijn na vijftien jaar huwelijk. Het bezit van motorvoertuigen blijkt niet of nauwelijks samen te hangen met kinderloosheid.

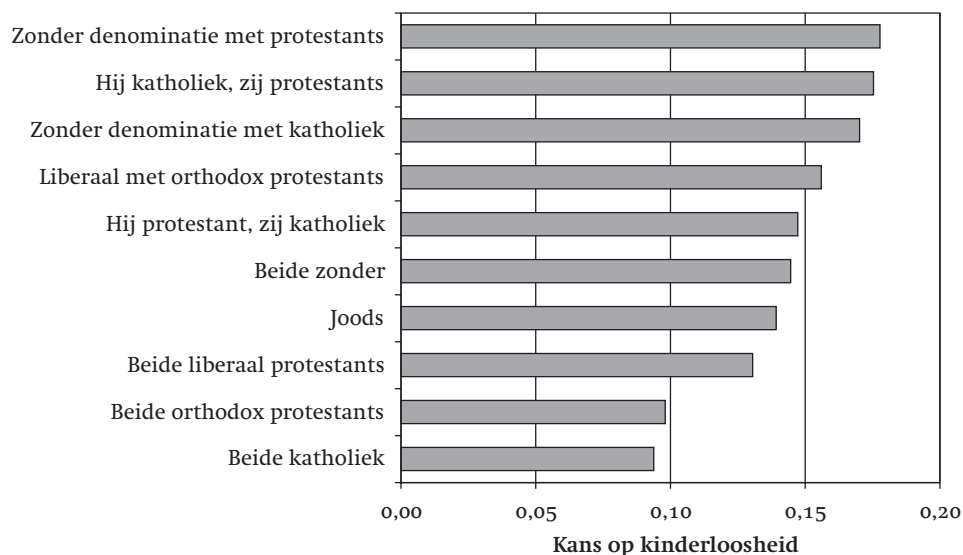
Na toevoeging van de gemeentelijke kenmerken verzwakt het effect van het regionale percentage progressieve stemmen zozeer dat we een nuleffect niet meer kunnen uitsluiten. Werkloosheid heeft nog steeds geen significant effect en de richting van het effect draait zelfs om. Dit alles doet vermoeden dat de gemeentelijke indicatoren voor consumptieniveau en de regionale werkloosheid en verkiezingsresultaten correleren. Dat blijkt inderdaad het geval. De hoogste correlatie is die tussen de factor nutsvoorzieningen en het regionale percentage werklozen (Pearson $r = 0,56$) en diezelfde factor correleert ook sterk positief met het percentage progressieve stemmen ($r = 0,53$). Overigens hangt de factor nutsvoorzieningen zeer sterk samen met het al dan niet urbane karakter van de gemeente in kwestie ($r = 0,81$). De dichotomie urbaan/niet urbaan is echter niet in de analyses opgenomen, omdat deze variabele minder goed aansluit bij de theorie dan de variabelen die we wél gebruikten en bovendien minder rijk aan informatie is. Uit hier niet gerapporteerde analyses bleek inderdaad dat de dichotome variabele urbaan/niet urbaan geen significant effect heeft op de kinderloosheid, of de andere gemeentelijke en regionale kenmerken nu worden opgenomen of niet. De hoge correlatie tussen urbaniteit en nutsvoorzieningen bleef echter voor scepticisme zorgen over de precieze betekenis van het effect van de laatstgenoemde factor. Mogelijk is de dichotomie urbaan/niet-urbaan een te ruwe maat. Daarom werd in laatste instantie de bevolkingsomvang van de gemeenten in het jaar 1924 aan het model toegevoegd: mogelijk zijn er ook per capita meer mensen op de nutsvoorzieningen aangesloten in grote gemeenten om de eenvoudige reden dat er in grote gemeenten een groter aanbod van dergelijke voorzieningen is?

Model V bevat alle besproken verklarende variabelen op zowel individueel, regionaal als gemeentelijk niveau, plus de gemeentelijke bevolkingsomvang in 1924. Het effect van de nutsvoorzieningen blijkt in grote mate een schijneffect

te zijn geweest, want het geschatte directe effect verschrompelt in grote mate na het in rekening brengen van de bevolkingsomvang (van 0,207 tot 0,075, niet meer statistisch significant). Het effect van het aanbod van winkels, daarentegen, versterkt nog: in gemeenten met een groot aanbod van allerhande winkels is de kans op kinderloosheid groter, ook na controle voor de bevolkingsomvang van de gemeente. Het directe effect van de bevolkingsomvang zelf, na controle voor onder andere de nutsvoorzieningen en het winkelaanbod, is klein: een vergelijking van een gemeente met 1.000 inwoners met één van 10.000 inwoners (de overige gemeentelijke, regionale en individuele kenmerken constant houdend) levert een verschil in voorspelde kans op kinderloosheid op van hooguit 0,002. Dit kan statistisch enkel als significant beschouwd worden als een kans op type-I-fout van 10 procent aanvaard wordt.

De eerder besproken verschillen tussen de mannelijke beroepsgroepen blijven in grote lijnen overeind, met name de relatief hoge kinderloosheid bij mannen zonder beroepsvermelding en, in tweede orde, bij de witte boorden. Hetzelfde geldt voor de uitgesproken verschillen naar gelang van godsdienstige gezindte: ook na het in rekening brengen van de regionale en gemeentelijke kenmerken zijn het de eerder liberaal denkende protestanten en de gemengde huwelijken die een verhoogde kans op kinderloosheid hebben (zie figuur 2).

Figuur 2 Volgens model V voorspelde kans op kinderloosheid voor modale echtparen in een gemiddelde gemeente en getrouwd in 1930, naar gelang van godsdienstige gezindte^a

^a Voorspelde waarden voor geschoolde arbeiders met vrouwen zonder beroepsvermelding, alle andere covariaten op hun gemiddelde waarden (huwelijksleeftijd van vrouw en man respectievelijk 25 en 27 jaar, zie verder tabel 2).

Bronnen: HSN-datasets *Levenslopen en Akten, release 2007.01* en *Historische Databank Nederlandse Gemeenten*.

Conclusies en discussie

76

In het beeld van de Tweede Demografische Transitie, die zich volgens velen vanaf de jaren zestig aan het voltrekken is, staat de sterk toegenomen vrije keuze over seksualiteit, huwelijk en kinderen centraal. In de periode daarvoor zou de autonomie van stellen ondergeschikt zijn geweest aan groepsnormen, niet in het minst die van behoudende kerkgenootschappen. In deze optiek wordt de opmerkelijke toename van kinderloosheid vóór de Tweede Wereldoorlog verklaard uit economische depressie en oorlogsdreiging en niet uit een ontwikkeling naar 'vrije keuze'. Toch zagen contemporaine waarnemers dat wél zo. Zij wezen op de veranderingen in de voorkeuren van mensen. Steeds belangrijker werden de zelfontplooiing van vrouwen in een betaalde baan, het uitgaansleven, het behoud van seksuele aantrekkingskracht en – last but not least – het genieten van een hoog welstandsniveau. Voor een toenemend aantal mensen betekende dit dat na het huwelijk nog een tijdlang gewacht werd met kinderen krijgen, wat voor sommigen neerkwam op – al dan niet gepland – afstel. Twee visies staan tegenover elkaar: de ene ziet kinderloosheid in deze periode als primair voortkomend uit een keuze voor een vrijere levensstijl, de ander als afgedwongen door de economische neergang en politieke onrust.

Vrije levensstijl of crisis? Die vraag staat centraal in ons empirisch onderzoek, waarin we hebben geprobeerd te kijken welke visie de achtergronden van kinderloosheid in het interbellum het best benadert. Hiervoor hebben we gebruikgemaakt van individuele gegevens over 2845 huwelijken uit de HSN, als ook van contextuele kenmerken van gemeenten en regio's uit de Historische Databank Nederlandse Gemeenten. Onze modellen laten zien dat huwelijksuitstel een belangrijke rol speelt in de verklaring van kinderloosheid. In een aantal sociale groepen (met name de midden- en hogere groepen) was het gebruikelijk te wachten met trouwen en kinderen krijgen tot een acceptabel welstandsniveau was bereikt. Voor de meeste groepen viel overigens trouwen en kinderen krijgen samen, immers zodra we gaan controleren voor de huwelijksleeftijd wordt de associatie met kinderloosheid zwakker. Alleen bij de meest geschoolde groepen én bij de baanlozen blijkt een relatief grote neiging om ook ná het huwelijk tot uitstel en afstel van kinderen over te gaan.

Interessant is dat controle voor de huwelijksleeftijd het effect van religie juist sterker doet uitkomen. Hier blijkt heel duidelijk het onderscheid tussen groepen voor wie het uit- of afstellen van kinderen 'denkbaar' was en voor wie dat niet was. Voor orthodox-protestanten en rooms-katholieken was kinderloosheid eigenlijk geen optie, terwijl mensen die hun religie vaarwel hadden gezegd, of er geen bezwaar tegen hadden iemand met een ander of geen geloof te huwen, dat wel in hun overwegingen konden betrekken. Het wonen in een stedelijke omgeving gaf nog een extra impuls om uit- en afstel van kinderen als optie te zien. Hetzelfde geldt voor het wonen in een gemeente met een groot aanbod van winkels. Dit suggereert dat men de kinderloosheidsoptie inderdaad eerder koos als men gewend was geraakt aan een hoog welstandsniveau, zoals de contempo-

raïne waarnemers suggereerden. Daarentegen had het wonen in een gebied met veel werkloosheid geen effect op het al dan niet kinderen krijgen.

Betekent dit dat we de vraag ‘keuze of crisis?’ ten gunste van de eerste kunnen beantwoorden? En betekent dit dat de Tweede Demografische Transitie in de tijd een flink stuk naar voren geschoven mag worden? De tegenstelling is misschien te simplistisch. Voor alle mensen zal de crisis in meer of mindere mate voelbaar zijn geweest. Als men al niet zelf met werkloosheid werd geconfronteerd, dan toch met onzekerheid over de toekomst. We kunnen ons drie groepen met verschillende reacties voorstellen. Eén groep werd dermate hard door de crisis getroffen, dat uitstel van (nog meer) kinderen de enige uitweg was. Deze groep vinden we terug als de baanlozen met een hoge kans op kinderloosheid. Een tweede, grote, groep ondervond veel last van de crisis, maar zal voor andere oplossingen hebben gekozen dan kinderuitstel. Voor deze groep waren kinderen essentieel voor het gezinsbedrijf (boeren, middenstanders) en/of ze werden beleefd als een goddelijk geschenk waar geen eigen keuze aan te pas kwam. Een derde groep hechtte veel aan een hoge levensstandaard, die vaak na lange studie en spaarzaamheid was bereikt. Als hun geloofsovertuiging (of het ontbreken daarvan) het toeliet, werd de verdediging van die levensstandaard door met kinderen krijgen te wachten een denkbare optie. Met andere woorden: de crisis vertaalde zich vooral dan in kinderloosheid wanneer kinderen krijgen als een vrije keuze werd ervaren.

Noten

1. Met vruchtbaarheid wordt het aantal geboorten per vrouw bedoeld. Het kindertal, of het aantal overlevende kinderen, is afhankelijk van de vruchtbaarheid en van de overlevingskansen van kinderen. De hoge kinderloosheid bij huwelijken uit het interbellum was een gevolg van de stijging van de onvruchtbaarheid, want de zuigelingen- en kindersterfte daalde tijdens deze periode.
2. Het betreft (in de terminologie van de volkstelling): Rotterdam, Nijmegen, Restgroep verstedelijkt platteland Noord-Holland, Plattelandsgemeenten Friesland, Plattelandsgemeenten Overijssel en Plattelandsgemeenten Utrecht.
3. In verband met de noodzaak exacte huwelijks- en geboortedata te gebruiken, is gebruikgemaakt van de niet-geanonimiseerde versie, die alleen bij de HSN (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis) geraadpleegd kan worden.
4. De techniek is geïmplementeerd in de *lmer*-functie van het open source statistische pakket R, meer bepaald van de *lme4*-library (Bates & Sarkar, 2006; R development Core Team, 2006).

Literatuur

- Agresti, A. (2002). *Categorical data analysis*. Hoboken (N.J.), USA: Wiley.
- Anderson, M. (1998). Highly restricted fertility: Very small families in the British fertility decline. *Population Studies*, 52, 177-199.
- Ariès, Ph. (1980). Two successive motivations for the declining birth rate in the West. *Population and Development Review*, 6, 645-650.

- Bates, D. & D. Sarkar (2006). *lme4: linear mixed-effects models using Eigen and Eigen++*. R package version 0.995-2.
- Beekink, E., O. Boonstra, T. Engelen & H. Knippenberg (red.) (2003). *Nederland in verandering. Maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht 1800-2000*. Amsterdam: Aksant.
- Buyst, E. (2006). Van industriële grootmacht tot de 'zieke man' van West-Europa. In M. Van den Wijngaert (red.), *België, een land in crisis 1913-1950* (pp. 121-173). Antwerpen: Standaard.
- Carr-Saunders, A. M. (1936). *World population. Past growth and present trends*. Oxford: Clarendon Press.
- Charles, E. (1934). *The twilight of parenthood*. London: Watts & Co.
- Coale, A. J. (1986). The decline of fertility in Europe since the eighteenth century as a chapter in demographic history. In A. J. Coale & S. C. Watkins (red.), *The Decline of Fertility in Europe* (pp. 1-30). Princeton (N.J.): Princeton University Press.
- Coontz, S. (2005). *Marriage, a history: from obedience to intimacy, or how love conquered marriage*. New York: Viking.
- Doblhammer, G. (2000). Reproductive history and mortality later in life: a comparative study of England and Wales and Austria. *Population Studies*, 54, 169-176.
- Dykstra, P. (ter perse). Childless old age. In P. Uhlenberg (red.), *Handbook of Population Aging*. Berlin: Springer.
- Dykstra, P.A. & G.O. Hagestad (2007). Roads less taken: developing a nuanced view of older adults without children. *Journal of Family Issues*, 28, 1275-1310.
- Engelen Th., H. Hillebrand & F. van Poppel (1989). *Kindertal naar kenmerken, 1900-1960*. 's-Gravenhage: NIDI.
- Festy, P. (1979). *La fécondité des pays occidentaux de 1870 à 1970*. Paris: INED/Presses Universitaires de France.
- Frejka, T. & J.-P. Sardon (2004). *Childbearing trends and prospects in low-fertility countries. A cohort analysis* (European Studies of Population No. 13). Dordrecht: Kluwer.
- Hakim, C. (2000). *Work-Lifestyle Choices in the 21st Century: Preference Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Hofstee, E.W. (1981). *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden*. Haarlem: Fibula-Van Dishoeck.
- Hooft, F.W. 't (1926). De maximum-bevolking van Nederland. *De Economist*, 75, 690-707.
- Hooft, F.W. 't (1936). De bevolking van Nederland in crisis. *De Economist*, 85, 99-111.
- Hurt, L.S., C. Ronsmans, O.M.R. Campbell, S. Saha, M. Kenward & M. Quigley (2004). Long-term effects of reproductive history on all-cause mortality among adults in rural Bangladesh. *Studies in Family Planning*, 35, 189-196.
- Jacobson, P.H. (1950). Differentials in divorce by duration of marriage and size of family. *American Sociological Review*, 15, 235-244.
- Kaa, D.J. van de (2004). Demographic revolutions or transitions? A foreword. In T.

- Frejka & J.-P. Sardon, *Childbearing trends and prospects in low-fertility countries. A cohort analysis* (pp. xi-xiv). Dordrecht/Boston/London: Kluwer.
- Kim, J.-O. & C.W. Mueller (1978). *Factor analysis. Statistical methods and practical issues*. London: Sage.
- Kirk, D. (1946). *Europe's population in the interwar years*. Geneva: League of Nations.
- Knippenberg, H. (1992). *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Kok, J & J. Van Bavel (2006). Stemming the tide. Denomination and religiousness in the Dutch fertility transition (1845-1945). In R. Derosas & F. van Poppel (red.), *Culture and the Decline of Fertility* (pp. 83-105). Dordrecht: Springer Verlag.
- Kuczynski, R.R. (1932). *Fertility and reproduction. Methods of measuring the balance of births and deaths*. New York (N.Y.): Falcon Press.
- Kuczynski, R.R. (1935). The decrease of fertility. *Economica*, 2, 128-141.
- Kumle, M. & E. Lund (2000). Patterns of childbearing and mortality in Norwegian women. A 20 year follow-up of women aged 40-96 in the 1970 Norwegian census. In J.-M. Robine, T. Kirkwood & M. Allard (red.), *Sex and longevity: sexuality, gender, reproduction, parenthood* (pp. 117-128). New York: Springer.
- Landry, A. (1933). La révolution démographique. In *Economic essays in honour of Gustav Cassel* (pp. 357-367). London: George Allen & Unwin.
- Landry, A. (1934). *La révolution démographique: études et essais sur les problèmes de la population*. Paris: Sirey.
- Leeuwen, M.H.D. van, I. Maas & A. Miles (2002). *HISCO. Historical International Standard Classification of Occupations*. Leuven: Leuven University Press.
- Leeuwen, M.H.D. van, I. Maas en A. Miles (2005). *Marriage Choices and Class Boundaries: Social Endogamy in History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lesthaeghe, R. (1995). The second demographic transition in Western countries: an interpretation. In K.O. Mason & A.-M. Jensen (red.), *Gender and family change in industrialized countries* (pp. 17-62). Oxford: Clarendon Press.
- Lesthaeghe, R. & D.J. van de Kaa (1986). Twee demografische transitities? In R. Lesthaeghe & D.J. van de Kaa (red.), *Bevolking: groei en krimp* (pp. 9-24). Boekaflevering bij *Mens & Maatschappij* jaargang 61. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Lesthaeghe, R. & J. Surkyn (2004). *When history moves on: the foundations and diffusion of a second demographic transition*. Brussel: VUB Interface Demography.
- Lesthaeghe, R. & J. Surkyn (2006). Grondslagen en verspreiding van de Tweede Demografische Transitie. *Justitiële Verkenningen*, 32, 75-102.
- Mandemakers, K. (2000). The Netherlands. Historical Sample of the Netherlands. In P.K. Hall, R. McCaa & G. Thorvaldsen (red.), *Handbook of International Historical Microdata for Population Research* (pp. 149-177). Minneapolis: Minnesota Population Center.
- Manor, O., Z. Eisenbach, A. Israeli & Y. Friedlander (2000). Mortality differentials among women: the Israel longitudinal mortality study. *Social Science & Medicine*, 51, 1175-1188.

- Methorst, H.W. (1914). *De beteekenis van den achteruitgang van het geboortecijfer in Nederland* (Kleine geschriften uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 109). Amsterdam: Van Looy.
- Methorst, H.W. & M.J. Sirks (1948). *Het bevolkingsvraagstuk*. Amsterdam: Scheltema en Holtema.
- Mombert, P. (1929). *Bevölkerungslehre*. Jena: Fischer.
- Morgan, S.Ph. (1991). Late nineteenth- and early twentieth-century childlessness. *American Journal of Sociology*, 97, 779-807.
- Myrdal, A. (1941). *Nation and family. The Swedish experiment in democratic family and population policy*. New York/London: Harper & Brothers.
- NIDI (2003). *Bevolkingsatlas van Nederland. Demografische ontwikkelingen van 1850 tot heden*. Rijswijk/Den Haag: Elmar/NIDI.
- Notestein, F.W. (1950). The population of the world in the year 2000. *Journal of the American Statistical Association*, 45, 335-345.
- Poppel, F. van (1983). *Differential fertility in the Netherlands: an overview of long-term trends with special reference to the post-World War I marriage cohorts*. Voorburg: NIDI.
- Poppel, F. van (1992). *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg 20e eeuw*. Den Haag: NIDI.
- Poston, D.L. & K. Trent (1982). International variability in childlessness. A descriptive and analytical study. *Journal of Family Issues*, 3, 473-491.
- Praag, Ph. van (1976). *Het bevolkingsvraagstuk in Nederland. Ontwikkelingen van standpunten en opvattingen (1918-1940)*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Praag, Ph. van (1977). De opkomst van het nieuw-malthusianisme in Vlaanderen. *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 3, 192-220.
- R development Core Team (2006). *R: A language and environment for statistical computing*. Vienna, Austria: R Foundation for Statistical Computing (URL <http://www.R-project.org>).
- Rowland, D.T. (2007). Historical trends in childlessness. *Journal of Family Issues*, 28, 1311-1337.
- Sauvy, A. (1960). Essai d'une vue d'ensemble. In H. Bergues (red.), *La prévention des naissances dans la famille. Ses origines dans les temps modernes* (pp. 377-391). Paris: Presses Universitaires de France.
- Schot, J.W. (2001). *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. 4: Huishouden, medische techniek*. Zutphen: Walburg Pers.
- Snijders, T.A.B. & R.J. Bosker (1999). *Multilevel analysis. An introduction to basic and advanced multilevel modeling*. London/Thousand Oaks: Sage.
- Sobotka, T. (2008). Does persistent low fertility threaten the future of European populations? In J. Surkyn, P. Deboosere & J. Van Bavel (red.), *Demographic challenges for the 21st century. A state of the art in Demography* (pp. 27-89). Brussel: VUB/Academia Press.
- Vulsma, R.F. (2002). *Burgerlijke stand en bevolkingsregister*. Den Haag: Centraal Bureau voor Genealogie.

Voorlopers in de echtscheidingsrevolutie

De relatie tussen echtscheiding en sociale klasse in de negentiende en vroeg-twintigste eeuw

Matthijs Kalmijn¹

Inleiding

Uit recent onderzoek blijkt dat er in Nederland, maar ook in andere landen, een negatieve relatie bestaat tussen de kans op echtscheiding en de sociale positie die iemand in de samenleving inneemt. Onderzoek dat de sociale positie afmeet aan het opleidingsniveau laat bijvoorbeeld zien dat in recente huwelijkscohorten, lager opgeleiden een hogere kans hebben om te scheiden dan hoger opgeleiden (De Graaf & Kalmijn, 2006; Dronkers, 2002; South, 2001). Gelijksoortige bevindingen zijn gedaan wanneer wordt gekeken naar de inkomenspositie: hoe lager het huishoudinkomen, des te groter de kans op scheiding (Hannan & Tuma, 1990; Kalmijn, Loeve & Manting, 2007).

Voor deze bevindingen bestaan verschillende verklaringen. Een van de verklaringen wordt gezocht in de financiële problemen waar lagere klassen mee te maken hebben. Financiële problemen kunnen leiden tot spanningen in een relatie en dit kan de kans op scheiding vergroten (Poortman, 2005). Een andere verklaring wordt soms gezocht in de positieve relatie tussen sociale klasse en intelligentie of cognitieve vermogens (Dronkers, 2002). Slimmere mensen zouden meer overdacht een partner kiezen, beter in staat zijn relatieproblemen op te lossen, en minder impulsief zijn bij het nemen van belangrijke beslissingen in de levensloop (Herrnstein & Murray, 1994). Een laatste argument voor de negatieve relatie tussen sociale klasse en echtscheiding ligt in gezondheids- en gedragsproblemen. Uit de echtscheidingsliteratuur is bekend dat mensen met fysieke of mentale gezondheidsproblemen een grotere kans hebben om te scheiden (Waldron, Hughes & Brooks, 1996). Ander onderzoek laat zien dat verslavingsproblemen, met name alcohol en drugsgebruik, een determinant zijn van scheiding (Prescott & Kendler, 2001). Omdat er ook aanwijzingen zijn dat gezondheids- en verslavingsproblemen meer voorkomen in lagere sociale klassen (Ross & Wu, 1995), zou dit eveneens een verklaring kunnen bieden.

Hoewel er zowel empirisch als theoretisch dus veel spreekt voor een nega-

tieve relatie tussen sociale klasse en echtscheiding, is het de vraag of deze relatie altijd heeft bestaan. Volgens een theorie van de klassieke gezinssocioloog Goode zou deze negatieve relatie een recent verschijnsel moeten zijn, een typisch kenmerk van een samenleving met een hoog echtscheidingsniveau. In een samenleving met een laag echtscheidingsniveau zou volgens Goode de relatie andersom zijn en zouden juist de hogere sociale klassen meer scheiden dan de lagere sociale klassen (Goode, 1962). Het onderliggende argument voor deze stelling is een – overigens nogal impliciet geformuleerde – notie over diffusie van innovatie (zie De Graaf & Kalmijn, 2006, voor een reconstructie van Goodes theorie).

Als echtscheiding nog maar weinig voorkomt in een samenleving, zijn er sterke normatieve, juridische en financiële drempels om te scheiden. Omdat de hogere sociale klassen over meer hulpbronnen beschikken, zouden zij beter in staat zijn om over deze drempels heen te stappen. Hogere klassen zouden bijvoorbeeld meer financiële zekerheid hebben en daarom zou de vrouw gemakkelijker op zichzelf kunnen wonen. Een scheiding gaat ook met eenmalige financiële kosten gepaard en die zouden lagere sociale klassen moeilijk kunnen opbrengen. Daarnaast zouden hogere klassen beter kunnen omgaan met de juridische regels en belemmeringen rond scheiding. Belangrijker nog is dat hogere sociale klassen zich minder zouden aantrekken van de normen tegen scheiding. Zij zouden als een culturele voorhoede voor het eerst traditionele gezinsnormen kunnen doorbreken. Dit wil niet per se zeggen dat de huwelijken in de lagere klassen stabiel zijn dan in de hogere klassen. In de lagere sociale klassen zou bijvoorbeeld verlating vaker kunnen voorkomen dan in hogere sociale klassen.

Naarmate scheiding meer voorkomt en de hogere sociale klassen de normen tegen scheiding hebben doorbroken, worden de normen zwakker en zouden de middenklassen en lagere klassen dit gedrag gaan overnemen. Als er ten slotte geen normatieve of andere drempels meer zijn om te scheiden, keert het verband tussen sociale klasse en scheiding om. In die situatie spelen dan alleen nog de eerdergenoemde redenen, zoals financiële spanningen, cognitieve vermogens, en gezondheids- en gedragsproblemen.

De diffusietheorie van Goode is plausibel, maar nog weinig onderzocht. Er zijn tot nog toe drie trendstudies verricht. Een Amerikaanse studie vindt geen verandering (over perioden tussen 1950 en 1984) in het effect van opleidingsniveau op scheiding (Teachman, 2002). Een Zweedse en een Nederlandse studie vinden wel de verwachte verandering naar een negatiever wordend effect van het opleidingsniveau op de echtscheidingskans (De Graaf & Kalmijn, 2006; Hoem, 1997). In Zweden gaat het om de perioden van 1971 tot en met 1990 en in Nederland gaat het om de huwelijkscohorten van 1942 tot en met 1999. Opmerkelijk in het Zweedse onderzoek is echter dat in de oudste cohorten geen sprake is van een positieve relatie tussen opleidingsniveau en echtscheiding. Het effect wordt weliswaar negatief, maar het was oorspronkelijk niet positief. Ook in het onderzoek van De Graaf en Kalmijn is het initiële effect van het opleidingsniveau niet helemaal duidelijk. Als de ouderlijke status in het model wordt opgenomen, is er

in het oudste cohort geen positief effect van het opleidingsniveau. De ouderlijke status heeft wel een positief effect in dat cohort, maar dit effect is niet veranderd over cohorten als gecontroleerd wordt voor veranderingen in het effect van opleiding.

Al met al zijn er dus wel aanwijzingen voor de theorie van Goode, maar bestaat er nog onduidelijkheid over de vraag of de relatie tussen sociale klasse en scheiding positief was in eerdere huwelijkscohorten. Dat laatste is wel een essentieel deel van de diffusietheorie van Goode die immers stelt dat de leden van de hogere klasse de eersten zijn die de traditionele normen en waarden rond huwelijk en gezin durven te doorbreken.

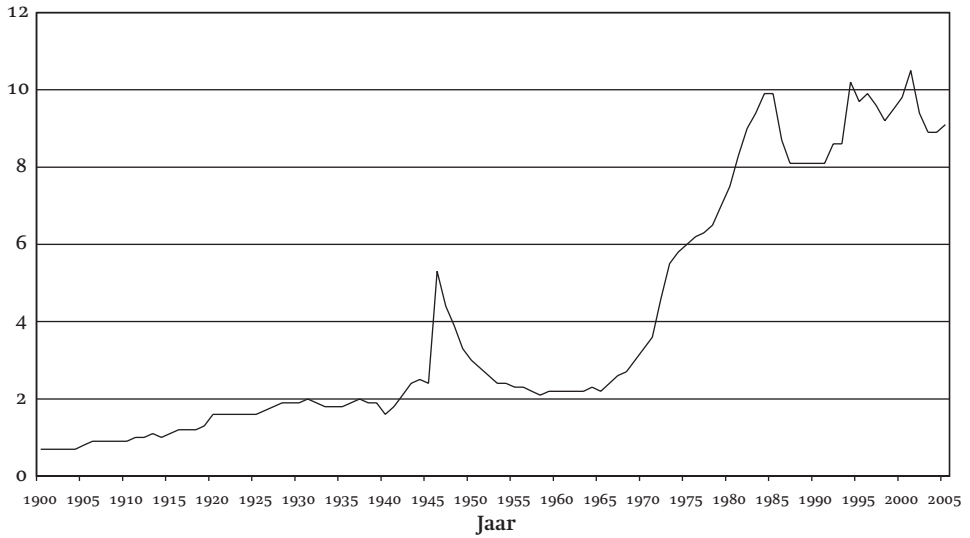
Een mogelijke reden voor deze onduidelijkheid is dat recente studies misschien 'te jong' zijn om de periode voor de grote scheidingsrevolutie goed in beeld te krijgen. Misschien was er wel degelijk een positieve relatie tussen sociale klasse en echtscheiding, maar moeten we verder terug in de tijd om deze relatie te kunnen zien.

Figuur 1 laat de trend in scheidingen zien. Na een relatief stabiele periode tussen 1950 en 1965 begon het scheidingscijfer snel te stijgen. Tussen 1965 en 1985 vervijfvoudigde het aantal scheidingen (per 1000 echtparen). Daarna was er sprake van trendloze fluctuatie. Als we kijken naar wat er eerder gebeurde valt op dat er tussen 1860 en 1940 ook al sprake was van een toename. Dit kunnen we enerzijds aflezen aan de stijging van het echtscheidingscijfer vanaf 1900 zoals blijkt uit figuur 1. Voor de periode daarvoor publiceert het CBS geen cijfers over aantallen scheidingen maar kunnen we kijken naar het aandeel gescheidenen in het totaal van de gehuwde en ooit gehuwde bevolking. In figuur 2 is dit berekend aan de hand van gegevens uit de tienjaarlijkse volkstellingen. Dergelijke standcijfers zijn natuurlijk niet helemaal te vergelijken met cijfers over gebeurtenissen (hertrouwde gescheidenen vallen er bijvoorbeeld buiten), maar ze geven bij gebrek aan beter wel een indruk van de trend. Figuur 2 laat zien dat de stijging in echtscheiding vermoedelijk begon rond 1860 en daarna voortduurde.

Figuur 1 laat verder zien dat de initiële stijging werd afgesloten aan het eind van de Tweede Wereldoorlog met een zeer sterke piek. Deze piek heeft wellicht voorkomen dat de geleidelijke stijging van daarvoor doorzette tussen 1950 en 1965. Met een beetje goede wil zou men dus kunnen stellen dat er eerder sprake is geweest van een langetermijnstijging in de echtscheidingskans die begonnen is in het midden van de negentiende eeuw en die na 1965 is versneld. Om die reden is het ook van belang de relatie tussen sociale klasse en echtscheiding in een eerdere fase van de geschiedenis te onderzoeken. De vraag in dit hoofdstuk is daarom: *was er in de laat-negentiende en vroeg-twintigste eeuw sprake van een positieve relatie tussen sociale klasse en echtscheiding?* Deze vraag zal in dit hoofdstuk beantwoord worden op basis van gegevens over personen geboren in de periode 1812-1922.

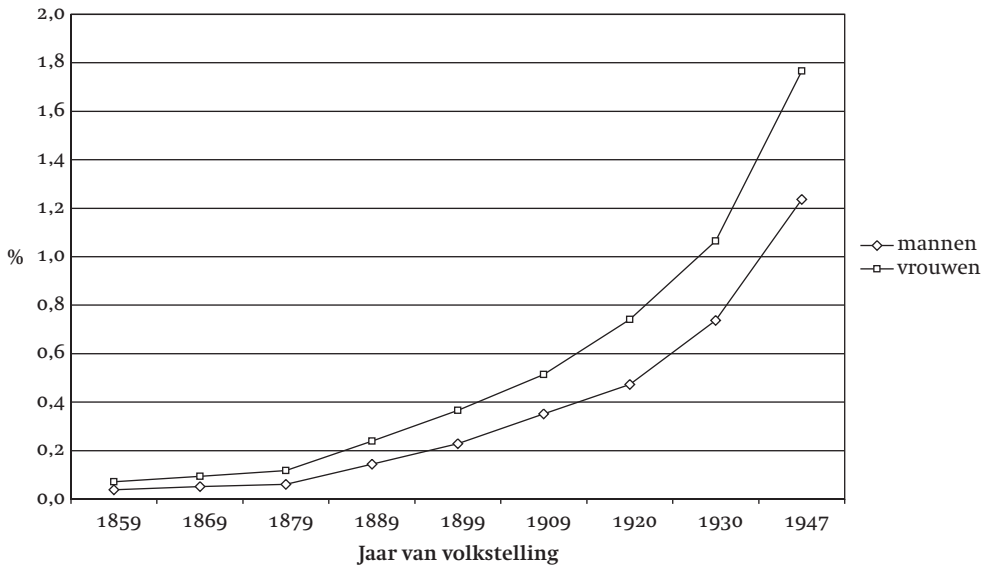
Eerder historisch onderzoek naar echtscheiding in Nederland is verricht door Van Poppel (1992). Van Poppel geeft onder meer een samenvatting van de

Figuur 1 Aantal scheidingen per 1000 echtparen (1900-2005)

Bron: CBS Statline.

Figuur 2 Percentage gescheidenen in de gehuwde en ooit gehuwde bevolking naar geslacht (1859-1947)

Bron: CBS Statline.

maatschappelijke discussie over echtscheiding in de negentiende eeuw. Hieruit blijkt dat juridische belemmeringen om te scheiden in die tijd vanuit verschillende politieke perspectieven (feminisme, marxisme, liberalisme) werden bekritiseerd. Deze discussie lijkt sterk op de discussie die werd gevoerd ten tijde van de verdere liberalisering van de wetgeving in de tweede helft van de twintigste eeuw (Van Poppel & De Beer, 1993). Van Poppel onderzocht huwelijksregisters uit Den Haag in de periode 1850-1882 om enkele sociale determinanten van echtscheiding op het spoor te komen, waaronder ook de rol van sociale klasse. Uit dit onderzoek blijkt dat de scheidingskans inderdaad hoger is in de categorie ‘intellectuelen en beampten’ dan in de categorie ‘losse arbeiders’. De verschillen zijn echter niet dramatisch. Van Poppel wijst in zijn interpretatie op de eerdergenoemde financiële en juridische drempels die losse arbeiders moeilijker konden overbruggen dan intellectuelen en beampten. In lagere milieus zou ‘verlating’ weer meer voorkomen, maar daarover is het cijfermateriaal niet erg hard.

Interessant is dat volgens de gegevens van Van Poppel in de grote burgerij de scheidingskans juist lager was dan in de andere sociale klassen. Dit lijkt in tegenstelling te zijn tot het idee van Goode. Van Poppel wijst hier op een werking van normatieve drempels die juist andersom is dan Goode veronderstelde in de diffusietheorie. In hogere milieus zou het overtreden van traditionele normen meer sociale sancties opleveren en zou men dus juist niet een culturele voorhoederol kunnen spelen. Opmerkelijk is voorts dat binnen de categorie ‘intellectuelen en beampten’ de artistieke beroepen de hoogste scheidingscijfers hadden. Omdat dit ook een groep is met doorgaans meer liberale denkbeelden, zou zij wel gemakkelijker traditionele normen kunnen doorbreken. Hoewel Van Poppel dit niet noemt, wijzen zijn bevindingen wellicht op het verschil tussen de economische en culturele elite (Bourdieu, 1979; Ganzeboom, 1988; Lamont, 1992). Mogelijk was het niet de elite als geheel die een voortrekkersrol vervulde, maar was het de culturele elite die dat deed en niet de vaak meer behoudende economische elite.

Data en methode

De data zijn afkomstig uit de *Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN release akten 2007.01 en HSN release akten_h_scheiding 2007.01)*. Voor meer informatie over de HSN, zie www.iisg.nl/~hsn. De gegevens die hier gebruikt worden zijn afkomstig uit alle beschikbare huwelijksakten die in het kader van het grootschalige HSN-project momenteel zijn verzameld. Deels horen deze akten bij de steekproef van geboorteakten in de periode 1850-1922 uit de provincies Friesland, Zeeland, Utrecht, en de stad Rotterdam, en geboorteakten uit de periode 1883-1922 uit de rest van het land, waarvoor levensloopgegevens zijn verzameld. Daarnaast zijn er ook huwelijksakten in het bestand van HSN-personen die buiten de levensloopsteekproef zijn gebleven. Hierbij gaat het vooral om huwelijken gesloten in de geboortegemeente. Gezien het geringe aantal echtscheidingen in de hier geana-

lyseerde periode analyseer ik in eerste instantie alle beschikbare huwelijken. In totaal gaat het dan om 21,763 akten, waarvan 1,190 akten betrekking hebben op tweede of derde huwelijken. In een additionele analyse kijk ik naar specifieke subsets van de akten om te zien hoe robuust mijn bevindingen zijn. Meer in het bijzonder kijk ik naar een subset van akten die behoren bij de levensloopgegevens en een subset van akten waarbij huwelijken gesloten zijn voor 1930. Omdat in deze subsets het aantal scheidingen fors daalt, is de statistische zeggingskracht van deze analyses echter beperkter dan in de volledige set akten.

Het grootste deel van de huwelijken (de middelste 90%) is gesloten in de periode 1848-1936 en het gemiddelde huwelijksjaar is 1898. De risicojaren waarin we deze huwelijken kunnen bekijken gaan dus vooraf aan de grote scheidingsrevolutie. Van de huwelijken eindigde 542 huwelijken in een scheiding, ongeveer 2 procent. Echtscheiding was in deze tijd natuurlijk een vrij zeldzaam verschijnsel. Echtscheidingen zijn bijgeschreven op de huwelijksakten, zodat de constructie van deze variabele onproblematisch is.

De determinanten van echtscheiding worden geanalyseerd met een gebeurtenissenanalyse. De gegevens zijn omgezet in een persoonsjarenbestand. Vervolgens is op dit persoonsjarenbestand een logistische-regressievergelijking geschat voor de kans op echtscheiding in een jaar, gegeven dat een persoon nog gehuwd was in dat jaar. De risicoperiode begint bij het jaar van huwelijk en eindigt bij scheiding of in het overlijdensjaar (*right censoring*). Voor ongeveer eenderde van de onderzoekspersonen in de huwelijksakten is geen sterftedatum bekend. In de *event-history*-analyse dienen waarnemingen van een huwelijk gecensureerd te worden als de onderzoekspersoon overlijdt. Om hier toch een beeld van te krijgen zijn ontbrekende overlijdensjaren geschat. Dit is gebeurd aan de hand van een regressievergelijking waarbij de levensduur de afhankelijke variabele is en geboortejaar, geslacht, analfabetisme, stedelijkheid en regio de onafhankelijke variabelen zijn. De berekening is als volgt:

$$\text{overlijdensjaar} = \text{geboortejaar} + [-53,669 + 1,136 * \text{vrouw} + 0,067 * \text{geboortejaar} - 2,681 * \text{grote stad} - 5,445 * \text{analfabetisme} + 0,983 * \text{zuid} + 2,985 * \text{west}],$$

waarbij alle variabelen behalve geboortejaar 0/1 variabelen zijn. Alle effecten zijn statistisch significant. Het geschatte overlijdensjaar is afgerond op hele getallen.

Een ander probleem is dat er geen informatie beschikbaar is over de overlijdensdatum van de partner. Normaal gesproken zou de risicoperiode van een huwelijk ook beëindigd ('gecensureerd') moeten worden wanneer de partner overlijdt. Vanuit de onderzoekspersoon bezien is verweeduwing immers een alternatieve manier waarop het huwelijk kan worden ontbonden, een zogeheten *competing risk* van scheiding. In de huidige analyse wordt de huwelijksperiode gecensureerd wanneer de onderzoekspersoon overlijdt, maar loopt deze door wanneer de partner overlijdt voordat de onderzoekspersoon overlijdt. Deze beperking kan

de schattingen van de effecten in het model vertekenen, maar het is niet duidelijk in welke mate of in welke richting. Om dit na te gaan kijk ik tevens naar een subset van de waarnemingen waarbij de onderzoekspersoon jonger is dan 55. Vóór deze leeftijd kwam verweiding minder vaak voor, maar komt scheiding wel veel voor.

Variabelen en hun meting

De klasse is bepaald aan de hand van het beroep. Omdat er sprake is van ontbrekende waarden, zijn verschillende beroepen gebruikt. Het beroep van de bruidegom op het moment van huwelijk is als uitgangspunt genomen. In 24 procent van de gevallen ontbreekt een te gebruiken beroepstitel. In die gevallen is gebruikgemaakt van het beroep van de vader van de bruidegom op het moment van het huwelijk. Dat reduceert het aantal ontbrekende waarden tot 19%. Daarna is het beroep van de vader van de onderzoekspersoon bij geboorte en tot slot het beroep van de vader van de bruid op het moment van huwelijk gebruikt (daling tot 9%). Het beroep van de bruid is niet gebruikt, omdat in traditionele samenlevingen het beroep van de bruidegom meer zegt over de sociaal-economische positie dan het beroep van de bruid.

De indeling in klassen is gebaseerd op HISCO (Van Leeuwen, Maas & Miles, 2002). Omdat het aantal scheidingen niet erg groot is, is gebruikgemaakt van een indikking van HISCLASS in een beperkt aantal klassen (Maas & Van Leeuwen, 2004):

- landarbeiders (8,4%),
- boeren en vissers (17,1%),
- lagere handarbeid (lager geschoold en ongeschoold) (23,4%),
- hogere handarbeid (middelgeschoold) (22,4%),
- lagere hoofdarbeid (laaggeschoold) (3,8%),
- lagere en hogere managers (4,3%),
- hogere en middelbare hoofdarbeid inclusief hogere en lagere professionals (11,9%).

Het is tevens interessant om enkele andere mogelijke determinanten van de scheidingskans in de analyse te betrekken. Na een basismodel met alleen sociale klasse, duur en huwelijksjaar, voeg ik een set regionale variabelen toe: (a) geboorte in een van de tien grootste steden, en (b) geboorteregio, verdeeld in Noord (Groningen, Friesland, Overijssel, Drenthe), Zuid (Zeeland, Limburg, Noord-Brabant, Gelderland), en West (Noord-Holland, Zuid-Holland, Utrecht). Het is van belang voor urbanisatie en regio te controleren, omdat deze samenhangen met de beroepsgroep en tevens een zelfstandig effect kunnen hebben op de scheidingskans (De Graaf & Kalmijn, 1999). Met andere woorden, effecten van klasse kunnen spurieus zijn, veroorzaakt door onderliggende regionale verschillen en effecten.

Tabel 1 Gebeurtenissenanalyse van de kans op scheiding: regressiecoëfficiënten uit een logistische regressievergelijking^a

	Model 1		Model 2		Model 3	
	b	p	b	p	b	p
<i>Duur</i>						
0	-1,135 *	(0,02)	-1,135 *	(0,02)	-1,136 *	(0,02)
1-2	-		-		-	
3-5	0,314	(0,15)	0,315 *	(0,15)	0,317	(0,15)
6-8	0,516 *	(0,02)	0,519 *	(0,02)	0,523 *	(0,01)
9-11	0,559 *	(0,01)	0,565 *	(0,01)	0,570 *	(0,01)
12-15	0,657 *	(0,00)	0,666 *	(0,00)	0,674 *	(0,00)
16-19	0,110	(0,62)	0,122	(0,58)	0,132	(0,55)
20-29	-0,489 *	(0,02)	-0,471 *	(0,03)	-0,464 *	(0,03)
30+	-2,076 *	(0,00)	-2,063 *	(0,00)	-2,083 *	(0,00)
<i>Huwelijksjaar</i>	0,030 *	(0,00)	0,029 *	(0,00)	0,031 *	(0,00)
<i>Sociale klasse</i>						
Boer	-2,142 *	(0,00)	-1,662 *	(0,00)	-1,579 *	(0,00)
Landarbeider	-1,143 *	(0,00)	-0,743 *	(0,01)	-0,814 *	(0,01)
Lagere handarbeid	0,233 *	(0,04)	0,231 *	(0,05)	0,160	(0,17)
Hogere handarbeid (ref.)	-		-		-	
Lagere hoofdarbeid	0,345 ~	(0,06)	0,096	(0,60)	0,153	(0,40)
Manager	-0,127	(0,58)	-0,045	(0,85)	-0,006	(0,98)
Hogere hoofdarbeid	0,504 *	(0,00)	0,435 *	(0,00)	0,454 *	(0,00)
Klasse ontbreekt	-0,438 ~	(0,07)	-0,118	(0,62)	-0,212	(0,38)
<i>Grote stad</i>			0,784 *	(0,00)	0,747 *	(0,00)
<i>West (versus noord/oost)</i>			0,391 *	(0,00)	0,357 *	(0,00)
<i>Zuid (versus noord/oost)</i>			-0,420 *	(0,01)	-0,420 *	(0,01)
<i>Huwelijksleeftijd vrouw</i>					-0,087 *	(0,00)
<i>Man ouder dan vrouw</i>					0,033	(0,73)
<i>Vrouw ouder dan man</i>					0,669 *	(0,00)
<i>Tweede huwelijk</i>					1,379 *	(0,00)
<i>Analfabeet</i>					0,475 *	(0,05)
Constante	-65,128 *	(0,00)	-62,678 *	(0,00)	-65,667 *	(0,00)
Chi-2 toets voor klasseverschillen	97,0 *		56,1 *		54,1 *	
Chi-2	904 *		1082 *		1205 *	

~ = $p < 0,10$; * = $p < 0,05$ (tweezijdige toetsen).

^a Aantal huwelijken is 21.763, aantal scheidingen is 542, aantal persoonsjaren is 964.796.

Waarneming gecensureerd bij sterfte van de onderzochte persoon. Toets op klasseverschillen gebaseerd op data zonder ontbrekende waarden voor klasse.

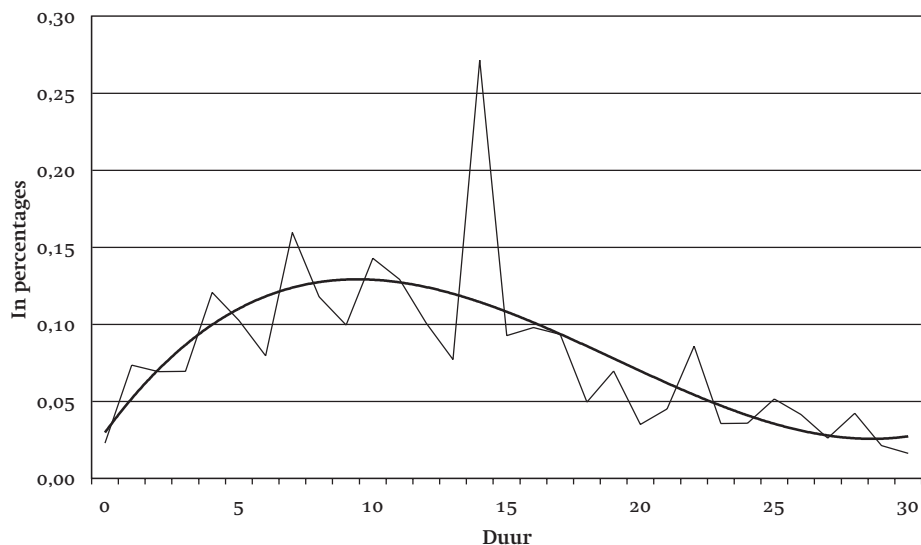
Bron: HSN release akten 2007.01 en HSN release akten_h_scheiding 2007.01.

In een derde model voeg ik mogelijke verklarende variabelen toe, te weten: (a) de huwelijksleeftijd van de vrouw, (b) het leeftijdsverschil met de man (verdeeld in man drie jaar ouder of meer en man drie jaar jonger of meer), (c) het rangnummer van het huwelijk (tweede en latere huwelijken worden vergeleken met eerste huwelijken), en (d) analfabetisme (of man en/of vrouw analfabeet is, zoals blijkend uit het ontbreken van een handtekening op de huwelijksakte). We kunnen verwachten dat een deel van de invloed van de sociale klasse verklaard kan worden door deze demografische en sociale kenmerken.

Resultaten

De resultaten van de gebeurtenissenanalyse zijn vermeld in tabel 1. We kijken eerst naar de duurzaamheid. Deze is gemodelleerd in de gebeurtenissenanalyse en tevens in een figuur weergegeven (figuur 3). De figuur laat de geobserveerde conditionele kansen zien op een echtscheiding voor elke eenjarige duur van het huwelijk. Omdat de geobserveerde kansen fluctueren, is tevens de best passende trendlijn geschat. We zien dat het eerste jaar een zeer lage scheidingskans heeft. Daarna neemt het scheidingscijfer gestaag toe en het is vervolgens op zijn hoogst in jaar twaalf tot vijftien van het huwelijk. Na vijftien jaar zakt het cijfer weer tot zeer lage niveaus, hetgeen laat zien dat de minder goede huwelijken er steeds meer worden uitgeselecteerd. Op grond van de geobserveerde kansen kan berekend worden dat na vijftien jaar huwelijk 2 % door scheiding

Figuur 3 Conditionele kansen op scheiding naar duur van het huwelijk

Bron: HSN-release-akten 2007.01 en HSN release akten_h_scheiding 2007.01.

uit elkaar is gegaan. Dit getal is veel lager dan het huidige niveau. Voor cohorten getrouwd in 1985 is bijna 20 % ontbonden na vijftien jaar, ongeveer tien keer zoveel (Garssen, De Beer, Cuyvers & De Jong, 2001).

90

Het huwelijksjaar heeft een sterk positief effect, hetgeen laat zien dat over de huwelijkscohorten 1850-1930 de scheidingskans stijgt. De stijging is gemiddeld 3 % per jaar bij een lineaire schatting. Een kwadratische term voor het huwelijksjaar had geen significant effect. Hieruit blijkt dat er in deze gegevens sprake is van een min of meer rechtlijnige toename in de scheidingskans over huwelijkscohorten. We kunnen de trend ook met een periode-effect in plaats van met een cohorteffect schatten. Een lineair periode-effect is 3 % per jaar, identiek aan het cohorteffect. Als we jaren verdelen in perioden zien we ook een duidelijke toename: 0 vóór 1900, 1,02 in 1900-1919, 1,79 in 1920-1942, 2,44 in 1943-1948 en 2,05 in 1949-1965 (effecten op de log odds en alle effecten significant). De stijging is lineair, maar na de naoorlogse piek daalt de kans weer. Zoals we weten stijgt de echtscheidingskans daarna zeer sterk, zodat de daling na 1948 gekenschetst kan worden als een stilte voor de storm. Deze trends komen overeen met wat we weten uit de bevolkingsstatistiek (figuur 1).

Het effect van sociale klasse als geheel is statistisch significant, getuige de X^2 -toets dat alle klasseneffecten 0 zijn (onder in tabel 1). Dit laat zien dat de scheidingskansen significant tussen sociale klassen verschillen. Is er sprake van een positieve relatie met sociale klasse? Om die vraag te beantwoorden kijken we naar de effecten in model 1. Hogere handarbeiders zijn de referentiegroep, maar ik zal ook vergelijkingen maken met andere groepen waar dat zinvol is. We zien in de eerste plaats dat landarbeiders en boeren een zeer veel lagere scheidingskans hebben dan hogere handarbeiders. Ook als we hen met lagere handarbeiders vergelijken zijn de kansen significant lager. Hierbij hebben landarbeiders weer een hogere scheidingskans dan boeren ($b = 0,999$, $p = 0,02$).

Als we hoofdarbeiders en handarbeiders vergelijken zien we ook significante contrasten. Lagere hoofdarbeiders hebben een marginaal significant hogere scheidingskans dan hogere handarbeiders. De odds zijn een factor 1,41 hoger. Sterker is het contrast tussen hogere handarbeiders en hogere en middelbare hoofdarbeiders. Hogere hoofdarbeiders hebben 1,66 keer zo hoge odds om te scheiden dan hogere handarbeiders. Managers zijn een opvallende uitzondering, zij hebben een vrij lage scheidingskans, vergelijkbaar met die van hogere handarbeiders. Het contrast tussen managers en hogere hoofdarbeiders (onder wie professionals) is eveneens significant ($b = 0,63$, $p = 0,01$). Dit bevestigt het idee dat er binnen de elite een contrast bestaat tussen economische en culturele groepen. In elk geval hebben managers geen verhoogde scheidingskans en vormen zij dus een uitzondering op de hypothese van Goode.

Binnen de groep handarbeiders zijn er geringe verschillen, alhoewel de lagere handarbeiders een iets hogere scheidingskans blijken te hebben dan hogere handarbeiders ($p = 0,04$). Dit resultaat was niet verwacht. Hiervoor vergeleken we steeds de hoofdarbeiders met de hogere handarbeiders. Als we hoofdarbeiders

vergelijken met lagere landarbeiders worden de contrasten wat zwakker. De verschillen met hogere hoofdarbeiders blijven echter significant. Hogere hoofdarbeiders hebben 1,31 keer zo hoge odds om te scheiden als lagere handarbeiders ($p = 0,02$). Dit ondersteunt opnieuw de hypothese van een positieve relatie tussen echtscheiding en sociale klasse.

We kijken vervolgens naar model 2 waarin ook regionale factoren zijn opgenomen. Zoals ook in modern onderzoek wordt gevonden, blijkt de scheidingskans hoger in de tien grootste steden dan elders. Ook zijn er regionale verschillen, met de hoogste scheidingscijfers in het westen en de laagste cijfers in het zuiden. Na opname van deze factoren veranderen de effecten van sociale klasse. Het verschil tussen de agrarische beroepen en de handarbeiders wordt kleiner, maar blijft significant. Dit heeft duidelijk te maken met de sterke relatie tussen stedelijkheid en het aandeel agrarische beroepen in de bevolking.

Na opname van geografische factoren neemt ook het verschil tussen de hogere handarbeid en lagere hoofdarbeid af. Dit verschil is niet meer significant. Het contrast tussen hogere handarbeiders en hogere hoofdarbeiders neemt echter slechts af met 14 % en blijft sterk en statistisch significant. Hogere hoofdarbeiders hebben een 1,54 keer zo hoge scheidingskans als hogere handarbeiders na constant houden van regionale verschillen en verschillen in stedelijkheid. De klassenverschillen als geheel blijven overigens significant, maar de X^2 -waarde is lager.

In model 3 voegen we mogelijke intermedieërende variabelen toe. In overeenstemming met eerder onderzoek blijkt een jonge huwelijksleeftijd samen te gaan met een verhoogde scheidingskans (Kalmijn & Poortman, 2006). Daarnaast zien we dat tweede en latere huwelijken eerder stuklopen dan eerste huwelijken. Ook dit is een goed gedocumenteerd verband in de moderne tijd (Booth & Edwards, 1992); alleen gaat het in de huidige analyses voornamelijk om weduwen en weduwnaars, en niet om eerder gescheiden personen. Tot slot vinden we dat huwelijken met een groot leeftijdsverschil instabieler zijn. Dit geldt echter alleen als de vrouw een paar jaar ouder is dan de man, niet als de man een paar jaar ouder is dan de vrouw. In eerder onderzoek werd eveneens een dergelijk asymmetrisch effect gevonden (Kalmijn & Poortman, 2006).

Ook opvallend is de invloed van analfabetisme, zoals afgemeten aan het al of niet zetten van een handtekening. Paren waarvan ten minste een van de partners niet kan schrijven hebben een 1,61 keer zo hoge scheidingskans als paren die wel kunnen schrijven. Omdat hier gecontroleerd wordt voor sociale klasse, wijst dit mogelijk op een vroege invloed van cognitieve vermogens, zoals die ook bepleit is voor de tegenwoordige tijd door Dronkers (2002). Hier tegenover staat dat ongeletterden minder goed hun weg konden vinden in het administratieve systeem waarin men terecht komt als men wil scheiden (Van Poppel, 1992). Dat zou juist een negatief effect van analfabetisme op scheiding suggereren. Controleren voor de invloed van demografische factoren en analfabetisme verandert opvallend genoeg weinig aan de effecten van sociale klasse.

Tot slot gaan we na hoe robuust de bevindingen zijn. In tabel 2 presenteer ik eerst analyses waarbij de persoonsjaren zijn beperkt tot jaren waarin de onderzoekspersoon jonger is dan 55. Op deze leeftijd is verweeduwing van de onderzoekspersoon nog relatief zeldzaam. De schattingen zijn gebaseerd op model 2 uit tabel 1. De resultaten uit de eerste kolom van tabel 2 komen overeen met de resultaten uit tabel 1. Hogere hoofdarbeiders hebben een significant hogere scheidingskans dan hogere handarbeiders, managers wijken niet af van handarbeiders, en boeren en landarbeiders hebben de laagste scheidingskans. Ook de grootte van de effecten komt goed overeen. Deze bevindingen laten zien dat het ontbreken van informatie over verweeduwing van de onderzoekspersoon niet leidt tot vertekende effecten van sociale klasse.

In de tweede kolom van tabel 2 laat ik meer recente huwelijksjaren uit de analyse weg. De gegevens zijn hier beperkt tot huwelijken gesloten in de periode vóór 1930. Ook hier komen de resultaten goed overeen. Het verschil tussen landarbeiders en hogere handarbeiders wordt iets kleiner, maar het contrast tussen managers en hogere hoofdarbeiders wordt groter. Het verschil tussen hogere hoofdarbeiders en hogere handarbeiders is nagenoeg identiek aan tabel 1.

Tabel 2 Effecten van klasse op scheiding in gebeurtenissenanalyse voor verschillende subsets^a

	Gecensureerd bij leeftijd 55		Huwelijksjaren < 1930		Huwelijkskakten behorende bij levensloopdata	
	<i>b</i>	<i>p</i>	<i>b</i>	<i>p</i>	<i>b</i>	<i>p</i>
Boer	-1,517 *	(0,00)	-1,725 *	(0,00)	-0,835 *	(0,04)
Landarbeider	-0,721 *	(0,02)	-0,508 ~	(0,10)	-0,644	(0,14)
Lagere handarbeid	0,250 *	(0,04)	0,248 ~	(0,06)	0,380 *	(0,04)
Hogere handarbeid (ref.)	-		-		-	
Lagere hoofdarbeid	0,150	(0,43)	-0,016	(0,94)	0,186	(0,50)
Manager	-0,012	(0,96)	-0,272	(0,36)	0,063	(0,86)
Hogere hoofdarbeid	0,454 *	(0,00)	0,451 *	(0,00)	0,710 *	(0,00)
Klasse ontbreekt	-0,102	(0,69)	-0,040	(0,88)	-0,166	(0,71)
Aantal huwelijken	21546		19443		6433	
Aantal scheidingen	492		399		238	
Chi-2 toets voor klasseverschillen	49,8 *		42,9 *		28,2 *	

~ = $p < 0,10$; * = $p < 0,05$ (tweezijdige toetsen).

^a Gecontroleerd voor regio, urbanisatiegraad, huwelijksjaar, en duurafhankelijkheid.

Toets op klasseverschillen gebaseerd op data zonder ontbrekende waarden voor klasse.

Bron: HSN release akten 2007.01 en HSN release akten_h_scheiding 2007.01.

In de derde kolom beperk ik me tot huwelijken die behoren bij de levensloopgegevens, dat wil zeggen de steekproef van geboorteakten in de periode 1850-1922 uit de provincies Friesland, Zeeland, Utrecht, en de stad Rotterdam, en geboorteakten uit de periode 1883-1922 uit de rest van het land. Dit betekent een fors lagere *N*, maar de belangrijkste resultaten blijven overeind. Het contrast tussen hogere hoofdarbeiders en hogere handarbeiders wordt wat groter, net als het contrast tussen hogere hoofdarbeiders en lagere handarbeiders. De contrasten tussen boeren en landarbeiders enerzijds, en handarbeiders anderzijds worden zwakker, maar blijven in het geval van boeren significant. De toets op klassenverschillen als geheel blijft zelfs bij het kleinere aantal huwelijken en scheidingen statistisch significant. Al met al lijken de resultaten redelijk robuust.

Conclusie en discussie

Volgens een klassieke theorie zou echtscheiding, net als allerlei andere sociale en culturele vernieuwingen, eerst opkomen in de hogere sociale klassen en later doorsijpelen naar de lagere sociale klassen (Goode, 1962). De normatieve, economische en juridische drempels om te scheiden in een tijd dat scheiding nog ongebruikelijk is zijn immers gemakkelijker te overbruggen door groepen met meer sociaal, cultureel en economisch kapitaal. Veel onderzoek naar deze theorie is er niet, maar recentelijk is wel aangetoond dat in het midden van de twintigste eeuw de relatie tussen opleiding en scheiding sterk negatief werd. Op dit moment zijn het de lagere opleidingsgroepen die vaker scheiden dan de hogere opleidingsgroepen (De Graaf & Kalmijn, 2006). Minder duidelijk is of er voorafgaand aan de grote toename in echtscheiding wel sprake was van een duidelijk positieve relatie tussen echtscheiding en opleidingsniveau. Contemporaine surveydata gaan daarvoor ook niet ver genoeg terug in de tijd.

Het huidige onderzoek bekijkt een eerdere periode – namelijk de huwelijksperiode 1848-1936 – en gebruikt sociale klasse als indicator. De analyses uit deze bijdrage versterken de conclusies van De Graaf en Kalmijn. De resultaten laten zien dat er in deze vroege periode een duidelijke positieve relatie bestond tussen de kans op echtscheiding en de sociale klasse. Landarbeiders hebben een zeer lage kans op scheiding, handarbeiders een wat hogere, en hoofdarbeiders en professionals hebben de hoogste kans op scheiding. Er is hier sprake van een duidelijke klassengradiënt. Managers vormen een uitzondering op dit patroon. Hun scheidingskansen lijken meer op de kansen van handarbeiders dan op de kansen van hoofdarbeiders. Er is zelfs een significant verschil in echtscheidingskansen tussen hogere hoofdarbeiders (onder wie veel professionals) en managers, hetgeen laat zien dat binnen de hogere groepen, het vooral de culturele elite is die ‘innoveert’ en waarschijnlijk niet de veelal behoudender economische elite. Dit is een nuancering van de klassieke theorie van Goode.

Er is één kanttekening te plaatsen bij de analyses. De analyse is gericht op formele scheiding en niet op het uit elkaar gaan van een huishouden. Juist in

een situatie waarin de drempels om te scheiden hoog zijn, kunnen partners bij huwelijksproblemen ervoor kiezen apart te gaan wonen zonder hun huwelijk te ontbinden. Een speciaal geval daarvan is verlating. Hierbij verbreekt iemand de huwelijksband door permanent te vertrekken uit het huishouden zonder medeweten van of overleg met de partner. Verlating kwam doorgaans veel voor bij huwelijksconflicten en vormde een probleem voor de achterblijvende partner als deze wilde hertrouwen. Verlating is wel onderzocht, onder meer in het begin en midden van de twintigste eeuw (Kephart & Monahan, 1952; Zuckerman, 1950), en in eerdere historische perioden (Butler, 2006). De relatie met sociale klasse is echter niet goed gedocumenteerd, hoewel men het in het dagelijks spraakgebruik wel vaak heeft over verlating als *the poor man's divorce*.

Het is mogelijk dat een lagere scheidingsfrequentie bij de lagere sociale klassen werd gecompenseerd door een hogere verlatingsfrequentie. Dit zou een interessante bevinding zijn, maar niet noodzakelijkerwijs in tegenspraak met de theorie van Goode. Deze theorie gaat immers over de drempels die er bestaan voor echtscheiding en niet over wat er in een huwelijk speelt. De positieve relatie tussen sociale klasse en scheiding betekent dan ook niet dat de huwelijken in de hogere milieus minder goed waren. Het betekent (waarschijnlijk) alleen dat er in de verschillende milieus andere oplossingen werden gekozen voor hetzelfde onderliggende probleem.

Noot

1. Met dank aan Kees Mandemakers en Ineke Maas voor opmerkingen en Kees Mandemakers voor zijn advies bij de data-analyses.

Literatuur

- Booth, A. & J.N. Edwards (1992). Starting over: Why remarriages are more unstable. *Journal of Family Issues*, 13, 179-194.
- Bourdieu, P. (1979). *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Butler, S. (2006). Runaway wives: Husband desertion in medieval England. *Journal of Social History*, 40, 337-359.
- Dronkers, J. (2002). Bestaat er een samenhang tussen echtscheiding en intelligentie? *Mens & Maatschappij*, 77, 25-42.
- Ganzeboom, H.B.G. (1988). *Leefstijlen in Nederland; een verkennende studie*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Garssen, J., J. de Beer, P. Cuyvers & A. de Jong (2001). *Samenleven: Nieuwe feiten over relaties en gezinnen*. Voorburg: CBS.
- Goode, W.J. (1962). Marital satisfaction and instability: A cross-cultural class analysis of divorce rates. *International Social Science Journal*, 14, 507-526.
- Graaf, P.M. de & M. Kalmijn (1999). Verschillen in echtscheidingscijfers tussen

- Nederlandse gemeenten: Een verklaring vanuit sociologisch en demografisch perspectief. *Maandstatistiek van de Bevolking*, 47, 15-24.
- Graaf, P.M. de & M. Kalmijn (2006). Change and stability in the social determinants of divorce: A comparison of marriage cohorts in the Netherlands. *European Sociological Review*, 22, 561-572.
- Hannan, M.T. & N. Brandon Tuma (1990). A reassessment of the effect of income maintenance on marital dissolution in the Seattle-Denver experiment. *American Journal of Sociology*, 95, 1270-1298.
- Herrnstein, R.J. & C. Murray (1994). *The Bell Curve: Intelligence and class structure in American life*. New York: Free Press.
- Hoem, J.M. (1997). Educational gradients in divorce risks in Sweden in recent decades. *Population Studies*, 51, 19-28.
- Kalmijn, M., A. Loeve & D. Manting (2007). Income dynamics of couples and the dissolution of marriage and cohabitation. *Demography*, 44, 159-179.
- Kalmijn, M. & A.-R. Poortman (2006). His or her divorce? A study of divorce determinants using information on who initiated the divorce. *European Sociological Review*, 22, 201-214.
- Kephart, W.M. & T.P. Monahan (1952). Desertion and divorce in Philadelphia. *American Sociological Review*, 17, 719-727.
- Lamont, M. (1992). *Money, morals, and manners: The culture of the French and the American upper-middle class*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Leeuwen, M.H.D. van, I. Maas & A. Miles (2002). *HISCO. Historical International Standard Classification of Occupations*. Leuven: Leuven University Press.
- Maas, I. & M.H.D. van Leeuwen (2004). *HISCO HISCLASS recode scheme*. <http://historyofwork.iisg.nl/>.
- Poortman, A.-R. (2005). How work affects divorce: The mediating role of financial and time pressures. *Journal of Family Issues*, 26, 168-195.
- Poppel, F. van (1992). *Trouwen in Nederland: Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw*. Wageningen: Landbouwniversiteit Wageningen.
- Poppel, F. van & J. de Beer (1993). Measuring the effect of changing legislation on the frequency of divorce: The Netherlands, 1830-1990. *Demography* 30, 425-441.
- Prescott, C.A. & K.S. Kendler (2001). Associations between marital status and alcohol consumption in a longitudinal study of female twins. *Journal of Studies on Alcohol*, 62, 589-604.
- Ross, C.E. & C. Wu. (1995). The links between education and health. *American Sociological Review*, 60, 719-745.
- South, S.J. (2001). Time-dependent effects of wives' employment on marital dissolution. *American Sociological Review*, 66, 226-245.
- Teachman, J.D. (2002). Stability across cohorts in divorce risk factors. *Demography*, 39, 331-352.
- Waldron, I., M.E. Hughes & T.L. Brooks (1996). Marriage protection and marri-

age selection: Prospective evidence for reciprocal effects of marital status and health. *Social Science and Medicine*, 43, 113-123.

Zuckerman, J.T. (1950). A socio-legal approach to family desertion. *Marriage and Family Living*, 12, 83-88.

Vroege ontkerkelijking in Nederland

Een analyse van het geboortecohort 1850-1882

Hans Knippenberg en Sjoerd de Vos

Inleiding en probleemstelling

Godsdienst heeft altijd een opvallende plaats in de Nederlandse samenleving ingenomen. Traditioneel werden Nederlanders aangeduid als een volk van kooplieden en dominees. Busken Huet karakteriseerde de zeventiende-eeuwse inwoners van de Republiek al als een ‘volk van theologanten’ (geciteerd in Kruijt, 1933, 1). Deze samenleving onderging vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw een structurele differentiatie in aparte rooms-katholieke en (orthodox-) protestantse segmenten, die samen met socialistische en liberale ‘volksdelen’ later als de bekende vier zuilen van de Nederlandse samenleving aangeduid zouden worden. Ook elders in Europa kwam zuilvorming op basis van religie voor (Hellemans, 1990, 1993; Lijphart, 1968, 1977; Righart, 1986). Toch is Nederland in zoverre uniek dat een uitgewerkte protestantse (calvinistische) zuil, die bovendien in het verzuilingsproces het voortouw nam, naast een uitgewerkte katholieke zuil, nergens anders voorkwam. Elders ging het meestal om een tegenstelling tussen klerikalen (rooms-katholieken) en anti-klerikalen (liberalen, socialisten of communisten). In Nederland heeft dat de ‘etnisering’ van katholieken en orthodox-protestanten en daarmee het godsdienstig bewustzijn versterkt (Knippenberg, 1996; Knippenberg & Van der Wusten, 2001; Van Rooden, 1996). Tot de jaren zestig van de twintigste eeuw zou deze verzuiling standhouden. Het ineensstorten daarvan nadien zou gepaard gaan met een massale secularisatie in de vorm van een sterk dalend kerkklidmaatschap en kerkbezoek (Becker & De Hart, 2006; Becker & De Wit, 2000; Bernts, Dekker & De Hart, 2007; Knippenberg, 1992, 1998, 2005). Nederland geldt nu als een van de meest geseclariseerde landen van de westerse wereld. Nederland is ‘domineesland voorbij’, om de titel van een bundel beschouwingen over dit onderwerp te parafraseren (Berkhof e.a., 1988).

De constante in deze toch wel spectaculaire ontwikkeling is dat Nederlanders ook in hun onkerkelijkheid iets van hun traditionele godsdienstig bewustzijn overeind houden. Zodra men de kerk verlaten heeft, komt men daar rond

voor uit. Ook in zijn of haar onkerkelijkheid heeft de Nederlander iets calvinistisch. De omvang van deze bewuste onkerkelijkheid kon daarom al vroeg via volkstellingen geregistreerd worden en bleek in het laatste kwart van de negentiende eeuw substantiële vormen aan te nemen. Gaven bij de op last van koning Lodewijk Napoleon in 1809 gehouden volkstelling nog slechts 295 mensen te kennen niet tot een kerk te behoren, bij de volkstelling van 1879 waren dat er al 12.253 op een bevolking van ruim vier miljoen (De Kok, 1964; Knippenberg, 1992). Daarna nam de onkerkelijkheid snel toe. Nog voor het eind van de negentiende eeuw werd de honderdduizend overschreden en in 1930 bleken al 1,1 miljoen Nederlanders niet tot enige kerk of godsdienstige gemeenschap gerekend te willen worden. Het ging toen al om ruim veertien procent van de bevolking. Na 1930 vertraagde het proces enigszins zonder overigens tot stilstand te komen. De volkstelling van 1947 – die van 1940 werd vanwege de oorlog en bezetting uitgesteld – kwam uit op 1,6 miljoen onkerkelijken, overeenkomend met zeventien procent van de bevolking. Tot 1960 vond een verdere vertraging plaats, maar na de culturele revolutie van de jaren zestig is er geen houden meer aan en seculariseert de Nederlandse samenleving in een adembenemend tempo. Volgens de meest recente surveys – volkstellingen zijn er na 1971 niet meer gehouden – behoort op dit moment 61 tot 66 procent van de bevolking niet tot enige kerk of godsdienstige gemeenschap (Becker & De Hart, 2006; Bernts e.a., 2007; Sengers, 2005).

Weten we dankzij dergelijke surveys veel (maar lang niet alles) over de recente ontkerkelijking, over de vroege (eind negentiende-, begin twintigste-eeuwse) ontkerkelijking zijn we veel minder goed ingelicht, al beschikken we natuurlijk wel over de inmiddels klassiek geworden studies van Kruijt (1933) en Staverman (1954), die zich vooral op volkstellingen (van 1920 respectievelijk 1947) baseerden. Zowel surveys als volkstellingen hebben in het algemeen het nadeel dat het momentopnames zijn en dat veranderingen gedurende de levensloop van individuen grotendeels buiten beeld blijven. In dat opzicht biedt de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN) unieke mogelijkheden, omdat dit databestand in principe wel tracht individuen gedurende hun gehele levensloop te volgen, inclusief het kerkgenootschap waartoe zij behoren. De tussenvoeging ‘in principe’ moet hier wel serieus genomen worden, want de informatie over de veranderingen in kerkgenootschap en de momenten waarop deze plaatsvonden is, zoals we later nog zullen toelichten, niet volledig, en daarnaast kon lang niet iedereen in deze steekproef van de wieg tot het graf gevolgd worden.

Toch biedt de HSN uniek materiaal waar het gaat om vragen als hoe vaak veranderde men van kerkgenootschap, welke overgangen vonden plaats, bij welke gelegenheden vonden overgangen plaats, was bij godsdienstig gemengde huwelijken het kerkgenootschap van de man of dat van de vrouw maatgevend, enzovoorts. Binnen het kader van deze bijdrage beperken wij ons vooral tot de overgang naar (en eventueel van) de onkerkelijkheid gedurende de periode 1850-1940. Daarbij proberen we de volgende onderzoeksvragen te beantwoorden.

1. Wat was voor verschillende groepen personen (te onderscheiden op basis van individuele en contextuele kenmerken) de kans onkerkelijk te worden, dan wel (weer) kerkelijk te worden? Hoe veranderden deze kansen in de loop van de onderzochte periode en gedurende de levensloop?
2. Wat was de invloed van cruciale gebeurtenissen zoals huwelijk en verhuizing op het verlaten van de kerk?

Alvorens een poging te wagen deze vragen via het HSN-bestand te beantwoorden ontwikkelen we in volgende paragraaf eerst een aantal hypothesen op grond van de bestaande literatuur en bespreken we aansluitend de aard van de gebruikte HSN-data en de methodische problemen die daarmee gepaard gaan.

Theoretische gezichtspunten

Algemene theorieën

Theorieën over secularisering werden lange tijd gedomineerd door de verbinding met moderniseringsprocessen, of het nu ging om van Max Weber afgeleide inzichten over een toenemende rationaliteit (*die Entzauberung der Welt*), dan wel om aan Durkheim ontleende ideeën over functionele differentiatie (zie voor een recent overzicht van dit klassieke seculariseringsparadigma Bruce, 2002). Kruijts studie (1933) over de vroege onkerkelijkheid in Nederland bevat in feite dezelfde verklaringselementen, wanneer hij een relatie legt met ‘de rationalisering van het economische leven’ (industrialisatie, ontwikkeling moderne technieken), de ontwikkeling van de (natuur)wetenschap, verstedelijking, en het functieverlies der kerken. Speciale aandacht bij hem krijgt de invloed van het socialisme als een uitvloeisel van de met modernisering gepaard gaande sociale spanningen (ibidem). Die sociale spanningen kunnen ook verklaren waarom in Nederland de vroege onkerkelijkheid enerzijds vooral op het Friese en Groningse platteland, en anderzijds in de vroeg geïndustrialiseerde Zaanstreek gevonden wordt (Knippenberg, 1992). Staverman (1954), die een speciale studie wijdde aan de vroege Friese onkerkelijkheid, wijst op de grote maatschappelijke tegenstellingen en grote sociale nood onder de landbouwende bevolking als gevolg van de grote agrarische crisis (1878-1895), die velen de kerk de rug deden toekeren en hun heil deden zoeken in het mede daardoor opkomende socialisme. Voor veel ‘sociaal ontevreden’ vormde dit socialisme als het ware een alternatieve religie. Niet voor niets zou de eerste socialistische afgevaardigde in de Tweede Kamer, Ferdinand Domela Nieuwenhuis, door het echtpaar Jan en Annie Romein (1973; oorspronkelijk 1938-1940) later als ‘de apostel der arbeiders’ worden gekarakteriseerd en riepen zijn aanhangers ‘Us ferlosser komt!’ als hij op tournee was in Friesland (Frieswijk, Kalma & Kuiper, 1988, 7). Zelf had Domela Nieuwenhuis,

oorspronkelijk opgeleid tot en werkzaam als luthers predikant, in 1879 de kerk verlaten, omdat 'niet het christenzijn, maar het menschzijn de hoofdzaak [was]', terwijl voor een kerkgenootschap het omgekeerde gold (geciteerd in Mönnich, 1988, 64-65). Bij de volkstelling van 1889 bleek de bevolking van het Friese kies-district Schoterland, van waaruit Domela Nieuwenhuis in 1888 gekozen was, al voor 16,3% onkerkelijk te zijn (Frieswijk, 1988). De gemeente Schoterland was met 20,6% onkerkelijken zelfs de meest onkerkelijke gemeente van heel Nederland (Knippenberg, 1992). In het algemeen was de eerste socialistische beweging fel anti-kerkelijk (Kruijt, 1928; Staverman, 1954).

Het klassieke seculariseringsparadigma veronderstelt ook een seculariserende werking van de Reformatie op de langere termijn. Die loopt via individualisering (het protestantse principe van het algemeen priesterschap der gelovigen) en daardoor ook fragmentering (er ontbreekt – in tegenstelling tot de rooms-katholieke kerk – een autoriteit tussen God en individu) en alfabetisering (een protestant moet zelf de Bijbel kunnen lezen). Ook de 'protestantse ethiek' die industrieel kapitalisme en economische groei zou stimuleren, draagt daaraan bij, alsmede de met de Reformatie gepaard gaande rationalisering in de vorm van het ontmythologiseren van de wereld en het elimineren van rituele en sacramentele manipulatie van God (Bruce, 2002). Dat verklaart ook waarom in het algemeen protestanten eerder en meer seculariseren dan rooms-katholieken, en waarom meer vrijzinnig-protestanten (met een grotere individuele vrijheid aangaande de geloofsinhoud en kerkelijke normen) eerder en meer seculariseren dan hun orthodoxere geloofsgenoten.

Een tweede groep theorieën ontkent in feite dat er sprake zou zijn van een voortgaand proces van secularisering gekoppeld aan de modernisering van de samenleving (Stark, 1999). Vooral de ontwikkelingen in de Verenigde Staten, dat als modern westers land een hoge mate van godsdienstigheid handhaafde, bracht de bedenkers ervan op een marktbenadering van (on)kerkelijkheid (Finke, Guest & Stark, 1996; Finke & Stark, 1988; Stark & Innacone, 1994). Waar moderniseringstheoretici de vraag naar kerk en godsdienst zagen afnemen, bijvoorbeeld doordat seculiere instellingen behorende bij de verzorgingsstaat functies als armenzorg, onderwijs, huisvesting, et cetera overnamen van kerkelijke instellingen, en de ontwikkeling van wetenschap en kennis de rationaliteit van de samenleving deden groeien, daar gingen deze godsdienstige markttheoretici uit van een stabiele vraag naar godsdienstige 'producten'. Verschillen in kerkelijkheid en onkerkelijkheid verklaarden zij dan ook via de aanbodzijde van de godsdienstmarkt. Een sterke marktregulering (bijvoorbeeld door een staatskerk, die de keuzevrijheid van individuen belemmert) en een geringe diversiteit van het aanbod (waardoor competitie tussen de aanbieders ontbreekt) zou leiden tot een dalende kerkelijkheid. Op basis van deze inzichten ontwikkelden zij zelfs de hypothese dat stedelijke gebieden door hun diverser en toegankelijker aanbod godsdienstiger en kerkelijker zouden zijn dan plattelandsgebieden (Finke & Stark, 1988).

Recentelijk hebben Norris en Inglehart (2004) een nieuwe theorie over secularisering ontwikkeld, die zij de theorie van existentiële zekerheid noemen. In hun wereldwijde analyse van de verschillen in godsdienstigheid tussen landen vinden zij geen empirische steun voor een aanboderichte theorie over secularisering (zie ook Wunder, 2005). Zij verwerpen dan ook het idee dat er overal een stabiele vraag naar godsdienst zou zijn. Integendeel, in de meer welvarende en ontwikkelde delen van de wereld vermindert de behoefte aan godsdienst, wat in feite een ondersteuning van de klassieke seculariserings-theorie inhoudt, maar elders blijft die behoefte op een constant hoog niveau of stijgt die zelfs. Ter verklaring ontwikkelden zij de hypothese dat de behoefte aan godsdienst van mensen afhankelijk is van de mate van bestaanszekerheid gedurende hun 'formative years', dat wil zeggen de periode waarin ze opgroeien en gevormd worden tot volwassenen. Opgroeien in een omgeving met een groot gebrek aan bestaanszekerheid zou dan leiden tot een relatief belangrijke plaats voor godsdienst in hun leven. Zo zou de sterke secularisering in de (West-)Europese verzorgingsstaten verklaard kunnen worden door de hoge mate van bestaanszekerheid aldaar. De godsdienstigheid van veel landen in het Zuiden, maar zelfs ook van de VS met zijn veel minder ontwikkelde collectieve verzorgingsarrangementen zou omgekeerd verklaard worden door een grotere mate van existentiële onzekerheid.

De invloed van individuele kenmerken

Los van deze algemene theorieën over secularisering blijken bepaalde individuele kenmerken van invloed te zijn op het al dan niet verlaten van de kerk. Zo blijken mannen in het algemeen onkerkelijker te zijn dan vrouwen (Verweij, 1998). Opvallend genoeg geldt dat zowel voor de Nederlandse samenleving rond 1900 als rond 2000, al lijkt het verschil in het laatste kwart van de twintigste eeuw beduidend kleiner te zijn geworden (Becker & De Hart, 2006; Faber & Ten Have, 1970; Knippenberg, 2001; Knippenberg & De Vos, 1991; Schepens, 1991). Ter verklaring van dit verschil wordt wel een tweetal sociaal-economische theorieën genoemd: de 'workforce theory' en de 'child-rearing theory' (Verweij, 1998). De 'workforce theory' (Hoge & Roozen, 1979; De Vaus, 1984) legt de relatie met een verschillende participatie op de arbeidsmarkt. Hoe meer arbeid (buitenshuis) verricht wordt, des te minder is er tijd en aanleiding om kerkelijk betrokken te raken. En aangezien mannen meer buitenshuis werken en werkten dan vrouwen zou hiermee het verschil verklaard zijn. De toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen in het laatste kwart van de twintigste eeuw zou dan tevens het kleiner worden van het verschil kunnen verklaren. De 'child-rearing theory' (Hoge & Roozen, 1979; De Vaus, 1982; De Vaus & McAllister, 1987) legt de nadruk op de relatief grote betrokkenheid van vrouwen bij de zorg en opvoeding van kinderen. Doordat kerken zich traditioneel (denk ook aan het Nederlandse verzuilde onderwijs) ook op het vlak van onderwijs en opvoeding bewegen, raken moe-

ders eerder kerkelijk betrokken dan vaders. Andere theorieën wijzen op verschillende persoonlijkheidskenmerken: vrouwen zouden angstiger en minder tot het nemen van risico's geneigd zijn, en in het algemeen socialer, gevoeliger, meer betrokken bij het welzijn van anderen (Need & De Graaf, 2005). Anderen noemen een grotere bereidheid van vrouwen zich over te geven aan een hogere macht, een sterker schuldbesef, waarvoor vergeving gezocht moet worden, een sterkere trouw aan eenmaal aangegane bindingen en een grotere behoefte aan leiderschap (Verweij, 1998).

Leeftijd is een tweede individueel kenmerk dat in de literatuur genoemd wordt als van invloed te zijn op onkerkelijkheid: jongeren zijn in het algemeen onkerkelijker dan ouderen. Ook deze samenhang geldt zowel in de huidige samenleving als in die van een eeuw geleden (Becker & De Hart, 2006; Faber & Ten Have, 1970; Knippenberg, 2001; Knippenberg & De Vos, 1991; Verweij, 1998). Samenhangen met leeftijd zijn altijd lastig te interpreteren (Cobben & Hagens, 1977; Hagens, 1977). Zij kunnen het gevolg zijn van een leeftijdseffect: naarmate men ouder wordt, gaat men zich anders gedragen. Onduidelijk is dan nog welke met leeftijd samenhangende biologische, psychologische, sociologische of economische verschijnselen de werkelijke achtergrond vormen. Samenhangen met leeftijd kunnen echter ook een gevolg zijn van een zogenaamd cohorteffect: eerder geboren cohorten gedragen zich (op alle leeftijden) anders dan later geboren cohorten, waardoor op een bepaald moment het beeld ontstaat dat oudere mensen zich anders gedragen dan jongere. Voor zover het om ontkerkelijking gaat is zowel sprake van een leeftijdseffect als van een cohorteffect, waarbij dat laatste effect sterker is (Knippenberg & De Vos, 1991). Het leeftijdseffect houdt in dat meer mensen in de loop van hun leven, dus naarmate ze ouder worden, van kerkelijk onkerkelijk worden dan omgekeerd. Het cohorteffect houdt in dat eerder geboren cohorten kerkelijker zijn en blijven dan later geboren cohorten. De verklaring daarvan moet vooral worden gezocht in verschillende waardeoriëntaties: eerder geboren cohorten houden er traditionelere waarden op na dan later geboren cohorten. Omdat het cohorteffect sterker is dan het leeftijdseffect, zijn op een bepaald moment jongeren in grotere mate onkerkelijk dan ouderen.

Een derde individueel kenmerk dat vaak in verband gebracht wordt met ontkerkelijking is opleidingsniveau (zie bijvoorbeeld Becker & De Hart, 2006; De Graaf, Need & Ultee, 2000; Knippenberg & De Vos, 1991; Schepens, 1991). Hoogopgeleiden zijn in het algemeen onkerkelijker dan laagopgeleiden. Verklaringen van dit verband zijn gebaseerd op een kritischer en onafhankelijker (minder gezagsgetrouwe) geesteshouding en een grotere mate van (technische) kennis bij hoger opgeleiden. Voor een groot deel overlappen dergelijke verklaringen met het klassieke seculariseringsparadigma.

Een vierde individueel kenmerk, dat ten dele samenhangt met het vorige, is het beroep. Op basis van de volkstelling van 1930 constateerde Kruijt (1935) al dat er grote verschillen in onkerkelijkheid tussen de beroepsgroepen/bedrijfsklassen waren, die uiteenliepen van ruim 4 procent in de landbouw tot 27 procent in het

krediet- en bankwezen. Ook Staverman (1954) en Kuiper (1953) kwamen later tot vergelijkbare conclusies in hun analyses van de volkstelling van 1947. Voor zover zij zich aan theoretische beschouwingen op dit punt waagden, lagen deze min of meer in lijn met het klassieke seculariseringsparadigma, waarbij industrialisering (relatief hoge onkerkelijkheid onder industriearbeiders), modernisering (relatief hoge onkerkelijkheid onder de nieuwe middenstand) als ook opleidingsniveau (relatief hoge onkerkelijkheid onder intellectuele en vrije beroepen) een belangrijke rol spelen.

Hypothesen

Lang niet alle bovenvermelde theoretische gezichtspunten zijn onmiddellijk te vertalen naar het niveau van individuen. Vele hebben betrekking op gemeenschappen, van lokaal tot nationaal. De analyses worden daarom op twee manieren uitgevoerd. Allereerst zullen we op basis van de HSN een aantal relevante kenmerken van individuen selecteren, die direct of indirect afgeleid kunnen worden uit bovengenoemde theoretische overwegingen. Daarbij zullen overigens niet alle hiervoor genoemde aspecten aan de orde kunnen komen; zo ontbreken in de HSN bijvoorbeeld gegevens met betrekking tot de opleiding. In de tweede plaats kunnen we, door personen te koppelen aan hun woonplaats, proberen kenmerken van een hoger schaalniveau, bijvoorbeeld gemeenten of provincies, in de analyse te betrekken. Daartoe zullen HSN-gegevens via de woonplaats van betrokkenen gekoppeld worden aan gegevens uit volkstellingen en eventueel andere databestanden.

We formuleren nu de volgende hypothesen op het individuele niveau:

Leeftijd

In de loop van hun leven worden meer mensen onkerkelijk dan kerkelijk (leeftijdseffect).

Hoe later men geboren is, hoe groter de kans dat men onkerkelijk wordt (cohorteffect).

Geslacht

Mannen hebben een grotere kans om onkerkelijk te worden dan vrouwen.

Aard van het oorspronkelijke kerkgenootschap

Geboren protestanten hebben een grotere kans om onkerkelijk te worden dan geboren rooms-katholieken.

Geboren leden van vrijzinnige kerkgenootschappen hebben een grotere kans om onkerkelijk te worden dan geboren leden van meer rechtzinnige kerken.

Opleiding/beroep

Personen met beroepen waarvoor een hoog opleidingsniveau is vereist

hebben een grotere kans om onkerkelijk te worden dan personen met beroepen die weinig of geen opleiding vergen.

104 De rol van de omgeving is vertaald in de volgende hypothesen:

Verstedelijking

Personen in stedelijke omgevingen hebben een grotere kans om onkerkelijk te worden dan personen in rurale omgevingen (seculariseringsparadigma).

Personen in rurale omgevingen hebben een grotere kans om onkerkelijk te worden dan personen in stedelijke omgevingen (religieuze markttheorie).

Industrialisatie

Personen in industriële omgevingen hebben een grotere kans om onkerkelijk te worden dan personen in niet-industriële, met name agrarische, omgevingen (seculariseringsparadigma).

Godsdienstige diversiteit

Personen in godsdienstig homogene omgevingen hebben een grotere kans om onkerkelijk te worden dan personen in godsdienstig heterogene omgevingen (religieuze markttheorie).

De gebruikte steekproef

Voor onze analyses is gebruikgemaakt van *Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN), dataset Levenslopen, release 2007.01*. Hieruit selecteerden we alle personen die geboren zijn in de periode 1850-1882. Helaas was vanuit de HSN nog niet van geheel Nederland voldoende informatie beschikbaar, met als gevolg dat de analyses alleen betrekking hebben op personen die geboren zijn in de provincies Friesland, Utrecht en Zeeland plus de stad Rotterdam inclusief latere annexaties. Jammer genoeg blijft daardoor het homogeen katholieke zuiden buiten beeld en ontbreekt bijvoorbeeld de mogelijkheid een vergelijking te maken tussen katholieken onder en boven de Moerdijk. Onze conclusies hebben dan ook slechts betrekking op een deel van Nederland. De steekproef bestaat uit 5.150 aselect getrokken onderzoekspersonen (zie ook de bijdrage van Mandemakers in dit boek). Van 276 daarvan is in de HSN geen enkel gegeven over de godsdienstige gezindte bekend, zodat onze analyses uiteindelijk betrekking hebben op 4.874 personen.

Voor de toetsing van onze hypothesen over de rol van de omgeving maken we gebruik van gegevens afkomstig uit de *Historisch-Ecologische Databank (HED)* van de afdeling Geografie en Planologie van de Universiteit van Amsterdam en oorspronkelijk afkomstig uit de volkstelling en bedrijfstelling van 1930 (CBS Elfde Algemene Volkstelling van 31 December 1930; CBS Bedrijfstelling 31 December 1930).

De registratie van godsdienst in de HSN

Onze analyse steunt vooral op de registratie van godsdienst zoals die opgenomen is in de gemeentelijke bevolkingsregisters. Bij bijzondere gebeurtenissen zoals geboorte, huwelijk en verhuizing werd het kerkgenootschap geregistreerd op basis van een opgave van de betrokkene zelf (huwelijk en verhuizing) of diens ouders (geboorte). Ook kon iemand op eigen initiatief zijn kerkgenootschap laten veranderen. Een tweede bron van mogelijke registratie bieden de tienjaarlijkse volkstellingen, die als belangrijke functie hadden de gemeentelijke bevolkingsregisters te controleren en zo nodig te corrigeren. Aangezien bij die volkstellingen gevraagd werd naar het kerkgenootschap waartoe men zichzelf achtte te behoren (inclusief de optie 'geen'), was het in principe mogelijk om de tien jaar het kerkgenootschap van de betrokkene vast te stellen en zo nodig te veranderen in het bevolkingsregister. Helaas zijn er aanwijzingen dat dit niet altijd ook daadwerkelijk gebeurd is. Zo vermeldt Van Doorn (1990) dat in Den Haag een eventuele verandering in kerkgenootschap alleen bij verhuizen werd geregistreerd. Correctie via de volkstellingen zou daar dan op dit punt niet plaats hebben gevonden.

Om na te gaan of de godsdienstgegevens vanuit de HSN redelijk betrouwbaar zijn hebben we ze vergeleken met volkstellingsgegevens. Daartoe is een vergelijking gemaakt van de godsdienstige gezindte van overeenkomstige leeftijdscohorten in de HSN-steekproef in 1922 en de volkstelling van 1920 (zie tabel 1). Daarbij is bij de HSN bewust gekozen voor een later jaar, omdat aangenomen mag worden dat er enige tijd verstreek voordat de bevolkingsregisters aangepast werden aan de volkstellingsdata. We beperken ons tot de grootste kerken (hervormden en katholieken) en uiteraard de onkerkelijken.

Tabel 1 laat zien dat er sprake is van een onderregistratie van onkerkelijken in de HSN. Dit verschijnsel doet zich sterker voor in Rotterdam en de provincie Utrecht dan in de provincies Friesland en Zeeland. Weliswaar is de vergelijking niet helemaal correct, omdat in ons HSN-bestand in bijvoorbeeld de provincie Utrecht alleen gegevens bekend zijn van mensen die geboren zijn in de provincies Friesland, Zeeland en Utrecht, en in Rotterdam, terwijl de gegevens van de

Tabel 1 De godsdienstige gezindten in de HSN in 1922 vergeleken met die van de overeenkomstige leeftijdscohorten in de volkstelling van 1920

	HSN 1922 Geboortecohort 1851-1880				VT 1920 Geboortecohort 1851-1880			
	% NH	% RK	% Onk.	n	% NH	% RK	% Onk.	n
Friesland	57,8	4,9	8,2	367	56,4	6,7	9,5	100.660
Utrecht	47,8	37,7	1,7	297	48,1	30,5	5,1	83.018
Zeeland	56,7	22,3	1,6	314	54,8	25,1	2,4	62.728
Rotterdam	56,6	27,2	2,0	302	49,2	24,5	8,1	118.527

Bronnen: HSN dataset *Levenslopen*, release 2007.01, geboortecohorten 1850-82; HED.

volkstelling ook gebaseerd zijn op mensen die uit andere delen van Nederland naar de provincie Utrecht zijn verhuisd, maar de verschillen tussen de HSN en de volkstelling zijn zo groot dat ze daardoor niet volledig verklaard kunnen worden. Als oorzaak van de verschillen kan genoemd worden dat gemeenten niet altijd gebruikmaakten van de volkstellingen om de kerkelijke gezindte van hun inwoners te corrigeren. Met name grote stedelijke gemeenten lijken op dit punt in gebreke gebleven te zijn. Dat blijkt ook als binnen Friesland, waar de onderschatting van het aandeel onkerkelijken het minst is, apart gekeken wordt naar Leeuwarden; daar is het percentage onkerkelijken volgens de HSN gelijk aan 4,3 en volgens de volkstelling aan 14,4. Bij de interpretatie van onze uitkomsten dient met de, regioafhankelijke, onderschatting van de onkerkelijkheid rekening gehouden te worden.

Aangezien de opgaven van de godsdienst van betrokkenen sinds de latere jaren dertig van de twintigste eeuw ten gevolge van de overgang op persoonskaarten nog minder betrouwbaar zijn, hebben we geen meetpunten na 1940 in onze analyses opgenomen; zelfs de gegevens van 1940 moeten met de nodige voorzichtigheid geïnterpreteerd worden.

Analyses van individuele kenmerken

Jannie en Sietze

Voor we proberen de ontkerkelijking van verschillende groepen personen nader te analyseren buigen we ons eerst over de lotgevallen van twee individuen. Laten we ze Jannie en Sietze noemen, maar dat zullen vast hun echte namen niet zijn.

Jannie wordt in 1850 geboren in Rotterdam, als dochter in een Nederlands hervormd gezin. In 1865 blijkt ze te behoren tot de Christelijk Afscheidenen, maar in 1872 is ze Apostolisch. In 1879 is ze teruggekeerd naar de Christelijk Afscheidenen, maar later in datzelfde jaar is ze zelfs weer Nederlands hervormd geworden. In 1900 is duidelijk dat ze is overgegaan naar de Gereformeerde Kerken, die ze tot haar dood in 1912 trouw blijft.

Ook Sietze wordt geboren in een Nederlands hervormd gezin en wel in 1860 in Het Bildt in Friesland. Wanneer hij volwassen wordt verlaat hij deze kerk en staat hij als onkerkelijk te boek. Op zijn 27ste geeft hij evenwel te kennen weer Nederlands hervormd te zijn. Enkele jaren later wordt Sietze wederom onkerkelijk. Vervolgens treedt hij toe tot de Gereformeerde Kerken, die hij alweer spoedig in 1899 verlaat om voor de derde maal onkerkelijk te worden. In 1920 blijkt hij weer Nederlands hervormd te zijn, in 1921 weer Gereformeerd, en een jaar later toch maar weer Nederlands hervormd. In 1926 wordt hij voor de vierde maal als onkerkelijk geregistreerd. Negen jaar later blijkt hij weer Nederlands hervormd te zijn, wat hij tot zijn dood in 1944 blijft.

De lotgevallen van Jannie en Sietze zijn uitzonderlijk, maar zij illustreren toch op zijn minst een paar zaken die tot nog toe in de literatuur onopgemerkt

Tabel 2 Frequentie wijzigingen in kerkgenootschap (inclusief onkerkelijkheid)

Aantal wijzigingen	Aantal personen	Percentage
0	3.840	78,8
1	494	10,1
2	324	6,6
3	124	2,5
4	55	1,1
5	21	0,4
6	7	0,1
7	3	0,1
8	2	0,0
9	3	0,1
10	1	0,0
Totaal	4.874	100,0

107

Bron: HSN dataset Levenslopen, release 2007.01, geboortecohorten 1850-82.

of in ieder geval onderbelicht zijn gebleven. Sommige mensen wisselden meerdere keren van kerk en gingen ook meerdere keren heen en weer tussen kerkelijk en onkerkelijk.

Tabel 2 laat zien hoe dat bij alle onderzoekspersonen zat. Daarbij is onderscheid gemaakt tussen 46 verschillende kerkgenootschappen, inclusief de optie onkerkelijk; de tabel zou overigens niet veel anders zijn geweest als het aantal kerkgenootschappen tot een stuk of tien zou zijn beperkt. Het blijkt dat 79 procent van hen tijdens hun levensloop niet van kerkgenootschap veranderde (voor een deel omdat ze heel vroeg zijn overleden), dat tien procent één keer veranderde, bijvoorbeeld onkerkelijk werd, krap zeven procent twee keer veranderde, krap drie procent drie keer, en de rest, krap twee procent, maar liefst vier tot tien keer zijn of haar kerkgenootschap (inclusief de seculiere optie) wijzigde. Daarbij moet men in gedachten houden dat het aantal geconstateerde wijzigingen een onderschatting vormt van het werkelijke aantal, omdat, zoals we al eerder hebben aangegeven, lang niet alle wijzigingen ook daadwerkelijk geregistreerd zullen zijn.

Leeftijd en geslacht

De onderzoekspersonen zijn onderverdeeld in drie geboortecohorten: zij die geboren zijn in de periode 1853-1862 (verder aan te duiden als het cohort5362), zij die geboren zijn in de periode 1863-1872 (cohort6372), en zij die geboren zijn in de periode 1873-1882 (cohort7382). Van deze cohorten is op bepaalde tijdstippen de mate van onkerkelijkheid vastgesteld. Deze tijdstippen zijn zodanig gekozen

Tabel 3 Percentage onkerkelijken van drie geboortecohorten gedurende de levensloop (tot 1940), totaal en vrouwen en mannen apart

108

		1862	1872	1882	1892	1902	1912	1922	1932	1940
<i>Totaal</i>										
Cohort5362	(1.004,107) ^a	0,0	0,2	0,7	1,8	1,6	2,0	1,8	4,4	5,6
Cohort6372	(1.225,396)		0,5	0,9	1,4	2,0	3,0	4,4	8,2	9,8
Cohort7382	(944,489)			1,0	1,5	2,3	4,5	6,1	7,4	9,0
<i>Vrouwen</i>										
Cohort5362	(510,58)	0,0	0,2	0,5	2,9	1,9	2,2	1,3	3,8	6,9
Cohort6372	(595,210)		0,7	1,1	1,0	1,6	2,1	3,9	7,3	8,6
Cohort7382	(487,270)			0,8	1,1	2,4	2,9	5,4	5,2	7,8
<i>Mannen</i>										
Cohort5362	(494,49)	0,0	0,2	0,8	0,6	1,3	1,9	2,3	5,2	4,1
Cohort6372	(630,186)		0,3	0,7	1,8	2,5	4,0	4,9	9,2	11,3
Cohort7382	(457,219)			1,1	2,0	2,2	6,2	7,0	10,1	10,5

^a Bij de aanduidingen van de cohorten staan tussen haakjes de aantallen personen uit het eerste en het laatste meetjaar vermeld.

Bron: HSN dataset Levenslopen, release 2007.01, geboortecohorten 1850-82.

dat eventuele veranderingen die in de bevolkingsregisters worden aangebracht op basis van de voorafgaande volkstelling de tijd hebben gehad om doorgevoerd te worden. Het gaat steeds om het einde van het betreffende jaar. In tabel 3 staat achter de aanduiding van het cohort vermeld hoeveel mensen er in het eerste meetjaar (1862, 1872 of 1882) deel van uit maakten, en hoeveel daarvan in 1940 nog in leven zijn; deze strategie wordt ook in veel andere tabellen toegepast.

Tabel 3 maakt duidelijk dat beide hypothesen over de samenhang met leeftijd worden bevestigd. Het leeftijdseffect is aanwezig, omdat voor alle drie de cohorten geldt dat ze onkerkelijker worden naarmate de levensloop vordert. Zo blijken degenen die geboren werden tussen 1853 en 1862 in dat laatste jaar allemaal kerkelijk te zijn, maar blijken degenen van dat cohort die in 1940 nog in leven zijn al voor 5,6 procent onkerkelijk te zijn. Het cohort 1863-1872 is dan al voor bijna 10 procent onkerkelijk, ondanks het feit dat ze in 1940 10 jaar jonger zijn. Ook het derde cohort is in 1940 aanzienlijk onkerkelijker dan bij de geboorte: 9 tegen 1 procent. Bij de eerste twee cohorten vindt vooral in de periode 1922-1932 een sterke toename in onkerkelijkheid plaats.

Bovendien is er sprake van een cohorteffect: de onderzoekspersonen van een bepaald cohort blijken steeds onkerkelijker dan het voorgaande cohort tien jaar eerder (dat wil zeggen op dezelfde leeftijd). Meestal zijn ze zelfs onkerkelijker dan het voorgaande cohort op hetzelfde moment, wat erop wijst dat het cohort-effect sterker is dan het leeftijdseffect.

Dezelfde analyse is ook voor mannen en vrouwen apart uitgevoerd (zie tabel 3). Zowel bij de mannen als bij de vrouwen is sprake van een leeftijdseffect en een cohorteffect. De relatief sterke toename in onkerkelijkheid in de periode 1922-1932 blijkt zich bij de mannen in alle drie cohorten voor te doen, terwijl dat bij de vrouwen alleen voor de eerste twee cohorten geldt. Tenslotte wordt ook de hypothese over de rol van geslacht bevestigd: we zien het bekende verschijnsel dat mannen in het algemeen onkerkelijker zijn dan vrouwen, al blijkt dat voor het oudste cohort niet helemaal op te gaan.

Oorspronkelijk kerkgenootschap

Welke kerkgenootschappen seculariseerden het meest? Om deze vraag te beantwoorden hebben we verschillende kleinere kerkgenootschappen moeten samen-

Tabel 4 Percentage onkerkelijken gedurende de levensloop naar oorspronkelijk kerkgenootschap en geboortecohort

		1862	1872	1882	1892	1902	1912	1922	1932	1940
Cohort 1853-1862										
Hervormd	(687,80) ^a	0,0	0,2	0,8	2,4	2,1	2,4	2,2	5,9	6,3
Katholiek	(222,17)	0,0	0,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Gereformeerd	(26,5)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Luth/Rem/Doop	(49,3)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	5,6	0,0	0,0	0,0
Israëlitisch	(17,1)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Cohort 1863-1872										
Hervormd	(842,284)		0,4	0,8	1,8	2,6	3,5	5,3	10,8	12,3
Katholiek	(275,81)		0,0	0,0	0,0	0,5	1,6	1,8	1,5	2,5
Gereformeerd	(51,15)		0,0	0,0	0,0	0,0	3,1	0,0	0,0	0,0
Luth/Rem/Doop	(42,15)		2,4	7,9	5,6	3,0	3,3	8,0	10,0	13,3
Israëlitisch	(9,0)		0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	-
Cohort 1873-1882										
Hervormd	(666,343)			0,6	1,7	2,9	6,2	7,2	8,2	10,2
Katholiek	(189,106)			0,0	0,0	0,0	0,0	2,2	2,4	3,8
Gereformeerd	(40,20)			0,0	0,0	0,0	0,0	8,7	0,0	0,0
Luth/Rem/Doop	(26,11)			3,8	4,8	5,3	5,3	5,9	21,4	18,2
Israëlitisch	(17,4)			0,0	0,0	0,0	0,0	7,1	15,4	25,0

^a Bij de aanduidingen van de godsdienstige gezindte staan tussen haakjes de aantallen personen uit het eerste en het laatste meetjaar vermeld.

Bron: HSN dataset *Levenslopen, release 2007.01, geboortecohorten 1850-82*.

voegen, omdat anders de aantallen te klein werden om er zinvolle uitspraken over te doen; zelfs nu zijn de aantallen soms nog erg klein. De verschillende gereformeerde kerkgenootschappen zijn om die reden samengevoegd evenals de wat vrijzinniger protestantse kerken van lutheranen, remonstranten en doopsgezinden. De (paar) Waals hervormden zijn bij de Nederlands hervormden gevoegd, en de (paar) oud-katholieken bij de rooms-katholieken. De twee Israëlitische kerkgenootschappen (Nederlands en Portugees) zijn samengevoegd; het gaat daarbij overigens nog steeds om zeer kleine aantallen. Per cohort worden de verschillende kerkgenootschappen vergeleken.

De secularisering van het oudste cohort blijkt zich vrijwel uitsluitend in hervormde kringen te hebben afgespeeld (zie tabel 4). Slechts één katholiek en één doopsgezinde hebben de kerk (tijdelijk) de rug toegekeerd in de periode tot 1940. In die periode neemt onder de oorspronkelijk hervormden het percentage onkerkelijken toe tot ruim zes procent. De secularisering van het middelste cohort is duidelijk al verder voortgeschreden en beperkt zich niet langer tot vrijwel alleen hervormden. Ook de gecombineerde groep van lutheranen, remonstranten en doopsgezinden seculariseert, al gaat het steeds maar om enkele mensen. Voor het eerst verlaten ook katholieken hun kerk, beginnend rond de eeuwwisseling. De gereformeerden en 'Israëlieten' blijven hun kerk het meest trouw. Het jongste cohort levert in het algemeen een vergelijkbaar beeld op als het voorgaande cohort. Maar voor het eerst zien we ook secularisering onder de joodse kerkgenootschappen, al gaat het daarbij om slechts twee mensen.

De resultaten voor alle drie de cohorten zijn in overeenstemming met de eerder gestelde hypothesen dat protestanten meer seculariseren dan katholieken, en dat de ontkerkelijking sterker is bij de meer vrijzinnige dan bij de meer rechtzinnige kerken.

Interessant is ook de vraag naar het omgekeerde traject: hoeveel personen, die als onkerkelijk begonnen zijn, hebben uiteindelijk toch kerkelijk onderdak gevonden? Daarbij gaat het om slechts zeer weinig mensen; in de drie cohorten

Tabel 5 Routes naar onkerkelijkheid en eventueel weer terug van geboren en tussen 1850 en 1882 per oorspronkelijk kerkgenootschap (in procenten)

	Aantal	Ooit onkerkelijk			Onkerkelijk geëindigd	Terug naar	
		<i>totaal</i>	<i>rechtstreeks</i>	<i>via andere</i>		<i>oorsprong</i>	<i>andere</i>
Hervormd	3.339	7,0	6,1	0,9	4,2	1,9	0,9
Katholiek	1.092	1,3	1,1	0,2	1,1	0,2	0,0
Gereformeerd	173	2,9	1,7	1,2	0,0	0,6	2,3
Luth/Rem/Doop	183	7,1	4,9	2,2	3,3	0,5	3,3
Israëlitisch	70	4,3	4,3	0,0	4,3	0,0	0,0

Bron: HSN dataset *Levenslopen*, release 2007.01, *geboortecohorten 1850-82*.

ten zijn achtereenvolgens slechts twee, drie en vijf personen onkerkelijk gestart. Niettemin valt op dat zeven van hen later toch kerkelijk zijn geworden, waarvan vijf tot en met 1940 dan wel het moment van overlijden toe. Dat ondersteunt het al eerdergenoemde verschijnsel dat kerkverlating zeker niet altijd definitief was.

111

Om meer inzicht te krijgen in de routes vanuit de verschillende kerkgenootschappen naar de onkerkelijkheid en eventueel terug is tabel 5 gevormd op basis van alle onderzoekspersonen geboren tussen 1850 en 1882. Deze tabel laat opnieuw zien dat de vroege onkerkelijkheid vooral veroorzaakt werd door het verlaten van een protestantse kerk. Binnen het protestantse volksdeel waren het vooral de leden van de calvinistische moederkerk en haar oude protestantse zusters (lutherse en doopsgezinde kerken), die relatief veel onkerkelijk werden. Dat gebeurde overwegend rechtstreeks, maar de route kon ook via andere kerken lopen. Opvallend is dat veel van de onkerkelijk geworden protestanten tijdens hun leven toch weer kerkelijk werden door terug te keren naar hun oorspronkelijke kerk of onderdak te vinden bij een ander kerkgenootschap. Binnen het protestantse volksdeel waren de verschillende soorten gereformeerden het minst geneigd tot ontkerkelijking. Het meest opvallende is wellicht dat van deze ooit onkerkelijk geworden gereformeerden niemand onkerkelijk eindigde. De meesten vonden uiteindelijk onderdak bij een andere kerk, een minderheid keerde terug naar de oorspronkelijke kerk. Van alle kerkgenootschappen waren de katholieken het minst geneigd hun kerk te verlaten. Slechts 1,3 procent liet zich ooit als onkerkelijk registreren. In tegenstelling tot de gereformeerden en in mindere mate ook de leden van de andere protestantse kerkgenootschappen hadden zij evenwel een geringe neiging weer kerkelijk te worden als zij eenmaal onkerkelijk geworden waren.

Beroep en opleidingsniveau

Tabel 6 toont de relatie tussen beroepsstatus en (on)kerkelijkheid. Voor de beroepsstatus is gebruikgemaakt van de HISCAM schaal (zie daarvoor Maas, Lambert, Zijdeman, Prandy & Van Leeuwen, 2006 en Prandy, 2000). De hoogst mogelijke status bij deze schaal is 100 en de laagste in theorie 0, maar in de praktijk 10. Aangezien er in 1862 en 1872 geen onkerkelijken met beroep in de steekproef zaten en in 1882 slechts drie, zijn deze jaren buiten beschouwing gelaten. Omdat van de mannen een groter deel een beroep had dan van de vrouwen, spelen zij in de tabel een grotere rol. Het aantal onkerkelijken is in het begin erg klein, daarom staat in deze tabel voor alle duidelijkheid bij alle gemiddeldes voor deze groep het aantal mensen aangegeven waarop het gemiddelde is gebaseerd.

In de tijd blijkt zich een opmerkelijke omslag voor te doen. In de jaren 1892 en 1902 is de gemiddelde beroepsstatus van de onkerkelijken lager dan van de kerkelijken, terwijl vanaf 1912 het omgekeerde geldt. De verschillen in gemiddelde beroepsstatus tussen kerkelijken en onkerkelijken in de jaren 1892 en 1902 zijn

Tabel 6 Gemiddelde beroepsstatus van kerkelijken en onkerkelijken, geboortecohort 1850-1882, gedurende de levensloop

112

		1892	1902	1912	1922	1932	1940
Kerkelijk	(933,403) ^a	41,5	45,2	47,8	49,8	49,6	49,9
Onkerkelijk		41,0 (16)	43,6 (29)	51,1 (46)	51,6 (50)	55,5 (53)	54,6 (41)

^a Bij de aanduiding kerkelijk staan tussen haakjes de aantallen personen uit het eerste en het laatste meetjaar vermeld; bij de onkerkelijken worden ze bij elk meetjaar vermeld.

Bron: HSN dataset *Levenslopen, release 2007.01, geboortecohorten 1850-82*.

gering en niet significant, maar passen wel mooi bij het klassenkarakter van de vroege onkerkelijkheid dat we eerder bespraken en dat in analyses van de geografische spreiding van de onkerkelijkheid in het laatste kwart van de negentiende eeuw en begin van de twintigste eeuw naar voren kwam (Knippenberg, 1992; Kruijt, 1933; Staverman, 1954). Het waren de gebieden met sterke sociale tegenstellingen, zoals de zuidoosthoek van Friesland en de Zaanstreek, waar socialisme en onkerkelijkheid in onderlinge verbondenheid voet aan de grond kregen. Het is aardig dat verschijnsel hier op individueel niveau terug te zien, al kennen we niet de politieke voorkeur van betrokkenen. Datzelfde geldt voor de relatieve toename van de onkerkelijkheid onder werkenden met een hogere status in de eerste helft van de twintigste eeuw, wanneer die onkerkelijkheid een grotere omvang begint te krijgen en ook geografisch herkenbaar wordt door de toename in de luxere suburbane gemeenten als Blaricum, Hilversum, Bloemendaal, Bussum, Heemstede en Wassenaar (Knippenberg, 1992). Deze vorm van onkerkelijkheid is te beschouwen als de voorloper van de massale onkerkelijkheid die zich vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw gaat manifesteren, waarbij welstand en een hoog opleidingsniveau een individualistische mentaliteit en levensstijl bevorderen, die vaak in strijd komt met traditionele geloofswaarden en kerkelijke verplichtingen. Overigens geldt dat de gemiddelde beroepsstatus van kerkelijken in de jaren vanaf 1912 weliswaar duidelijk hoger ligt dan die van de onkerkelijken, maar het verschil is alleen in 1932 significant bij een onbetrouwbaarheid van vijf procent, en dan zelfs bij één procent. Enige voorzichtigheid met de conclusies is dus op zijn plaats.

Om dit verschijnsel in onze steekproef verder te analyseren zijn de beroepen ingedeeld in het klassenschema HISCLASS (zie Van Leeuwen & Maas, 2005) en vervolgens verder samengevoegd in vijf categorieën. Daarbij is zoveel mogelijk acht geslagen op het opleidingsniveau, omdat aparte gegevens over het opleidingsniveau, afgezien van de (on)geletterdheid van gehuwden, in de HSN ontbreken. Tabel 7 geeft het resultaat. Daarin wordt onderscheid gemaakt tussen hoofdarbeiders en handarbeiders, en daarbinnen tussen hoge, gemiddelde en lage scholing en ongeschoold. Hooggeschoolde handarbeiders ontbreken.

Het beeld is duidelijk, en in overeenstemming met de bevindingen op basis

Tabel 7 *Het percentage onkerkelijken per beroepsgroep, geboortecohort 1850-1882, gedurende de levensloop*

		1892	1902	1912	1922	1932	1940
Hoofdarbeid/hooggeschoold	(19,15) ^a	0,0	0,0	10,8	8,6	22,2	26,7
Hoofdarbeid/rest	(142,89)	0,7	2,1	5,8	6,2	9,3	9,0
Handarbeid/middelgeschoold	(209,145)	2,9	1,4	2,9	4,0	7,3	11,0
Handarbeid/laaggeschoold	(305,83)	1,6	3,3	3,3	6,9	5,9	7,2
Handarbeid/ongeschoold	(274,112)	1,5	2,5	3,1	3,7	6,5	7,1

^a Bij de aanduidingen van de beroepsgroep staan tussen haakjes de aantallen personen uit het eerste en het laatste meetjaar vermeld.

Bron: HSN dataset *Levenslopen, release 2007.01, geboortecohorten 1850-82*.

van tabel 6. Aanvankelijk blijken de onkerkelijken verhoudingsgewijs meer bij de handarbeiders dan bij de hoofdarbeiders aangetroffen te worden, maar vanaf 1912 is het omgekeerde het geval. Bij zowel de hoofd- als de handarbeiders halen geleidelijk aan de hoger opgeleiden hogere onkerkelijkheidspercentages dan de lager opgeleiden.

Al met al verdient de eerder gestelde hypothese over de rol van beroep en opleiding een bijstelling. De hypothese klopt wel in de latere jaren, vanaf 1912, maar niet in de eerdere jaren, waarin juist laagopgeleiden een relatief hoge mate van onkerkelijkheid kennen.

Samenvatting van de analyses op het individuele niveau

We vatten de analyses op het individuele niveau nu samen met behulp van een logistische-regressieanalyse, waarbij het al of niet onkerkelijk zijn in 1932 wordt verklaard op basis van het geslacht, de leeftijd, de beroepsstatus en het oorspronkelijke kerkgenootschap. Er is voor dit jaartal gekozen, omdat de onkerkelijkheid dan enig niveau heeft bereikt en zich ook in verschillende kerkgenootschappen voordoet. Van het geboortecohort 1850-1882 zijn dan nog 1545 personen in leven, van wie er slechts 710 een beroep hebben. Daarom hebben we twee analyses uitgevoerd: één zonder de variabele beroepsstatus en één met deze variabele. Bij het oorspronkelijk kerkgenootschap zijn in de analyses vier groepen onderscheiden: hervormd, katholiek, luthers/remonstrants/doopsgezind en Israëlitisch. De gereformeerden zijn uit de analyses gehouden, omdat van hen in 1932 niemand onkerkelijk was, hetgeen bij hen moeilijk interpreteerbare coëfficiënten zou hebben opgeleverd; de verklaringskracht van de modellen zou overigens bij het wel opnemen van deze groep nog iets groter zijn geweest. De overige godsdienstige groepen waren te klein om een zinvolle analyse mogelijk te maken. Tabel 8 geeft allereerst de resultaten inclusief beroepsstatus. In deze analyse zijn 679 personen opgenomen, van wie er 53 onkerkelijk zijn. In de tabel staan bij geslacht

en oorspronkelijke godsdienst de aantallen personen met de betreffende eigenschap vermeld.

114 Tabel 8 laat zien dat de oorspronkelijke godsdienst de belangrijkste verklarende variabele is. Personen die oorspronkelijk protestants zijn (zowel de hervormden als de gecombineerde groep lutheranen/remonstranten/doopsgezinden) hebben een aanzienlijk grotere kans onkerkelijk te worden dan katholieken. Dat lijkt ook voor Israëlieten te gelden, maar dit verschil is niet significant. Overigens zijn de katholieken op hun beurt onkerkelijker dan de niet in de analyse opgenomen gereformeerden, die in 1932 immers allen kerkelijk zijn. Als tweede factor komt leeftijd naar voren: jongeren zijn onkerkelijker dan ouderen. Eerder zagen we al dat deze samenhang de resultante is van twee tegengestelde effecten: een leeftijdseffect (naarmate men ouder wordt neemt de kans op onkerkelijkheid toe) en een cohorteffect (later geboren cohorten zijn onkerkelijker dan eerder geboren cohorten). Het cohorteffect blijkt dus sterker te zijn dan het leeftijdseffect. Als derde factor komt de beroepsstatus naar voren: hoe hoger de status, des te groter de kans onkerkelijk te worden. Deze samenhang is echter net niet significant bij een onbetrouwbaarheid van vijf procent. De samenhang met geslacht is duidelijk niet significant, al is de richting van het verband wel in overeenstemming met onze hypothese dat mannen een grotere kans hebben onkerkelijk te worden dan vrouwen. Hierbij moet bedacht worden dat in deze analyse alleen mannen en vrouwen met beroep zijn opgenomen. De totale verklaringskracht van het model, gemeten via de pseudo-R² van Nagelkerke, is gelijk aan 0,095.

Tabel 8 Logistische-regressieanalyse ter verklaring van het al of niet onkerkelijk zijn in 1932 van het geboortecohort 1850-1882, apart voor personen met een beroep en voor het totale cohort

	Personen met beroep			Totaal		
	n	b-coëfficiënt	Significantie	n	b-coëfficiënt	Significantie
<i>Geslacht</i>						
Vrouw (ref.)	113			789		
Man	566	0,422	0,393	689	0,489	0,017
<i>Leeftijd</i>		-0,045	0,026		-0,022	0,084
<i>Beroepsstatus</i>		0,018	0,051			
<i>Oorspronkelijke godsdienst</i>						
Katholiek (ref.)	159			330		
Hervormd	495	2,061	0,005	1082	1,822	0,000
Luthers/remonstrant/ doopsgezind	15	2,473	0,019	47	2,122	0,001
Israëlitisch	10	1,827	0,158	19	2,002	0,023

Bron: HSN dataset Levenslopen, release 2007.01, geboortecohorten 1850-82.

Het model zonder beroepsstatus heeft een geringere verklaringskracht: de pseudo-R² is nu gelijk aan 0,061; overigens is deze waarde slecht vergelijkbaar met die van het vorige model, omdat er nu veel meer personen een rol spelen. Ook in dit model komt het oorspronkelijk kerkgenootschap als duidelijk de belangrijkste factor naar voren. Verder blijken mannen nu bij een onbetrouwbaarheid van vijf procent wel significant onkerkelijker te zijn dan vrouwen. De invloed van leeftijd is nu echter niet meer significant.

Omgevingskenmerken: verstedelijking, industrialisatie en godsdienstige diversiteit

Voor de toetsing van onze hypothesen over de rol van de omgeving maken we gebruik van gegevens afkomstig uit de volkstelling en de bedrijfstelling van 1930. We voeren de analyses uit op het niveau van gemeenten. De afhankelijke variabele is het percentage van de bevolking dat onkerkelijk is. Er zijn vier verklarende variabelen.

Voor de mate van verstedelijking zijn twee indicatoren gehanteerd. Allereerst de bevolkingsomvang van de grootste bewoonde kern van de gemeente. Aan dit criterium voor stedelijkheid is de voorkeur gegeven boven de bevolkingsomvang van de gemeente als geheel. Een aantal gemeenten, vooral in Friesland, beschikt immers over een grote, doch zeer verspreid wonende, bevolking die geenszins als stedelijk kan worden aangemerkt. Het percentage van de bevolking dat werkzaam is in de agrarische sector vormt een tweede, functioneler criterium voor stedelijkheid. Het percentage van de bevolking dat werkzaam is in de industrie is begrijpelijkerwijze gehanteerd om de mate van industrialisatie aan te geven.

Voor de vaststelling van de godsdienstige diversiteit van de gemeente als een indicatie voor de diversiteit in het aanbod aan verschillende kerkgenootschappen is de volgende procedure gebruikt. De volkstelling onderscheidt, naast de onkerkelijken en enkele restcategorieën, twaalf godsdienstige gezindten. Voor de levensvatbaarheid van een godsdienstige gezindte in een gemeente stellen we een grens van minimaal 25 aanhangers. De door ons gehanteerde maat voor de diversiteit is gelijk aan het aantal van die twaalf godsdienstige gezindten met minstens 25 aanhangers.

In tabel 9 staan de onderlinge correlaties tussen de vier verklarende variabelen en het percentage onkerkelijken. De correlaties zijn gebaseerd op 1.076 gemeenten. Ze zijn allemaal significant bij een onbetrouwbaarheid van 1%.

Verstedelijking blijkt positief samen te hangen met de mate van onkerkelijkheid. De correlatie met de bevolkingsomvang van de grootste kern in de gemeente is positief en die met de omvang van de agrarische sector negatief. Ook met de mate van industrialisatie blijkt onkerkelijkheid positief samen te hangen. Deze samenhangen zijn in overeenstemming met het klassieke seculariseringsparadigma, waarbij secularisering vooral in relatie wordt gebracht met moderniseringsprocessen. Aangezien de concurrerende markttheorieën eerder

Tabel 9 *Correlaties tussen kenmerken van gemeenten op basis van de volkstelling en bedrijfstelling 1930*

116

	% Onkerkelijk	Bevolkingsomvang	% Agrarisch	% Industrie
Bevolkingsomvang	0,219			
% Agrarisch	-0,398	-0,239		
% Industrie	0,285	0,151	-0,872	
Diversiteit	0,578	0,399	-0,591	0,479

Bron: HED.

een negatieve samenhang met verstedelijking voorspellen, vinden deze theorieën geen steun in onze data. Dat wordt nog duidelijker wanneer specifiek naar de samenhang met kerkelijke diversiteit gekeken wordt. Waar markttheorieën een negatieve samenhang voorspellen – een divers aanbod leidt immers niet alleen tot een ‘voor elk wat wils’-situatie, maar ook tot grotere concurrentie tussen de aanbieders – blijkt hier sprake te zijn van een duidelijk positieve correlatie. De aan de markttheorie ontleende hypothesen dienen dan ook verworpen te worden. Tezamen verklaren genoemde vier omgevingsvariabelen, die overigens onderling soms zeer sterk samenhangen, 34,8 procent van de variantie van de mate van onkerkelijkheid.

Ondanks de correlaties met de omgevingskenmerken is er nog geen zekerheid dat er ook werkelijk sprake is van invloed van de omgeving. Zijn de mensen in stedelijke gemeenten nu onkerkelijker, omdat ze door de stedelijke omgeving in die richting worden gedreven, of zijn ze onkerkelijker, omdat ze andere individuele eigenschappen hebben? Hier zou juist een combinatie van gegevens van de volkstelling en van de HSN een zeer nuttige rol kunnen spelen. We zouden dan bijvoorbeeld kunnen nagaan of onder onderzoekspersonen van een bepaald beroepsniveau die in een stad wonen relatief meer onkerkelijken voorkomen dan onder onderzoekspersonen van hetzelfde beroepsniveau die op het platteland wonen. Ook zou het mogelijk zijn na te gaan of bijvoorbeeld protestanten meer of minder gevoelig zijn voor de invloed van de (stedelijke) omgeving dan katholieken (zie bijvoorbeeld Knippenberg & De Vos, 1989; De Vos, 1997). Helaas konden deze analyses niet zinvol worden uitgevoerd. Dat is een gevolg van het al eerder vermelde feit dat in de HSN sprake is van onderschatting van de onkerkelijkheid, en wel vooral in de stedelijke gebieden.

Effect van cruciale gebeurtenissen tijdens de levensloop: huwelijk en verandering van woonplaats

Huwelijk

117

Een mogelijke reden om van kerk te veranderen dan wel deze te verlaten vormt een huwelijk met iemand van een andere kerk of zonder kerkelijke binding. Bij alle onderzoekspersonen uit het geboortecohort 1850-1882 komen in totaal 1.577 eerste huwelijken voor, waarvan de kerkelijke gezindte van beide partners bekend is. Tabel 10 geeft een overzicht uitgesplitst naar kerkelijke gezindte. Bij de bepaling van het al of niet gemengd zijn van een huwelijk is weer gebruikgemaakt van de indeling in 46 kerkgenootschappen waarop ook tabel 2 was gebaseerd. In tabel 10 staan alleen de grotere godsdienstige groeperingen apart vermeld; de overige godsdiensten zijn samengevoegd tot 'overigen', maar wel met de kanttekening dat hun huwelijken alleen ongemengd zijn als beide partners precies dezelfde overige godsdienst hadden.

Van alle 1.577 eerste huwelijken samen blijkt bijna 84 procent godsdienstig ongemengd te zijn. Zo zijn er 908 huwelijken tussen partners die beide Nederlands hervormd zijn; het betreft dus 1.816 personen. Daarnaast zijn er 239 personen, onderzoekspersonen of juist de partner daarvan, die Nederlands hervormd zijn maar getrouwd zijn met iemand van een andere godsdienstige gezindte (zie voor een nadere uitsplitsing daarvan tabel 11). Voor de interpretatie van de resultaten is het van belang zich bewust te zijn van het feit dat naarmate de

Tabel 10 Ongemengde en gemengde huwelijken naar kerkelijke gezindte, geboortecohort 1850-1882 (alleen eerste huwelijken)

	Aantal ongemengde huwelijken	Personen in ongemengde huwelijken	Personen in gemengde huwelijken	% Personen in ongemengde huwelijken
Nederlands Hervormd	908	1.816	239	88,4
Rooms-Katholiek	280	560	98	85,1
Gereformeerde Kerken	64	128	63	67,0
Christelijk Afscheiden	19	38	10	79,2
Nederlands Israëlitisch	14	28	3	90,3
Doopsgezind	11	22	33	40,0
Geen	6	12	23	34,3
Overigen	17	34	47	42,0
Totaal	1.319	2.638	516	83,6
% van het totaal aantal huwelijken	83,6			

Bron: HSN dataset Levenslopen, release 2007.01, geboortecohorten 1850-1882.

godsdienstige groep groter is ook de kans om met een lid van de eigen groep te trouwen toeneemt. Dus dat hervormden een grote kans hebben met hervormden te trouwen ligt alleen daarom al voor de hand. Des te opvallender zijn de relatief grote kansen van rooms-katholieken, gereformeerden, afgescheidenen en vooral joden om met een lid van de eigen godsdienstige gezindte te trouwen. Dat wijst bij deze groepen op sterke sociale grenzen met de buitenwereld. De in deze periode van de grond komende verzuiling van de Nederlandse samenleving is daar ongetwijfeld mede debet aan. Mede door hun kleine omvang trouwt de groep onkerkelijken in meerderheid met een kerkelijke partner. Tabel 11 laat zien welke varianten gemengde huwelijken in welke frequentie voorkomen.

In ruim eenderde van de gemengde huwelijken gaat het om een huwelijk tussen een hervormde en een katholiek. Dat is niet verrassend als de omvang van beide groepen verdisconteerd wordt, maar wel opmerkelijk gezien de relatief grote godsdienstige 'afstand' tussen beide denominaties. De andere gemengde

Tabel 11 De frequentie van de verschillende gemengde huwelijken, geboortecohort 1850-1882 (alleen eerste huwelijken)

	Aantal	Percentage
Nederlands hervormd & rooms-katholiek	91	35,3
Nederlands hervormd & gereformeerde kerken	59	22,9
Nederlands hervormd & christelijk afgescheiden	8	3,1
Nederlands hervormd & Nederlands Israëlitisch	2	0,8
Nederlands hervormd & doopsgezind	27	10,5
Nederlands hervormd & geen	16	6,2
Nederlands hervormd & overige	36	14,0
Rooms-katholiek & doopsgezind	2	0,8
Rooms-katholiek & geen	1	0,4
Rooms-katholiek & overige	4	1,6
Gereformeerde kerken & geen	4	1,6
Christelijk afgescheiden & doopsgezind	1	0,4
Christelijk afgescheiden & overige	1	0,4
Nederlands Israëlitisch & overige	1	0,4
Doopsgezind & geen	1	0,4
Doopsgezind & overige	2	0,8
Geen & overige	1	0,4
Overige onderling	1	0,4
Totale aantal gemengde huwelijken	258	100,0
Percentage van het totaal aantal huwelijken	16,4	

Bron: HSN dataset *Levenslopen*, release 2007.01, geboortecohorten 1850-82.

huwelijken betreffen vooral huwelijken tussen hervormden en leden van andere protestantse kerken, zoals verschillende soorten gereformeerden en doopsgezinden. In de gemengde huwelijken met onkerkelijken blijkt de godsdienstige partner vooral van protestantse huize te zijn. Slechts één huwelijk tussen een katholiek en een onkerkelijke kwam in deze steekproef voor.

De gemengde huwelijken met een onkerkelijke partner zijn nog nader geanalyseerd om te zien wat er verder mee gebeurt en of hun eventuele kinderen als kerkelijk of onkerkelijk worden geregistreerd. Vooraf zij benadrukt dat het om kleine aantallen gaat, wat de generaliseerbaarheid van de uitkomsten minder betrouwbaar maakt. Van de 22 gemengde huwelijken met een onkerkelijke partner (één huwelijk viel af omdat het godsdienstig verloop ervan onduidelijk was) blijft in tien gevallen hun godsdienstige gezindte ongewijzigd. In twaalf gevallen neemt een van de twee de godsdienstige voorkeur van de ander over; acht maal wint de kerkelijke variant en tien maal de gezindte van de vrouw. Deze huwelijken worden dus alsnog godsdienstig homogeen en de kinderen krijgen (alsnog) de gezindte van hun ouders. In de tien huwelijken die godsdienstig heterogeen bleven, werden de kinderen in zes gevallen als onkerkelijk en in drie gevallen als kerkelijk opgegeven; daarbij werd vijf keer de voorkeur van de vrouw en vier keer die van de man gevolgd. In één geval van een gereformeerde man met een onkerkelijke vrouw werd eerlijk gedeeld: hun eerste kind werd bij de geboorte als onkerkelijk aangegeven, hun tweede kind als gereformeerd, hun derde weer als onkerkelijk en hun vierde weer als gereformeerd.

Deze ontwikkelingen en eventuele aanpassingen vonden plaats na de huwelijksdatum. Dat doet de vraag rijzen of er ook al vóór die datum aanpassingen hebben plaatsgevonden. Daarom is nagegaan wat de godsdienst van de gehuwde onderzoekspersonen was voordat ze in het huwelijk traden; van de partners van de onderzoekspersonen ontbreekt dat gegeven meestal. Bij alle zes homogeen onkerkelijke huwelijken bleek dat de onderzoekspersoon bij de laatst beschikbare informatie vóór het huwelijk kerkelijk was (vijf maal Nederlands hervormd en een maal gereformeerd) en zich dus mogelijk aangepast had aan zijn of haar onkerkelijke partner, maar het kan natuurlijk ook zijn dat hij/zij al eerder onkerkelijk was geworden zonder dat dit geregistreerd was. Verder komt het tien keer voor dat bij een ongemengd kerkelijk huwelijk de onderzoekspersoon bij de laatste meting vóór het huwelijk onkerkelijk was: zes keer bij een ongemengd Nederlands hervormd huwelijk, twee keer bij een ongemengd gereformeerd huwelijk, een keer bij een ongemengd rooms-katholiek huwelijk en een keer bij een ongemengd doopsgezind huwelijk. Zo lijkt ook aanpassing aan de godsdienstige gezindte van de toekomstige partner vóór het huwelijk regelmatig voorgekomen te zijn.

Verandering van woonplaats

120

Het achterliggende idee bij de invloed van verandering van woonplaats op ontkerkelijking is dat mensen die hun vertrouwde omgeving (inclusief de kerkelijke gemeenschap met eventueel aanwezige sociale controle) verlaten eerder de kans lopen daarmee ook afstand te doen van hun kerkelijke binding. Dit zal eerder plaatsvinden naarmate de afstand tot de oorspronkelijke woonplaats groter is. We hebben er daarom voor gekozen het effect van het verlaten van de provincie nader te analyseren en niet bijvoorbeeld het overschrijden van slechts de gemeentegrens. Tabel 12 laat de mate van ontkerkelijking zien van het geboortecohort 1850-1882 uitgesplitst naar het antwoord op de vraag of zij nog in hun oorspronkelijke geboorteprovincie wonen, dan wel inmiddels naar een andere provincie zijn verhuisd.

Er is sprake van een duidelijk patroon. In de beginperiode zijn mensen die nog steeds in dezelfde provincie wonen onkerkelijker, maar daarna ontstaat het verwachte beeld dat mensen die hun banden met de oude omgeving hebben verloren door naar een andere provincie te verhuizen onkerkelijker zijn dan mensen die nog steeds in hun geboorteprovincie wonen. Weliswaar is het verschil alleen significant in 1892 en in 1932 (bij een onbetrouwbaarheid van 5 procent), maar daarmee is de omslag wel aangetoond, en de consistentie in de begin- en de eindperiode is veelzeggend. Hierbij rijst wel de vraag of er wellicht sprake is van selectieve migratie in die zin dat migranten andere kenmerken hebben dan achterblijvers die mogelijkwijze het verschil in de mate van onkerkelijkheid kunnen verklaren. Om dat na te gaan hebben we de logistische-regressieanalyse van tabel 8 uitgebreid met een verklarende variabele die aangeeft of de onderzoekspersoon in 1932 al of niet in een andere provincie woont dan bij zijn of haar geboorte. Ook in dat model, waarin rekening is gehouden met de invloed van geslacht, leeftijd, beroepsstatus en oorspronkelijk kerkgenootschap, blijken de onderzoekspersonen die verhuisd zijn naar een andere provincie een grotere kans te hebben om onkerkelijk te zijn; de bijbehorende b-coëfficiënt is gelijk aan 0,467. De samenhang is echter gezien de overschrijdingskans van 0,146 nu niet significant. Maar ook als we deze, niet significante, samenhang serieus nemen

Tabel 12 Percentage onkerkelijken uitgesplitst naar de vraag of men in dezelfde dan wel in een andere provincie woont als de geboorteprovincie, geboortecohort 1850-1882

		1872	1882	1892	1902	1912	1922	1932	1940
Zelfde	(2.223, 698) ^a	0,4	0,9	1,7	2,1	3,1	3,8	6,1	8,0
Andere	(114, 295)	0,0	0,0	0,2	1,7	3,6	5,8	10,0	11,2

^a Bij de aanduidingen van de provincie staan tussen haakjes de aantallen personen uit het eerste en het laatste meetjaar vermeld.

Bron: HSN dataset *Levenslopen, release 2007.01, geboortecohorten 1850-82*.

hoeft de onkerkelijkheid niet het gevolg te zijn van de verhuizing; het kan ook zijn dat de samenhang een gevolg is van het feit dat mensen die ertoe neigen met de godsdienst te breken eerder naar een andere provincie verhuizen dan mensen die daar niet toe neigen. Deze laatste mogelijke verklaring liet zich met onze data uiteraard niet toetsen.

Conclusies

In het laatste kwart van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw werd godsdienst de belangrijkste scheidslijn in het maatschappelijk leven (De Rooy, 1995). Onafhankelijk van elkaar trokken Van Rooden (1996) en Knippenberg (1996) de parallel met processen van 'etnisering' waar katholieken en (orthodox-) protestanten aan onderhevig zouden zijn. Dat betekende dat de sociale grenzen tussen de verschillende godsdienstige groepen scherper afgebakend werden en moeilijker te overschrijden. Maar dat betekende niet dat iedereen van de wieg tot het graf zijn of haar kerk trouw bleef, zoals onze analyse van het geboortecohort 1850-1882 duidelijk laat zien. Tijdens de levensloop kon men meermalen van kerk veranderen, al vormden onze 'Jannie en Sietze' daarbij wel uitzonderingen. Ruim 21 procent van onze steekproef uit genoemd geboortecohort veranderde minstens een keer in hun leven van kerkgenootschap of werd onkerkelijk; 11 procent overkwam dat zelfs minstens twee keer. Van belang daarbij was dat het aantal kerkgenootschappen toenam. Dat gold vooral het protestantse volksdeel. Nadat al eerder de Afscheiding van 1834 het godsdienstig pallet van nieuwe (gereformeerde) kleuren had voorzien, voegde de Doleantie van 1886 daar nog weer een nieuwe kleur aan toe. Bovendien bereikten nieuwe protestantse stromingen ons land, waarvan baptisten, verschillende apostolische kerken, pinkstergemeenten en het Leger des Heils getalsmatig de belangrijkste waren (Knippenberg, 1992).

Op den duur getalsmatig de belangrijkste 'gezindte' zouden echter diegenen vormen die zich niet (langer) tot een kerk of godsdienstige groepering wilden rekenen. Werd bij het geboortecohort 1853-1863 nog iedereen met een kerkelijke gezindte geboren, in het volgende cohort (1863-1873) was dat niet langer het geval. Nadien zou het percentage onkerkelijk geborenen alleen maar toenemen. Bovendien werden een in de tijd toenemend aantal mensen tijdens hun levensloop alsnog onkerkelijk. Het zijn vooral de kenmerken van deze onkerkelijken, die in onze analyse centraal stonden. Wij baseerden ons daarbij op een aselechte steekproef uit personen die geboren waren in de provincies Friesland, Utrecht en Zeeland en in de stad Rotterdam. Op grond daarvan konden wij concluderen dat later geboren cohorten meer onkerkelijk werden dan eerder geboren cohorten, dat de mate van onkerkelijkheid toenam naarmate de cohorten ouder werden, en dat mannen een grotere kans hadden onkerkelijk te worden dan vrouwen. De ontkerkelijking onder rooms-katholieken was in dit geboortecohort nog gering, maar nam toe naarmate men later was geboren. Aanvankelijk was ontkerkelij-

king een puur hervormde aangelegenheid, later kwamen daar de meer vrijzinnige protestantse kerkgenootschappen als doopsgezinden, remonstranten en lutheranen, en ook de joodse kerkgenootschappen bij. Uiteindelijk seculariseerden deze meer vrijzinnige protestanten minstens zo sterk als de hervormden, die zoals bekend zowel meer vrijzinnige als meer orthodoxe modaliteiten verenigden (zie bijvoorbeeld Rasker, 1986). De verschillende soorten gereformeerden ontkerkelijkten het minst. Het oorspronkelijk kerkgenootschap bleek de beste voorspeller van ontkerkelijking op individueel niveau te zijn.

De samenhang tussen beroep en onkerkelijkheid liet een opmerkelijke omslag zien. Tot en met 1902 ontkerkelijkten de categorieën met een lagere status meer dan die met een hogere; datzelfde gold voor handarbeiders in vergelijking met hoofdarbeiders en voor lager of niet-geschoolden in vergelijking met hoger geschoolden. Dit ondersteunt de visie van Kruijt (1933) dat in die beginperiode ontkerkelijking en socialisme hand in hand gingen en juist vele 'sociaal ontevredenen' hun kerk verlieten. Vanaf 1912 was het omgekeerde het geval en ontkerkelijkten de categorieën met een hogere status, hoofdarbeiders en hoger geschoolden meer dan respectievelijk de categorieën met een lagere status, handarbeiders en lager of niet geschoolden. Deze soort van ontkerkelijking kan gezien worden als een voorloper van de massale ontkerkelijking vanaf de jaren zestig.

Aangaande het effect van cruciale gebeurtenissen tijdens de levensloop op mogelijke ontkerkelijking kan vastgesteld worden, dat godsdienstig gemengde huwelijken met katholieken, gereformeerden en joden, hun omvang in aanmerking genomen, weinig voorkwamen, wat op relatief sterke sociale grenzen van deze groepen met andere godsdienstige groeperingen wijst. Gemengde huwelijken met een onkerkelijke partner kwamen bij katholieken nauwelijks voor en waren overwegend protestant/onkerkelijk gemengd. Van deze laatste categorie bleef na de huwelijksvoltrekking de helft trouw aan het eigen kerkgenootschap, terwijl bij de andere helft aanpassing aan de partner plaatsvond, waarbij de kerkelijke gezindte van de vrouw meestal de doorslag gaf. Mede daardoor won de kerkelijke partner in tweederde van de gevallen. Kinderen werden dan kerkelijk opgevoed. Bij huwelijken die godsdienstig gemengd bleven, lijken de kinderen eerder als onkerkelijk dan als kerkelijk geregistreerd te worden, maar de aantallen zijn te klein om er betrouwbare uitspraken over te doen.

Betrouwbaarder uitkomsten leverde onze analyse van het effect van verhuizing naar buiten de eigen provincie op. Tot en met 1902 zijn de achterblijvers onkerkelijker, nadien zijn de migranten onkerkelijker. Aangezien in de eerste periode de trek van het platteland naar de stad overheerst, is het helaas niet uitgesloten dat de vermoedelijke onderregistratie van onkerkelijken in de grote steden mede verantwoordelijk is voor de wat onverwachte uitkomsten in de periode tot en met 1902. Anderzijds past deze aanvankelijk relatief hoge onkerkelijkheid van de achterblijvers wel in het beeld van de vroege onkerkelijkheid op het Friese platteland, waar Domela Nieuwenhuis en anderen hun socialistische 'religie' predikten.

Naast individuele kenmerken en cruciale gebeurtenissen tijdens de levensloop bleken ook omgevingsfactoren van invloed op de kans onkerkelijk te worden. Uit onze analyse op basis van gegevens uit de volkstelling van 1930 bleek dat moderniseringsindicatoren zoals de mate van industrialisatie en verstedelijking (zowel positief via bevolkingsomvang van de grootste kern als negatief via het percentage dat werkzaam was in de landbouw) in het algemeen positief samenhangen met de mate van ontkerkelijking. De uit markttheorieën afgeleide hypothese dat een divers godsdienstig aanbod ontkerkelijking zou kunnen voorkomen vond geen steun in deze gemeentelijke gegevens. Integendeel, godsdienstige diversiteit hing positief samen met de mate van onkerkelijkheid, wat zelfs van de hier geselecteerde variabelen de sterkste samenhang met onkerkelijkheid opleverde.

Dat brengt ons tenslotte weer terug bij de algemene seculariseringstheorieën waarmee we deze bijdrage begonnen. Voor zover onze data daar uitsluitend over kunnen geven, ondersteunen de uitkomsten toch vooral het klassieke seculariseringsparadigma, dat ontkerkelijking in verband brengt met moderniseringsprocessen. Zowel de uitkomsten op individueel niveau (protestant versus katholiek; vrijzinnig versus orthodox-protestant; (hoog)geschoold versus laag-/niet-geschoold) als op gemeentelijk niveau (verstedelijking; industrialisatie; godsdienstige diversiteit) ondersteunen dit paradigma. Daar komt bij dat de enorme toename van de onkerkelijkheid in deze periode, die gepaard ging met een toenemend aanbod aan met name protestantse kerkgenootschappen nu niet bepaald wijst in de richting die de godsdienst-markttheoretici veronderstellen.

Literatuur

- Becker, J. & J. de Hart (2006). *Godsdienstige veranderingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Becker J.W. & J.S.J. de Wit (2000). *Secularisatie in de jaren negentig*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Berkhof, H. e.a. (1988). *Voorbij domineesland. De gevolgen van de secularisatie*. Amersfoort/Leuven/Amsterdam: De Horstink/Trouw.
- Bernts, T., G. Dekker & J. de Hart (2007). *God in Nederland 1996-2006*. Kampen: Ten Have.
- Bruce, S. (2002). *God is dead. Secularization in the West*. Oxford: Blackwell.
- Cobben, N.P. & J.A.P. Hagenaars (1977). Enkele analysetechnieken voor het bepalen van de effecten van leeftijd, kohort en periode. *Sociale Wetenschappen*, 20, 65-101.
- Doorn, M. van (1990). Haagse straatportretten. In *Jaarboek 1990 Geschiedkundige Vereniging Die Haghe* (pp. 195-229). 's-Gravenhage.
- Faber, H. & T.T. ten Have (1970). *Ontkerkelijking en buitenkerkelijkheid in Nederland, tot 1960*. Assen: Van Gorcum.
- Finke, R., A. Guest & R. Stark (1996). Mobilizing local religious markets: religious pluralism in the empire state. *American Sociological Review*, 63, 761-766.

- Finke, R. & R. Stark (1988). Religious choice and competition. *American Sociological Review*, 63, 761-766.
- Frieswijk, J. (1988). Welke schouders droegen Domela Nieuwenhuis naar de Kamer? Een historisch-politicologische studie naar zijn verkiezing in 1888 in Schoterland. In J. Frieswijk e.a. (red.), *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De Apostel van de Friese Arbeiders* (pp. 131-149). Drachten/Leeuwarden: Friese Pers Boekerij.
- Frieswijk, J., J.J. Kalma. & Y. Kuiper (red.) (1988), *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De Apostel van de Friese arbeiders*. Drachten/Leeuwarden: Friese Pers Boekerij.
- Graaf, N.D. de, A. Need & W. Ultee (2000). Levensloop en kerkverlating: een nieuwe overkoepelende verklaring voor enkele empirische regelmatigheden. *Mens & Maatschappij*, 75, 229-257.
- Hagenaars, J.A.P. (1977). Leeftijd, kohort en periode: een algemeen model voor de analyse van sociale veranderingen. *Sociale Wetenschappen*, 20, 32-64.
- Hellemans, S. (1990). *Strijd om de moderniteit. Sociale bewegingen en verzuiling in Europa sinds 1800*. Leuven: Universitaire Pers.
- Hellemans, S. (1993). Zuilen en verzuiling in Europa. In U. Becker (red.), *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief* (pp. 121-150). Amsterdam: Het Spinhuis.
- Hoge, D.R. & D.A. Roozen (red.) (1979). *Understanding church growth and decline, 1950-1978*. New York: The Pilgrim Press.
- Knippenberg, H. (1992). *De religieuze kaart van Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Knippenberg, H. (1996). Nationale integratie en de 'etnisering' van katholieken en protestanten: de rol van onderwijs. In H. te Velde & H. Verhage (red.), *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900* (pp. 177-196). Amsterdam: Het Spinhuis.
- Knippenberg, H. (1998). Secularization in the Netherlands in its historical and geographical dimensions. *GeoJournal*, 45, 209-220.
- Knippenberg, H. (2001). Polarisation en versnippering: kerk en godsdienst rond 1900. In J.G.S.J. van Maarseveen & P.K. Doorn (red.), *Nederland een eeuw geleden geteld* (pp. 131-157). Amsterdam: IISG.
- Knippenberg, H. (2005). The Netherlands. Selling churches and building mosques. In H. Knippenberg (red.), *The changing religious landscape of Europe* (pp. 88-106). Amsterdam: Het Spinhuis.
- Knippenberg, H. & S. de Vos (1989). Spatial structural effects on Dutch church attendance. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 80, 164-170.
- Knippenberg, H. & S. de Vos (1991). Hedendaags kerkbezoek: de invloed van omgevingsfactoren en individuele kenmerken. *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 45, 46-59.
- Knippenberg, H. & H. van der Wusten, H (2001). De zuilen, hun lokale manifestaties en hun restanten in vergelijkend perspectief. In C. van Eijl, L. Heerma van Voss & P. de Rooy (red.), *Sociaal Nederland: contouren van de twintigste eeuw* (pp. 129-150). Amsterdam: Aksant.

- Kok, J.A. de (1964). *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie*. Assen: Van Gorcum.
- Kruijt, J.P. (1928). De bevolking der Zaanstreek. *Mens & Maatschappij*, 4, 221-232 en 306-322.
- Kruijt, J.P. (1933). *De onkerkelijkheid in Nederland*. Groningen: Noordhoff.
- Kruijt, J.P. (1935). Kerkelijkheid en onkerkelijkheid in Nederland. *Socialistische Gids*, 20, 323-339 en 426-451.
- Kuiper, G. (1953). Beroep en kerkgenootschap. *Mens & Maatschappij*, 28, 25-41 en 85-99.
- Leeuwen, M.H.D. van & I. Maas. (2005). *A short note on HISCLASS*. <http://historyof-work.iisg.nl/docs/hisclass-brief.doc>.
- Lijphart, A. (1968). *The politics of accommodation: pluralism and democracy in the Netherlands*. Berkeley: University of California Press.
- Lijphart, A. (1977). *Democracy in plural societies*. New Haven/London: Yale University Press.
- Maas, I., P.S. Lambert, R.L. Zijdeman, K. Prandy & M.H.D. van Leeuwen (2006). *HIS-CAM. The derivation then implementation of an historical occupational stratification scale*. Paper presented to the Sixth European Social Science History Conference, RAI, Amsterdam.
- Mönnich, C.W. (1988). Ferdinand Domela Nieuwenhuis, theologie en anti-theologie. In J. Frieswijk e.a. (red.), *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De Apostel van de Friese arbeiders*. (pp. 63-79). Drachten/Leeuwarden: Friese Pers Boekerij.
- Need, A. & N.D. de Graaf (2005). Zich bekeren en wisselen van kerkgenootschap in Nederland. *Mens & Maatschappij*, 80, 288-304.
- Norris, P. & R. Inglehart (2004). *Sacred and Secular. Religion and politics worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Prandy, K. (2000). The social interaction approach to the measurement and analysis of social stratification. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 19, 215-249.
- Rasker, A.J. (1986). *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*. Kampen: Kok (derde druk).
- Righart, H. (1986). *De katholieke zuil in Europa*. Meppel: Boom.
- Romein, J. & A. Romein (1973; oorspronkelijk 1938-1940). *Erflaters van onze beschaving*. Amsterdam: Querido (tiende druk).
- Rooden, P. van (1996). *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Rooy, P. de (1995). Zes studies over verzuiling. *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Gechiedenis der Nederlanden*, 110, 380-392.
- Schepens, Th. (1991). *Kerk in Nederland. Een landelijk onderzoek naar kerkbetrokkenheid en kerkverlating*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Sengers, E. (red.) (2005). *The Dutch and their Gods. Secularization and transformation of religion in the Netherlands since 1950*. Hilversum: Verloren.
- Stark, R. (1999). Secularization, R.I.P. *Sociology of Religion*, 60, 249-273.
- Stark, R. & L.R. Iannacone (1994). A supply-side reinterpretation of the 'secularization' of Europe. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 33, 230-252.

- 126 Staverman, M. (1954). *Buitenkerkelijkheid in Friesland*. Assen: Van Gorcum.
- Vaus, D.A. de (1982). The impact of children on sex related differences in church attendance. *Sociological Analysis*, 43, 145-154.
- Vaus, D.A. de (1984). Workforce participation and sex differences in church attendance. *Review of Religious Research*, 25, 247-256.
- Vaus, D.A. de & I. McAllister (1987). Gender differences in religion: a test of the structural location theory. *American Sociological Review*, 52, 472-481.
- Verweij, J. (1998). *Secularisering tussen feit en fictie*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Vos, S. de (1997). *De omgeving telt. Compositionele effecten in de sociale geografie*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- Wunder, E. (2005). *Religion in der postkonfessionellen Gesellschaft*. München: Franz Steiner Verlag.

Functioneel analfabetisme in Nederland, 1775-1900

Onno Boonstra

Anderhalf miljoen analfabeten in Nederland

De media maken met enige regelmaat melding van een groot probleem in Nederland: er zijn zoveel analfabeten in ons land. Nu eens wordt beweerd dat het om één, dan weer om twee, en soms zelfs om drie miljoen analfabeten gaat. Ieder aantal is goed, zolang het ons doet duizelen. Want hoe kan het dat er zoveel analfabeten wonen in een land waar de leerplicht al meer dan een eeuw geleden is ingevoerd? Iedereen zal zo langzamerhand toch wel kunnen lezen en schrijven?

Het antwoord is eenvoudig. Natuurlijk kan vrijwel iedereen lezen en schrijven. Maar het begrip analfabetisme is opgerekt. Het gaat nu om 'functioneel analfabetisme' of 'laaggeletterdheid': de huidige analfabeet is iemand die onvoldoende lees-, schrijf- en rekenvaardigheden bezit om in de moderne samenleving te functioneren.

Deze definitie is niet erg helder. Wat 'onvoldoende' is, wordt niet duidelijk gemaakt, en dat geldt ook voor het begrip 'functioneren in de moderne samenleving'. Dat heeft de stichting Lezen & Schrijven er niet van weerhouden om een onderzoek naar 'laaggeletterdheid' in onze samenleving te entameren. In september 2004 werden de uitkomsten van het onderzoek gepresenteerd. Volgens het persbericht telde Nederland in dat jaar

naar schatting 1,5 miljoen mensen (6% van de beroepsbevolking), die over onvoldoende basisvaardigheden als lezen, schrijven en rekenen beschikken, om volledig te kunnen functioneren in de samenleving. Volgens het onderzoek is dit aantal groter (naar schatting 2,5 miljoen) omdat de kenniseconomie naast deze basisvaardigheden ook andere competenties vergt van werknemers. De gevolgen voor deze groep laaggeletterden is dan ook aanzienlijk en vereist extra aandacht en samenwerking van overheid, bedrijfsleven en burgers. (Lezen en Schrijven, 2004)

Met drie taalfouten (en minstens één rekenfout) in één alinea bewijst de stichting inderdaad dat niet iedereen over basisvaardigheden als lezen, schrijven en rekenen beschikt, en tegelijkertijd ook dat zoiets kennelijk geen hinderpaal is om te functioneren in onze samenleving.

Daarmee maakt de stichting zelf al onbedoeld duidelijk hoe lastig het is om een eenduidige definitie van het begrip ‘functioneel analfabetisme’ te geven. Wie is functioneel analfabeet? Is het degene die de gebruiksaanwijzing van zijn dvd-speler niet begrijpt, is het degene die zich in de luren laat leggen door ‘Haags taalgebruik’, is het degene die vergeefs het sms’je van zijn dochter probeert te lezen, of is het degene die, net als de stichting Lezen & Schrijven, met cijfers goochelt zonder te beseffen wat de betekenis van die cijfers is?

Analfabetisme in de negentiende eeuw

Het idee dat analfabetisme mensen ernstig hindert om goed te functioneren in de samenleving, en het idee dat de kenniseconomie vereist dat de leden van de samenleving goed kunnen lezen en schrijven, is onomstreden, en dat al sinds twee eeuwen. Dat lijkt terecht, want zeker op individueel niveau zijn prachtige voorbeelden te vinden van mensen die dankzij het verwerven van lees- en schrijfvaardigheden vooruit zijn gekomen in de maatschappij. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de autobiografie die omstreeks 1890 door de toen 75-jarige Pieter Arkenbout is geschreven.¹ Hij vertelt daarin onder meer over wat hem overkwam toen hij in 1837 als soldaat in Bergen op Zoom gelegerd was. Tijdens het schrijven van een brief aan zijn ouders werd hij gestoord door een soldaat, J. van der Kolk gehe-

Toen ik daarmee bezig was, hinderde het mij zeer dat een oudere soldaat, onafgebroken achter mij daarna stond te kijken, net zoo lang tot ik eene bladzijde geschreven had, en bij het omvouwen hem aankeek, waarop de man met tranen in de oogen zeide “ik zou er mijn pink wel voor willen missen wanneer ik dat ook zoo kon” dit gezegde veranderde terstond mijn gemoedstoestand, en was ik eerst met haat tegen hem vervuld om zijn vrijpostigheid; nu gevoelde ik medelijden met hem, wat nog toenam, toen hij mij mededeelde niet alleen niet te kunnen lezen, maar zelfs geen enkele letter te kennen, maar het nog zoo gaarne zou leeren.

Arkenbout en Van der Kolk maakten een afspraak. In ruil voor de dagelijkse poetsbeurt van de patroontas en de bajonetschede, zou Pieter de oude soldaat leren lezen en schrijven. Zo gezegd, zo gedaan. Maar na de diensttijd scheidden zich beider wegen. Soldaat Van der Kolk ging terug naar Goidschalxoord, zijn geboortedorp in de Hoekse Waard. Ruim 25 jaar ging voorbij tot Arkenbout het volgende overkwam.

Op zekeren avond in de maand Juny (1864) van een bezoek aan mijn broeder, die een klein uurtje van de stad woonde, terugkeerende, ontmoette ik bij eene boerderij een vlasboer, die evenals ik naar de stad ging om er te logeeren met wien ik al spoedig in gesprek was over een en ander en hem vroeg van waar hij kwam, waarop hij zeide “Goidschalkoord”, en vroeg hem toen of hij J. van der Kolk ook kende en zijne omstandigheden hem bekend waren wat hij met ja! beantwoordde en niet alleen ik, maar zelfs het kleinste kind op het dorp kent hem want hij is al van het eerste jaar af dat hij van de dienst gekomen is, veldwachter, gemeente- en polderbode enz. en begon toen de zamenloop van omstandigheden te verhalen die tot zijn benoeming geleid hadden want daar hij de eenige sollicitant uit de gemeente was had hij anders wel kans, maar alle raadsleden waaronder hij toen ook pas behoorde wisten dat hij nimmer school had gegaan en konden dus niet gelooven dat hij zijn verzoekschrift zelf geschreven had vóór dat men hem van zijn werk liet halen en hij daar in de raadkamer voor aller oog geschreven had waarop hij met algemeene stemmen benoemd werd. (Arkenbout, z.j.)

Op macroniveau is de relatie tussen economie en onderwijs minder eenduidig. Halverwege de twintigste eeuw vonden sociologen in negentiende-eeuwse Europese cijfers duidelijke aanwijzingen dat landen met een hoge onderwijsdeelname veel sneller economisch waren gemoderniseerd dan landen waar dat niet het geval was geweest, en in twintigste-eeuwse cijfers uit andere werelddelen dat daar, waar de onderwijsdeelname sterk groeide, de economische ontwikkeling eveneens een sterk stijgende lijn vertoonde (Sanderson, 1972; Inkeles, 1973; Cipolla, 1967). Hun conclusie was dan ook dat investeringen in onderwijs in derde-wereldlanden zich zouden uitbetalen in een forse economische groei. Later werd duidelijk dat er van een direct causaal verband tussen onderwijs en economische groei geen sprake is (Gylafson 2001; Wolf 2002), en dat voor Europa in de negentiende eeuw slechts bij uitzondering een samenhang aangetoond kon worden: in de negentiende eeuw begon de economische groei van veel landen met een hoog onderwijsniveau (zoals Nederland en Zweden) bijvoorbeeld een stuk later dan die van landen met een lager onderwijsniveau (zoals Engeland of België).

Ook op macroniveau bleken kanttekeningen te plaatsen bij het idee dat analfabetisme mensen hindert om goed te functioneren in de samenleving. De Amerikaan Harvey J. Graff heeft bijvoorbeeld een groot deel van zijn werkzame leven besteed aan pogingen om het ongelijk van die veronderstelling aan te tonen (Graff, 1979, 1981, 1987). Belangrijkste argument van Graff is dat de industriële modernisering van Europa in het midden van de negentiende eeuw helemaal niet op hoger opgeleide arbeidskrachten zat te wachten, en dat de landarbeiders en de werkers in de fabrieken zelf ook helemaal geen boodschap hadden aan de vaardigheid om te kunnen lezen en schrijven. *De Economist* van 1852 meende bijvoorbeeld het volgende.

Er zijn sommige mensen, vooral bij de boerenstand, die niet veel op hebben met de scholen. – Niet zelden zijn het diegenen die vroeger zelf niet school gingen, en die alzo meenen, daarin een sprekend voorbeeld te zien, dat men het al zeer ver kan brengen zonder dat. (Wenken, 1852)

En volgens de Fransman Nihaud (geb. 1815) werd zijn vader door zijn grootvader met de volgende woorden gekapitteld, omdat hij zijn zoon naar school wilde sturen.

Ni mes frères, ni toi, ni moi, n'avons jamais appris à connaître nos lettres et nous avons mangé du pain tout de même.²

Dit waren echter woorden van een minderheid. Het was halverwege de negentiende eeuw in Nederland – in alle regio's, in alle klassen en in alle gezindten – de gewoonste zaak van de wereld geworden om kinderen onderwijs te laten volgen (Knippenberg, 1986). Kennelijk vormden de kosten die schoolgaan met zich meebracht zelfs voor arme ouders geen beletsel, net zo min als katholieke ouders er bezwaar tegen hadden dat hun kinderen onderwijs volgden dat op protestantse leest was geschoeid. Dat wekt de suggestie dat, ook al zou analfabetisme objectief gezien geen belemmering vormen bij het uitoefenen van een beroep, de ouders desondanks de gedachte koesterden dat de vaardigheid om te lezen en schrijven hun kinderen wél verder zou helpen in de maatschappij. Velen prefereerden de investering in onderwijs boven direct gewin, omdat ze voor hun kinderen er bepaalde voordelen van verwachtten: kunnen lezen en schrijven was misschien niet per se noodzakelijk, maar het gaf een zeker gemak bij de uitoefening van het beroep en wellicht ook betere kansen op een mooie beroepsloopbaan (Boonstra, 1993).

Een onderzoek naar analfabetisme en beroepsmobiliteit

Het is dus maar de vraag of onderwijs kinderen wel het economische voordeel bracht dat hun ouders ervan verwachtten. Deze vraag kan beantwoord worden door na te gaan of analfabeten in hun beroepsloopbaan gehinderd werden door de handicap niet te kunnen lezen en schrijven. Daarbij wordt zowel gekeken naar intra- als intergenerationele beroepsmobiliteit. 'Beroepsmobiliteit' wordt geoperationaliseerd als het stijgen of dalen op de sociale ladder op basis van een verandering van beroepsklasse. Vanwege het gebrek aan bruikbare beroepsdata over vrouwen blijft het onderzoek beperkt tot mannen. De beroepen zijn gecodeerd volgens het classificatieschema van HISCO (Van Leeuwen, Maas & Miles, 2002), waarna ze in beroepsklassen zijn gegroepeerd volgens de HISCLASS-indeling (Maas & Van Leeuwen, 2004).³

De HISCLASS-indeling kent 12 klassen, die ten behoeve van dit onderzoek zijn ingeperkt tot zes.

Klasse 1	hoger	1 Hogere managers	131
		2 Hogere vrije beroepen	
		3 Lagere managers	
Klasse 2	middelbaar	4 Lagere vrije beroepen, klerken en winkelpersoneel	
		5 Lagere klerken en winkelpersoneel	
Klasse 3	geschoold	6 Voorlieden	
		7 Geschoolde arbeiders	
Klasse 4	boeren	8 Boeren	
Klasse 5	laaggeschoold	9 Laaggeschoolde arbeiders	
		10 Laaggeschoolde boerenarbeiders	
Klasse 6	ongeschoold	11 Ongeschoolde arbeiders	
		12 Ongeschoolde boerenarbeiders	

Wanneer iemand naar een klasse gaat met een lager nummer is er dus sprake van opwaartse mobiliteit; iemand die overstapt naar een klasse met een hoger nummer is neerwaarts mobiel. De kansen op beroepsmobiliteit worden normaliter gezien als een resultante van ‘achievement’, de eigen verdienste, en ‘ascription’, het sociaal en cultureel kapitaal dat door afkomst is verworven (Blau & Duncan, 1967). ‘Achievement’ is in dit onderzoek vanzelfsprekend geoperationaliseerd als ‘alfabetisme’, terwijl ‘ascription’ op twee manieren is gedefinieerd: als sociaal kapitaal is de beroepsklasse van de vader gemeten, en als cultureel kapitaal het alfabetisme van de vader. Dat betekent dat dus niet alleen gekeken is naar de beroepspositie van de vader ter beoordeling van de loopbaan van de zoon, maar ook of de zoon uit een alfabeet of analfabeet gezin afkomstig is.

Analfabetisme is op een eenvoudige manier gedefinieerd. Een respondent wordt als analfabeet beschouwd wanneer hij niet in staat is om een handtekening te zetten op plekken in de ambtelijke registers waar hij geacht werd dit wel te doen. De handtekening is een goede maat om alfabeten van analfabeten te scheiden. Het zetten van een handtekening is een vorm van schrijven, en in de negentiende eeuw werd op school pas schrijven geleerd nadat de leerlingen eerst hadden leren lezen. Iemand die kan schrijven kan dus ook lezen en is dus alfabeet. Het is ook een bruikbare maat, omdat de handtekening in veel massabronnen opduikt. Huwelijksregisters bevatten bijvoorbeeld een handtekening van bruid en bruidegom, alsmede van hun ouders en eventuele getuigen. En ook wanneer vaders de geboorte van een kind komen aangeven, dient een handtekening in het geboorteregister te worden geplaatst.

De HSN, de Historische Steekproef Nederlandse bevolking, vormt een redelijk goede bron voor dit onderzoek, zeker omdat in dit geval niet alleen gebruik is gemaakt van data uit de bevolkingsregisters (*HSN-dataset Levenslopen release 2007.01*), maar ook van de akten (*HSN-dataset Akten burgerlijke stand, release*

2007.01). Uit de huwelijksakten kan worden afgeleid of een onderzoekspersoon, zijn huwelijkspartner, alsmede zijn ouders en schoonouders, een handtekening konden zetten. Daarnaast staan hun beroepen in de huwelijksakten vermeld. De handtekening en het beroep zijn ook te vinden in de geboorteakten, terwijl in de bevolkingsregisters en op persoonskaarten eveneens beroepen vermeld staan, zodat ook deze bronnen in het onderzoek zijn betrokken.

Op dit moment zijn alle geboorteakten, maar nog niet alle huwelijksakten verzameld en ondergebracht in de dataset met de akten. Ook gegevens uit de bevolkingsregisters zijn nog niet volledig ingevoerd (zie de bijdrage van Mandemakers in dit boek). Alle huwelijksakten van vóór 1853 ontbreken bijvoorbeeld, en de huwelijksakten uit de periode 1853-1883 zijn voor slechts een beperkt aantal regio's beschikbaar. Dat maakt het gebruik van de HSN voor dit onderzoek naar alfabetisme problematisch: juist in de eerste helft van de negentiende eeuw is analfabetisme nog een vrij normaal verschijnsel; het aantal mensen dat na 1850 is geboren en analfabeet is gebleven is daarentegen bijzonder gering. Om die laatste reden is besloten om het onderzoek te beperken tot mannen die voor het jaar 1900 zijn geboren.

Een tweede probleem betreft de representativiteit van de steekproef. Van alleen gehuwde onderzoekspersonen weten we of ze hun handtekening hebben gezet; ongehuwden zijn niet in de analyse opgenomen. Ook de omstandigheid dat in de HSN tot nu toe vooral huwelijksakten en gegevens uit bevolkingsregisters zijn verzameld van personen die in de directe omgeving van de plaats van huwen zijn geboren, zorgt voor een vertekening.

Omdat het aantal onderzoekspersonen anders te klein zou zijn, én omdat de representativiteit toch al te wensen over laat, is besloten om een nieuwe onderzoekspopulatie te creëren die niet alleen bestaat uit officiële mannelijke HSN-onderzoekspersonen, maar ook uit andere mannen die in de HSN-releases opduiken: de partners van vrouwelijke HSN-onderzoekspersonen bijvoorbeeld, of de vaders van de bruiden en bruidegoms uit de huwelijksakten. De potentiële onderzoekspopulatie komt daarmee op maar liefst 107.552 personen. In werkelijkheid is het aantal respondenten een stuk kleiner. Van sommige mannen ontbreekt een beroepsvermelding of is het vermelde beroep niet te classificeren; voor weer anderen geldt dat ze na 1900 en dus buiten de onderzoeksperiode zijn geboren. Het aantal respondenten loopt daardoor terug tot 31.274. Zwaarwegender is dat voor het onderzoek naar intragenerationele mobiliteit alleen respondenten zijn geselecteerd van wie twee of meer beroepsvermeldingen bekend zijn en van wie de eerste en laatste vermelding minstens een jaar uit elkaar liggen, en dat voor het onderzoek naar intergenerationele mobiliteit alleen HSN-onderzoekspersonen zijn geselecteerd van wie ook beroepsgegevens van hun vader bekend zijn. Het aantal respondenten loopt daardoor terug tot 10.357 voor wat betreft het onderzoek naar intragenerationele, en 9.457 voor wat betreft het onderzoek naar intergenerationele mobiliteit.⁴

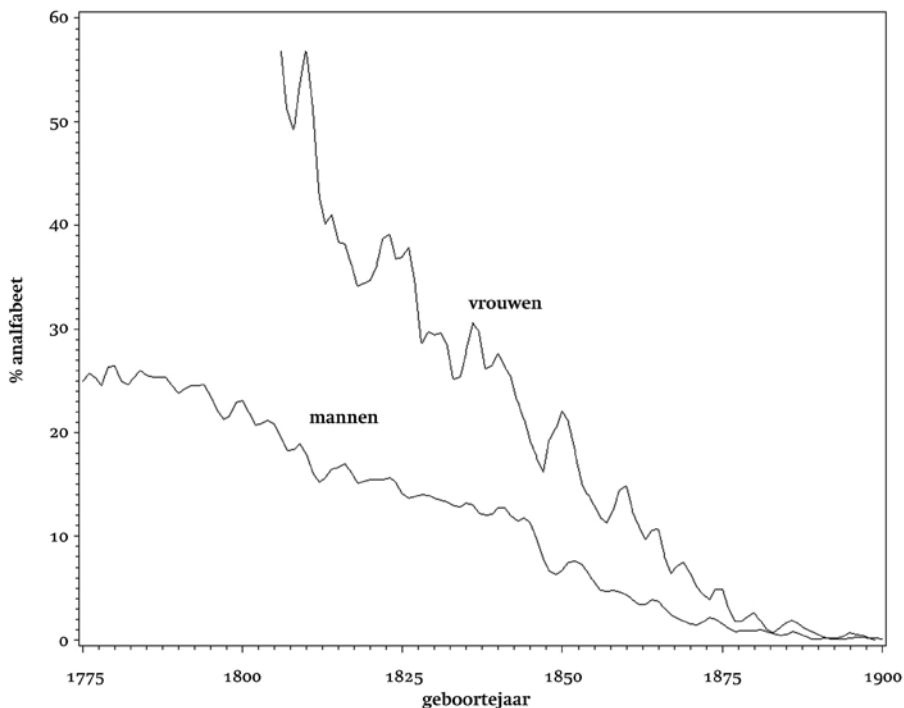
Alfabeten, analfabeten en hun beroepsloopbaan

Zoals hierboven reeds is aangegeven, was analfabetisme in Nederland een fenomeen dat in de loop van de negentiende eeuw uit de samenleving verdween. Figuur 1 staft deze bewering. Rond 1800 ging een ruime meerderheid van de jongens en de helft van de meisjes naar school, en er is reden om te vermoeden dat die niveaus ook in de twee eeuwen daarvoor gehaald werden (Boonstra, 2009). In de negentiende eeuw liep de onderwijsdeelname verder op, en begonnen de analfabetismecijfers verder te dalen.

133

Van alle jongens die in het laatste kwart van de achttiende eeuw werden geboren leerde ongeveer 75 procent lezen en schrijven, en wist een minderheid van 25 procent zich niet in deze vaardigheden te bekwamen. Vanaf dat moment vond er een langzame, maar gestage daling van dat percentage plaats. Rond 1800 was het 20 procent, rond 1820 15 procent, in 1830 10 procent, en in 1860 5 pro-

Figuur 1 Ontwikkeling van het analfabetisme in Nederland naar geboortejaar (1775-1900), mannen en vrouwen

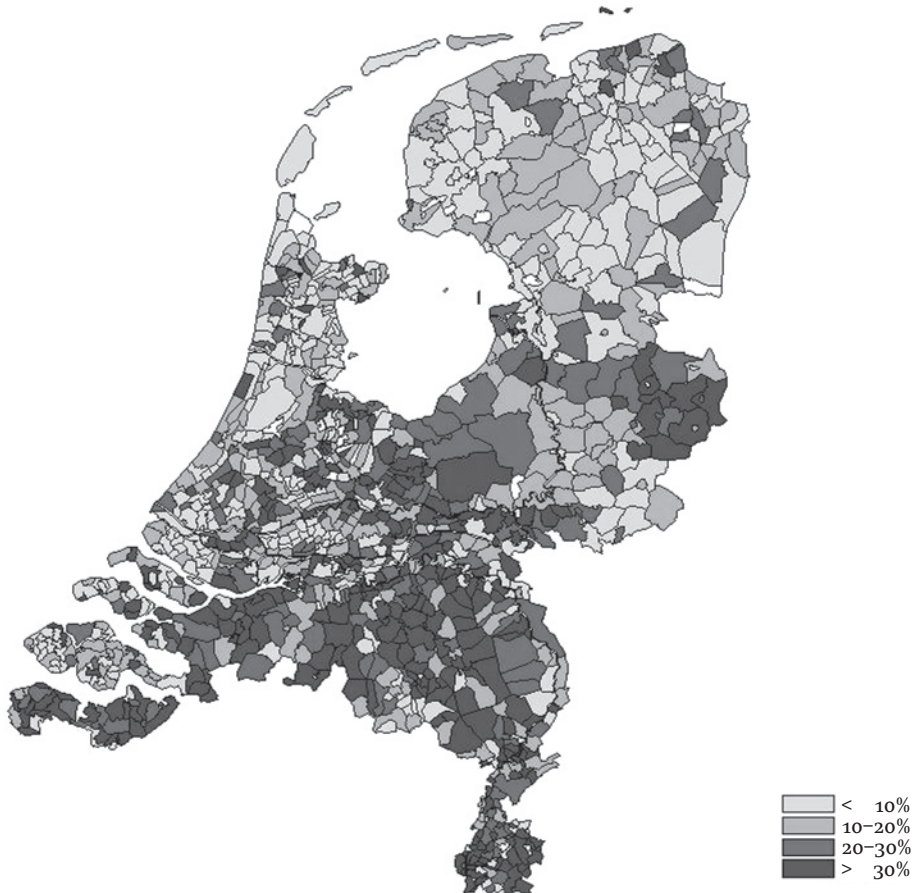
Bron: HSN-dataset Akten, release 2007.01. Voor mannen: geboorteakten (vaders van HSN-onderzoekspersonen) en huwelijksakten (mannelijke onderzoekspersonen en echtgenoten van vrouwelijke onderzoekspersonen). Voor vrouwen: huwelijksakten (vrouwelijke onderzoekspersonen en echtgenoten van mannelijke onderzoekspersonen). N mannen = 107.552, N vrouwen = 45.794.

cent. Rond 1880 wordt het nulpunt bereikt. Deze daling deed zich niet alleen bij jongens voor: ook de meisjes die rond 1880 werden geboren, leerden allemaal lezen en schrijven. De analfabetismedaling onder meisjes verliep dus spectaculairder, want het analfabetismeniveau lag in het eerste kwart van de negentiende eeuw nog rond de 50 procent. Het percentage van 25 procent werd door meisjes rond 1840 bereikt, 20 procent omstreeks 1850, 10 procent rond 1860, en 5 procent omstreeks 1875.

De daling van het analfabetisme was een fenomeen dat zich in het gehele land voordeed. Er waren echter regio's waar de percentages hoger lagen dan elders en waar de daling dientengevolge ook wat vertraagd plaats vond. Figuur 2 toont de regionale verschillen in analfabetismeniveaus voor het geboortecohort 1800-1825.

Daarnaast was analfabetisme een verschijnsel dat zich grotendeels tot de

Figuur 2 Percentage analfabete mannen per gemeente in geboortecohort 1800-1825

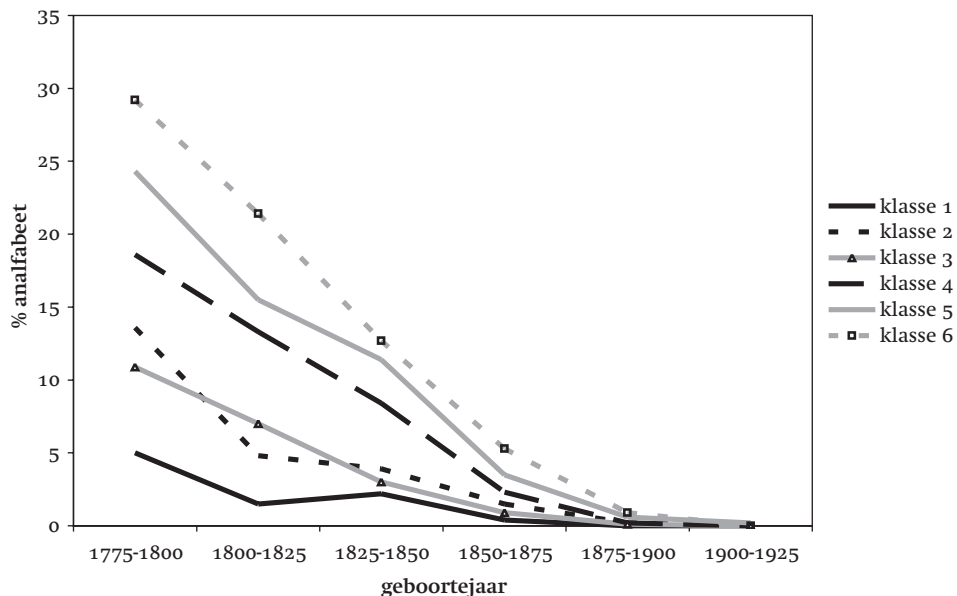

Ontleend aan *Boonstra (2009)*. N = 21.334.

lagere klassen beperkte. Figuur 3 laat zien dat de lagere ambtenaren, de geschoolde arbeiders en de boeren (beroepsklassen 2 t/m 4), die in de periode 1775-1800 waren geboren, analphabetismeniveaus kenden tussen de 10 en 20 procent, terwijl de laag- en ongeschoolde arbeiders (klassen 5 en 6) boven de 20 procent uitkwamen. Vijftig jaar later, in de periode 1825-1850, zijn die laatste twee klassen de enige waar meer dan 10 procent niet leerde lezen en schrijven; nog eens vijftig jaar later is analfabetisme volledig uit de Nederlandse geboortecohorten verdwenen.

De negentiende eeuw was een eeuw van modernisering in landbouw en industrie. Fabrieken en werkplaatsen verrezen in het hele land, en de vraag om arbeiders groeide snel. Vooral het aantal industriearbeiders nam toe. Dat blijkt uit de cijfers: het percentage fabrieksarbeiders groeide van 4 procent in 1850 tot 15 procent vijftig jaar later, terwijl het percentage boeren en ambachtsslieden in diezelfde periode daalde van 34 tot 20 procent (Mandemakers, 2001). Het gevolg is dat de negentiende eeuw vooral een neerwaartse mobiliteit laat zien: het aantal personen dat gedurende hun beroepsloopbaan een of meer klassen daalde is groter dan het aantal personen dat steeg. Neerwaartse mobiliteit was dus omvangrijker dan opwaartse mobiliteit, maar in de loop van de eeuw nam de neerwaartse mobiliteit wel af: van 49 procent in 1775-1800 tot 21 procent in 1875-1900. De opwaartse mobiliteit daarentegen werd gedurende de eeuw langzaam groter: bedroeg het percentage in 1775-1800 11 procent; honderd jaar later was dat gestegen tot 14 procent.

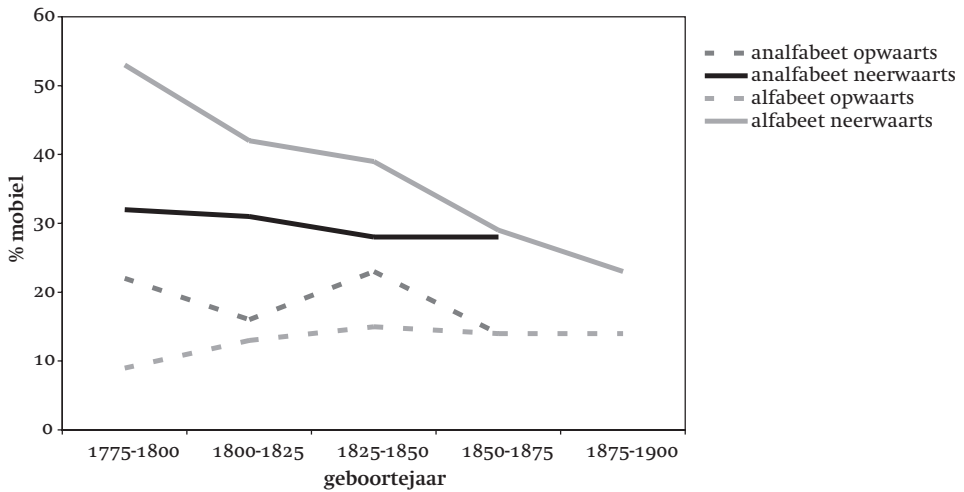
Figuur 3 Percentage analfabeete mannen per beroepsklasse naar geboortjaar (1775-1925)

Bron: HSN-datasets Akten en Levenslopen, release 2007.01; N = 31.274.

Figuur 4 Intragenerationele beroepsmobiliteit van alfabeten en analfabeten naar geboorteaar (1775-1900)

Bron: HSN-datasets Akten en Levenslopen, release 2007.01; N = 10.496.

Figuur 4 geeft zowel de mobiliteit van alfabeten als van analfabeten. Beide groepen ontwikkelden zich tot op zekere hoogte langs gelijke lijnen, zij het dat de neerwaartse mobiliteit van analfabeten gedurende de eeuw niet afnam, en de opwaartse mobiliteit niet toenam. Een ander verschil is dat de opwaartse mobiliteit van analfabeten gemiddeld hoger was dan die van alfabeten, en, omgekeerd, de neerwaartse mobiliteit van alfabeten hoger was dan die van analfabeten.

Deze cijfers zijn echter bedrieglijk. Voor een deel is de grotere opwaartse en de geringere neerwaartse mobiliteit van analfabeten het gevolg van de beroepsklasse waarin ze verkeerden: wanneer alle analfabeten in de laagste klasse zouden vertoeven, zou er zelfs helemaal geen kans op neerwaartse mobiliteit meer zijn.

Om de effecten van analfabetisme daadwerkelijk in kaart te brengen zal het effect in samenhang met andere variabelen moeten worden onderzocht. Daartoe is een multivariate analyse gemaakt van de kans op opwaartse of neerwaartse mobiliteit gedurende de beroepsloopbaan van een groep die bestaat uit (1) mannelijke onderzoekspersonen van de HSN, (2) hun vaders, (3) echtgenoten van vrouwelijke onderzoekspersonen en (4) hun vaders. Als analysetechniek is een binomiale logistische regressie gekozen, waarin degenen die mobiel waren zijn afgezet tegen degenen die niet van beroepsklasse veranderden. Als startmodel is een model gekozen waarin drie onafhankelijke variabelen zijn opgenomen: het analfabetisme van de respondent, de periode waarin de respondent geboren is, de beroepsklasse van waaruit de mobiliteit is begonnen, alsmede alle tweeweg interactie-effecten tussen deze variabelen. Door middel van een methode van 'stepwise backward elimination' zijn alle interactie-effecten die niet significant

bleken, stapsgewijze uit het model verwijderd; de hoofdeffecten zijn, ook al bleken ze niet significant te zijn, in het model blijven staan.

In de analyse zijn alleen respondenten toegelaten waarvan de eerste beroepsvermelding minstens een jaar ouder is dan de laatste vermelding. De beroepsvermeldingen zijn ondergebracht in de eerder vermelde zes beroepsklassen. Tevens zijn in de analyse van opwaartse mobiliteit degenen die al in het begin van hun beroepsloopbaan in klasse 1 vertoefden en dus onmogelijk verder konden stijgen, weggelaten; uit de analyse van neerwaartse mobiliteit zijn degenen die in de laagste klasse startten, verwijderd. In tabel 1 zijn de belangrijkste resultaten samengevat.

Tabel 1 laat zien dat de kans op opwaartse mobiliteit gedurende de loopbaan van de respondent werd bepaald door twee factoren: geboorteperiode en beroepsklasse. Wie aan het einde van de achttiende eeuw werd geboren, had een grotere kans om te stijgen dan degene die in de loop van de negentiende eeuw werd geboren. De kans om te stijgen werd echter gedempt door de beroepsklasse waarin de respondent zijn carrière startte: wie in een hogere klasse begon, werd gehinderd om op de beroeps ladder te stijgen; wie in een lage klasse begon, liep daarentegen tegen minder hindernissen aan. Dat laatste is vanzelfsprekend geen opzienbarende uitkomst. Interessanter is om te zien dat er een significant interactie-effect bestond tussen beroepsklasse en geboorteperiode. Aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw waren de kansen om te stijgen bijvoorbeeld voor laaggeschoolde mannen toch wel een stuk kleiner dan de hoofdeffecten suggereren. Maar de meest opvallende uitkomst is dat analfabetisme kennelijk geen rol speelde: of iemand kon lezen of schrijven had geen invloed op zijn kansen om te stijgen op de beroeps ladder.

Bij neerwaartse intragenerationele mobiliteit blijken dezelfde variabelen een rol te spelen. Geboorteperiode en beroepsklasse tonen ook in dit geval significante effecten. In de loop van de negentiende eeuw lijkt de kans op neerwaartse mobiliteit toe te nemen, en hadden degenen die in de hoogste klassen bivakkeerden vanzelfsprekend meer kans om te dalen dan degenen die in een lage klasse startten. Het significante interactie-effect dat er tussen beide variabelen bestaat zorgt er echter voor dat de toenemende kansen op neerwaartse mobiliteit gedurende de negentiende eeuw voor de meeste beroepsklassen werden gedempt. Analfabetisme heeft opnieuw geen significant eigen effect: wie niet kon lezen en schrijven had niet meer kans om op de beroeps ladder te dalen dan alfabeten.

Beide analyses maken duidelijk dat de kans op opwaartse of neerwaartse mobiliteit door twee van de drie in het model ingebrachte variabelen werd beïnvloed: geboorteperiode en beroepsklasse. De kans op opwaartse mobiliteit nam in de loop van de tijd af, en die op neerwaartse mobiliteit toe. Ook oefende het beroep van de respondent een belangrijk hoofdeffect uit: wie tot de laagste klassen behoorde had duidelijk meer kans om te stijgen op de beroeps ladder en wie tot de hoogste klassen behoorde had duidelijk meer kans om te dalen. Die kan-

Tabel 1 Logistische-regressieanalyse van opwaartse en neerwaartse intragenerationele mobiliteit

138

	Opwaarts mobiel		Neerwaarts mobiel	
	B	Exp(B)	B	Exp(B)
Intercept	-0,54**	-	-1,02**	-
Analfabetisme	-0,02	1,26	0,12	0,89
Analfabeet	0	-	0	-
Alfabeet				
<i>Geboortecohort</i>				
1775-1800	2,82**	16,73	-3,11**	0,05
1800-1825	1,87**	6,45	-2,51**	0,08
1825-1850	1,54**	4,66	-1,37**	0,25
1850-1875	0,48**	1,62	-0,63**	0,53
1875-1900	0	-	0	-
<i>Beroepsklasse</i>				
Klasse 1			1,59**	4,90
Klasse 2	-2,23**	0,11	0,34*	1,41
Klasse 3	-2,00**	0,14	0,29*	1,34
Klasse 4	-2,92**	0,05	0,01	1,01
Klasse 5	-0,85**	0,43	0	-
Klasse 6	0	-		
<i>Geboortecohort * beroepsklasse</i>				
1775-1800 * Klasse 1			4,19**	66,11
1800-1825 * Klasse 1			3,70**	40,62
1825-1850 * Klasse 1			2,29**	9,85
1850-1875 * Klasse 1			1,02**	2,78
1875-1900 * Klasse 1			0	-
1775-1800 * Klasse 2	-2,98**	0,05	5,27**	195,00
1800-1825 * Klasse 2	-1,63**	0,20	4,23**	68,45
1825-1850 * Klasse 2	-1,28**	0,28	3,07**	21,56
1850-1875 * Klasse 2	-0,73	0,48	1,38**	3,97
1875-1900 * Klasse 2	0	-	0	-
1775-1800 * Klasse 3	-2,76**	0,06	4,74**	114,35
1800-1825 * Klasse 3	-2,10**	0,12	3,57**	35,67
1825-1850 * Klasse 3	-1,64**	0,20	2,13**	8,41
1850-1875 * Klasse 3	-0,61**	0,54	1,10**	3,02
1875-1900 * Klasse 3	0	-	0	-
1775-1800 * Klasse 4	-2,28**	0,10	5,11**	165,26
1800-1825 * Klasse 4	-1,29**	0,28	3,88**	48,56
1825-1850 * Klasse 4	-0,95*	0,39	2,37**	10,74
1850-1875 * Klasse 4	-0,26	0,77	0,99**	2,70
1875-1900 * Klasse 4	0	-	0	-
1775-1800 * Klasse 5	-4,79**	0,01	0	-

	Opwaarts mobiel		Neerwaarts mobiel	
	B	Exp(B)	B	Exp(B)
1800-1825 * Klasse 5	-2,74**	0,06	0	-
1825-1850 * Klasse 5	-1,77**	0,17	0	-
1850-1875 * Klasse 5	-0,73**	0,48	0	-
1875-1900 * Klasse 5	0	-	0	-
1775-1800 * Klasse 6	0	-		
1800-1825 * Klasse 6	0	-		
1825-1850 * Klasse 6	0	-		
1850-1875 * Klasse 6	0	-		
1875-1900 * Klasse 6	0	-		
	N=6.845		N=8.325	

* = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$.

Bron: HSN datasets Akten en Levenslopen, release 2007.01.

sen waren wel afhankelijk van de tijd: wie in het begin van de eeuw tot de hoogste klassen behoorde, had significant meer kans om te stijgen dan degenen die aan het eind van de eeuw die klasse bevolkten; wie in de periode 1775-1800 tot de lager geschoolde beroepsklasse behoorde had duidelijk meer kans om te dalen op de beroepsladder dan degenen die in latere perioden tot die klasse behoorden.

Het effect van analfabetisme is in beide analyses afwezig. De schattingen wijzen weliswaar in de te verwachten richting (analfabeten hebben minder kans op opwaartse en meer kans op neerwaartse mobiliteit), maar de effecten zijn verre van significant. De conclusie lijkt daarom gewettigd dat het voor je beroepsloopbaan niet veel uitmaakte of je analfabeet was of niet.

Analfabetisme en intergenerationale sociale mobiliteit

Het mag dan zo zijn dat de vaardigheid om te kunnen lezen en schrijven niet echt verder hielp in de beroepsloopbaan, dat wil nog niet zeggen dat men zich, door wél te kunnen schrijven, niet zou kunnen onttrekken aan het ouderlijk milieu. Om dat uit te zoeken is een analyse gemaakt van de intergenerationale mobiliteit van alfabeten en analfabeten. In deze analyse vormen de mannelijke HSN-onderzoekspersonen en de echtgenoten van vrouwelijke HSN-onderzoekspersonen de onderzoekspopulatie. Van hen moesten hun alfabetisme en hun beroep bekend zijn, alsmede het alfabetisme en beroep van hun vaders. Het aantal respondenten komt daarmee op 9.457.

Dat ook het alfabetisme van de vader in de analyse wordt betrokken, heeft een reden. Het onttrekken aan je ouderlijk milieu is geen sinecure. Dat blijkt uit het feit dat kinderen van analfabete ouders een heel grote kans hebben om zelf analfabeet te blijven. De 'overerving' van analfabetisme wordt getoond in tabel 2.

Tabel 2 Overerving van analfabetisme, geboortejaren 1800-1900 (log-odds)

140

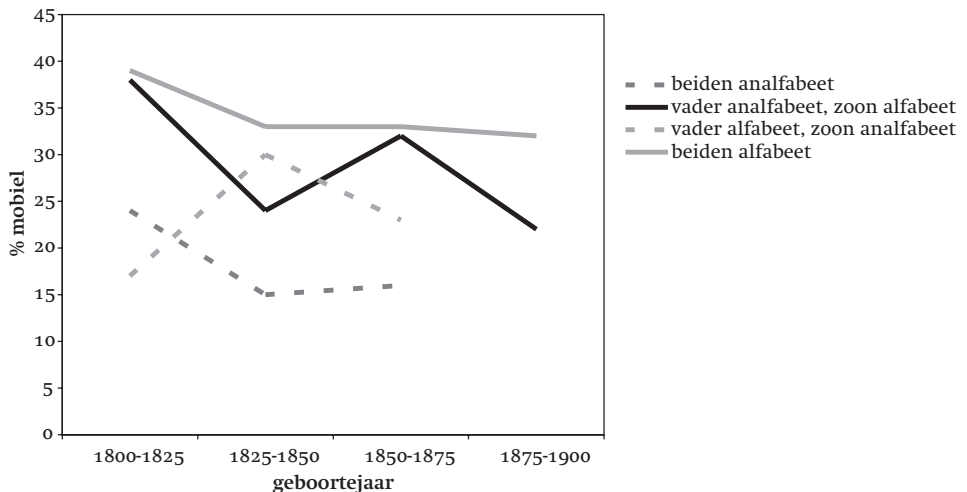
	Kind		Zoon		Dochter	
Vader	9,7	(N=32.332)	11,4	(N=15.578)	9,1	(N=16.754)
Moeder	14,3	(N=23.387)	12,8	(N=10.713)	15,4	(N=12.674)

Bron: HSN datasets Akten en Levenslopen, release 2007.01.

De log-odds laten zien dat kinderen van een analfabeet vader, maar meer nog kinderen van een analfabeet moeder, een onevenredig grote kans hadden om zelf ook analfabeet te blijven. De relatie was het sterkst tussen moeder en dochter, en het minst sterk tussen vader en dochter. De log-odds van tabel 2 mogen dan fors zijn, ze zijn niet zo fors dat er geen mogelijkheden voor intergenerationale beroepsmobiliteit bestonden. Integendeel, van alle analfabeet respondenten die bijvoorbeeld in het eerste kwart van de negentiende eeuw werden geboren, was 20 procent werkzaam in een beroepsklasse die hoger lag dan de klasse waarin zijn vader werkzaam was. Voor alfabeet respondenten was het percentage opwaarts mobielen zelfs nog een stuk hoger. Zie figuur 5.

Figuur 5 laat zien dat de kans op opwaartse mobiliteit gedurende de gehele negentiende eeuw het grootst was voor mannen die net als hun vaders konden lezen en schrijven. In het begin hadden alfabeet zoons van analfabeet vaders

Figuur 5 Intergenerationele opwaartse beroepsmobiliteit naar alfabetisme van vader en zoon en geboortjaar (1800-1900)

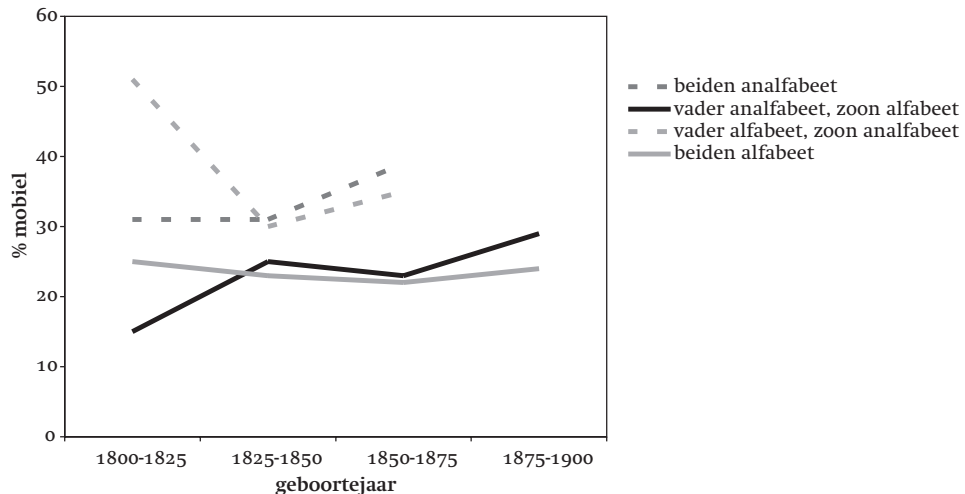
Bron: HSN-datasets Akten en Levenslopen, release 2007.01; N = 9.457.

dezelfde kansen, maar die lijken in de loop van de eeuw te dalen. Analfabete zoons hadden minder kans, en dat geldt (althans na 1825) nog sterker wanneer hun vaders ook niet konden lezen en schrijven.

De ontwikkeling van de neerwaartse intergenerationale mobiliteit is afgebeeld in figuur 6. Figuur 6 laat zien dat de neerwaartse intergenerationale mobiliteit het spiegelbeeld was van de opwaartse mobiliteit. Analfabete zoons hadden meer kans om te dalen op de beroepsladder dan alfabete. Toch zijn de verschillen in mobiliteit tussen alfabeten en analfabeten niet spectaculair groot te noemen. Het valt te verwachten dat ook andere effecten een rol zullen hebben gespeeld. Daarom is ook in dit geval een multivariate analyse uitgevoerd, waarin als onafhankelijke variabelen zijn meegenomen: 1) het (an)alfabetisme van de respondent, 2) het (an)alfabetisme van de vader, 3) de beroepsklasse van de vader, en 4) de periode waarin de respondent is geboren.

Als basis is opnieuw een model gekozen waarin alle hoofd- en eerste-orde interactie-effecten zijn opgenomen. Met behulp van een logistische-regressieanalyse zijn de effecten geschat. Vervolgens zijn via een proces van 'stepwise backward elimination' alle niet-significante interactie-effecten uit het model verwijderd. Deze procedure is gebruikt voor twee afzonderlijke analyses: een analyse van opwaartse en een analyse van neerwaartse intergenerationale mobiliteit. In beide gevallen is de afhankelijke mobiliteitsvariabele als een dichotome variabele gedefinieerd: in het geval van de opwaartse mobiliteit zijn allen die inter-

Figuur 6 Intergenerationale neerwaartse beroepsmobiliteit naar alfabetisme van vader en zoon en geboortjaar (1800-1900)

Bron: HSN-datasets Akten en Levenslopen, release 2007.01; N = 9.457.

Tabel 3 Logistische-regressieanalyse van opwaartse en neerwaartse intergenerationele mobiliteit

142

	Opwaarts mobiel		Neerwaarts mobiel	
	B	Exp(B)	B	Exp(B)
Intercept	-0,04	-	-0,83**	-
<i>Analfabetisme vader</i>				
Analfabeet	-0,72**	0,49	0,37*	1,44
Alfabeet	0	-	0	-
<i>Analfabetisme zoon</i>				
Analfabeet	-0,61	0,54	0,49**	1,62
Alfabeet	0	-	0	-
<i>Geboortecohort zoon</i>				
1800-1825	0,12	1,13	0,69**	1,98
1825-1850	-0,50	0,95	0,32*	1,37
1850-1875	-0,31	0,73	0,26*	1,29
1875-1900	0	-	0	-
<i>Beroepsklasse vader</i>				
Klasse 1			2,04**	7,70
Klasse 2	-2,58**	0,08	1,10**	2,99
Klasse 3	-1,11**	0,33	0,24*	1,28
Klasse 4	-1,18**	0,32	-0,04	0,96
Klasse 5	0,30**	1,48	0	-
Klasse 6	0	-		
<i>Geboortecohort * beroepsklasse vader</i>				
1800-1825 * Klasse 1			-1,70**	0,18
1825-1850 * Klasse 1			-1,35**	0,26
1850-1875 * Klasse 1			-1,57**	0,21
1875-1900 * Klasse 1			0	-
1800-1825 * Klasse 2	0,64	1,89	-0,58	0,56
1825-1850 * Klasse 2	-0,43	0,65	-0,98**	0,38
1850-1875 * Klasse 2	0,63	1,83	-0,39	0,68
1875-1900 * Klasse 2	0	-	0	-
1800-1825 * Klasse 3	-1,41*	0,24	-0,76*	0,47
1825-1850 * Klasse 3	-0,82*	0,44	-0,51*	0,60
1850-1875 * Klasse 3	-0,23	0,79	-0,62**	0,54
1875-1900 * Klasse 3	0	-	0	-
1800-1825 * Klasse 4	-0,88	0,41	-0,28	0,76
1825-1850 * Klasse 4	-0,60	0,55	-0,29	0,75
1850-1875 * Klasse 4	-0,29	0,75	-0,48**	0,62

	Opwaarts mobiel		Neerwaarts mobiel	
	B	Exp(B)	B	Exp(B)
1875-1900 * Klasse 4	0	-	0	-
1800-1825 * Klasse 5	0,33	1,39	0	-
1825-1850 * Klasse 5	0,32	1,38	0	-
1850-1875 * Klasse 5	0,49*	1,64	0	-
1875-1900 * Klasse 5	0	-	0	-
1800-1825 * Klasse 6	0	-		
1825-1850 * Klasse 6	0	-		
1850-1875 * Klasse 6	0	-		
1875-1900 * Klasse 6	0	-		
<i>Beroepsklasse vader* analfabetisme zoon</i>				
Klasse 1 * analfabeet				
Klasse 2 * analfabeet	2,33	10,26		
Klasse 3 * analfabeet	1,75	5,73		
Klasse 4 * analfabeet	0,63	1,87		
Klasse 5 * analfabeet	-0,34	0,71		
Klasse 6 * analfabeet	0	-		
Klasse 1 * alfabeet	0	-		
Klasse 2 * alfabeet	0	-		
Klasse 3 * alfabeet	0	-		
Klasse 4 * alfabeet	0	-		
Klasse 5 * alfabeet	0	-		
Klasse 6 * alfabeet	0	-		
<i>Geboortecohort * analfabetisme vader</i>				
1800-1825 * analfabeet	0,47	1,61	-1,10**	3,00
1825-1850 * analfabeet	0,64*	1,89	-0,27	1,31
1850-1875 * analfabeet	0,12	-1,13	-0,28	1,32
1875-1900 * analfabeet	0	-	0	-
1800-1825 * alfabeet	0	-	0	-
1825-1850 * alfabeet	0	-	0	-
1850-1875 * alfabeet	0	-	0	-
1875-1900 * alfabeet	0	-	0	-
	N=7.174		N=5.977	

* = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$.

Bron: HSN-datasets Akten en Levenslopen, release 2007.01.

generationeel opwaarts mobiel waren vergeleken met degenen die niet mobiel waren; in het geval van de neerwaartse mobiliteit is de procedure omgekeerd.

In tabel 3 staan de uitkomsten van de analyse van intergenerationele op- en neerwaartse mobiliteit vermeld. Bij de opwaartse mobiliteit blijken zowel enige hoofd- als ook enige interactie-effecten bij te dragen aan de verklaring ervan. Analfabetisme speelt een belangrijke rol als hoofdeffect: wanneer de vader niet kon lezen en schrijven, maakte dat de kans voor de zoon om te stijgen op de maatschappelijke ladder een stuk kleiner. Of de zoon zelf ook niet kon lezen en schrijven, maakte daarbij niet veel uit. Tevens verschilden de kansen op opwaartse mobiliteit tussen zonen met vaders uit hogere of lagere klassen: wie uit een sociaal hoger nest kwam had een minder grote kans om nog verder te stijgen. Gedurende de negentiende eeuw veranderde die situatie niet, hoewel er voor drie groepen significante interactie-effecten te zien zijn: er is bijvoorbeeld in de periode 1800-1850 een opvallend negatief effect voor zonen van wie de vader uit klasse 3 afkomstig was: hun kansen op opwaartse mobiliteit waren significant lager, terwijl dat effect voor zonen van vaders uit klasse 5 in de periode 1850-1875 juist groter was.

De analyse van neerwaartse intergenerationele mobiliteit levert vier significante hoofd-, en twee significante interactie-effecten op. Tabel 3 laat ook zien dat de kans op neerwaartse mobiliteit toenam wanneer de vader van de respondent in een van de hoogste klassen vertoefde. Dat is op zichzelf niet onlogisch: de kans om te dalen is vanzelfsprekend groter naarmate de vader zich in een hogere klasse bevindt. Naast het hoofdeffect 'beroep van de vader' speelde ook zijn vermogen om te kunnen lezen en schrijven een rol. Het analfabetisme van de vader blijkt namelijk niet alleen de kansen op opwaartse mobiliteit te hebben verkleind, maar ook de kansen op neerwaartse mobiliteit te hebben vergroot. Maar bij neerwaartse mobiliteit speelde ook het analfabetisme van de zoon een rol: wie als zoon van een analfabete vader zelf ook niet kon lezen en schrijven, had een extra grote kans om op de beroeps ladder te dalen. Daarnaast maakt tabel 3 duidelijk dat de kans op neerwaartse mobiliteit in de loop van de negentiende eeuw afnam. Uit het significante interactie-effect van 'geboortecohort*analfabetisme vader' blijkt dat die forse kans op neerwaartse mobiliteit van zonen van analfabete vaders in het eerste kwart van de negentiende eeuw werd gedempt: kennelijk begon het negatieve effect van vaders analfabetisme pas in de loop van de eeuw een rol van betekenis te spelen.

Conclusies

De negentiende eeuw is voor ons land een periode geweest van grote economische, sociale en culturele veranderingen. De economische veranderingen gingen gepaard met een veranderende sociale stratificatie: sommige beroepsklassen groeiden fors, andere werden een stuk kleiner. Een belangrijke culturele verandering betekende het verdwijnen van het analfabetisme uit onze samenleving.

Degenen die in de laatste helft van de negentiende eeuw werden geboren, zouden vrijwel zonder uitzondering de school gaan bezoeken. Dat is in zekere zin opvallend, omdat er in die tijd nog geen leerplicht bestond. Kennelijk ontwikkelde zich bij ouders het idee dat het gewenst was dat hun kinderen leerden lezen en schrijven om op die manier de modernisering van de samenleving het hoofd te bieden. In dit hoofdstuk is de vraag gesteld of dit idee in de praktijk zijn weerslag heeft gekregen. Het antwoord is tweeledig. Voor een fraaie beroepsloopbaan maakte het niets uit of iemand kon lezen en schrijven: de kansen om gedurende de beroepsloopbaan in beroepsklasse te stijgen of te dalen werd niet door het eigen (an)alfabetisme beïnvloed. Voor een verbetering of verslechtering van de beroepsklasse ten opzichte van die van de vader, speelde analfabetisme daarentegen wel een rol van betekenis. De kansen om gedurende de beroepsloopbaan een of meer klassen uit te stijgen boven de beroepsklasse van de vader, waren kleiner wanneer de vader niet kon lezen en schrijven, terwijl de kansen om te dalen juist groter waren. De eventuele eigen onmacht om te schrijven maakte de kans om te dalen nog eens extra groot. Wel kunnen lezen en schrijven zorgde er daarentegen voor dat de kans op neerwaartse mobiliteit afnam.

Op macroniveau heeft het onderwijs zeker bijgedragen aan de sociale, culturele en economische ontwikkeling van ons land; op microniveau heeft onderwijs zeer zeker bijgedragen aan de sociale en culturele emancipatie van de individuele burger. Door te kunnen lezen kreeg hij deel aan de culturele opbrengsten van de samenleving. Het verschaftte een zekere waardigheid, net zoals het niet kunnen lezen en schrijven langzamerhand iets begon te worden waarvoor men zich zou moeten schamen. Door naar school te gaan kon het kind ontsnappen aan de miserabele positie thuis, op het veld of in de fabriek. Het kreeg een glimp van een perspectief voorgeschoteld waaraan het zich kon vastgrijpen (Vincent, 2000; Boonstra, 1993).

Maar dit onderzoek leert dat de verheffing door het onderwijs misschien wel in culturele zin gestalte heeft gekregen, maar niet in economische. In de samenleving konden niet de kansen gerealiseerd worden die het onderwijs veronderstelde te kunnen creëren. Wie uit een ‘analfabeet’ nest kwam, begon al met een achterstand op de arbeidsmarkt, een achterstand die door eigen alfabetisme niet kon worden ingelopen. Kinderen die hadden leren lezen en schrijven konden weliswaar iets hoger op de beroepsladder beginnen dan hun (analfabete) vaders en werden behoed voor een duikeling op de beroepsladder, maar ze kregen geen duwtje in de rug om een of meer treden te klimmen.

Er vallen twee conclusies te trekken. De eerste conclusie is dat ouders de ‘weldaad der scholen’ weliswaar veronderstelden, maar dat hun kinderen die op de arbeidsmarkt nauwelijks hebben ervaren. En de tweede conclusie die getrokken kan worden is dat het kennelijk economisch gezien even functioneel was om alfabeet of analfabeet te zijn, omdat de beroepsloopbaan er niet door werd beïnvloed. Dat betekent dat laaggeletterdheid geen obstakel was om te kunnen functioneren in de samenleving van de negentiende eeuw. Er bestond – in die zin althans – functioneel analfabetisme.

Noten

1. Dr. W. Rutten was zo vriendelijk mij enige pagina's van dit ongepubliceerde manuscript te doen toekomen.
2. Geciteerd in Furet & Ozouf (1977), p. 198.
3. Er is één uitzondering waarbij de indeling van HISCLASS niet is gevolgd. Het betreft de schippers. In HISCLASS zijn die ondergebracht in HISCLASS klasse 4, maar ze horen eerder thuis in HISCLASS klasse 9. De reden is dat schippers in de negentiende eeuw weliswaar zelfstandige ondernemers zijn, maar meer als 'vrachtrijders' moeten worden beschouwd dan als kooplieden.
4. In de analyse van de intergenerationele beroepsmobiliteit is de hoogste beroepsklasse van de zoon vergeleken met de hoogste beroepsklasse van de vader.

Literatuur

- Arkenbout, P. (z.j.). *Korte levensschets van Pieter Arkenbout, door hem uit vroegere bescheiden in dit boek bijeengebracht in zijn laatste levenstijd, zijnde toen in de Johannes-Stichting te Nieuwveen*. Z.p.
- Barro, R.J. (2001). Human capital and growth. *The American Economic Review*, 91(2), 12-17.
- Blau, P.M. & O.D. Duncan (1967). *The American occupational structure*. New York: John Wiley & Sons.
- Boonstra, O.W.A. (1993). *De waardij van eene vroege opleiding. Een onderzoek naar de implicaties van het alfabetisme op het leven van inwoners van eindhoven en omliggende gemeenten, 1800-1920*. Hilversum: Verloren.
- Boonstra, O.W.A. (2009). Regionale verschillen in de daling van het analfabetisme in Nederland, 1775-1900. In O.W.A. Boonstra & A.J. Schuurman (red.), *Tijd en ruimte. De toepassing van GIS in de alfa-wetenschappen*. Utrecht: Matrijs.
- Cipolla, C.M. (1969). *Literacy and development in the West*. Hammondsworth: Penguin Books.
- Easterlin, R.A. (1981). Why isn't the whole world developed? *The Journal of Economic History*, 41(1), 1-19.
- Furet, F. & M. Ozouf (1977). *Lire et écrire. L'Alphabétisation des Français de Calvin à Jules Ferry*. Paris: Éditions de Minuit.
- Graff, H.J. (1979). *The literacy myth: literacy and social structure in the nineteenth century*. New York: Academic Press.
- Graff, H.J. (red.) (1981). *Literacy and social development in the West – a reader*. New York: Cambridge University Press.
- Graff, H.J. (1987). *The legacies of literacy. Continuities and contradictions in Western culture and society*. Bloomington: Indiana University Press.
- Gylafson, T. (2001). Natural resources, education, and economic development. *European Economic Review*, 45(406), 847-859.
- Inkeles, A. (1973). The school as a context for modernization. *International Journal of Comparative Sociology*, 14, 163-178.
- Knippenberg, H. (1986). *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland gedurende de negentiende eeuw*. Amsterdam: proefschrift.

- Leeuwen, M.H.D. van, I. Maas & A. Miles (2002). *HISCO. Historical International Standard Classification of Occupations*. Leuven: Leuven University Press.
- Lezen & Schrijven, stichting (2004). *Economisch potentieel laaggeletterden onvoldoende benut in kenniseconomie*. 31 december, 2007 ontleend aan <http://www.lezenen-schrijven.nl/files/persberichten/8september2004.pdf>.
- Maas, I. & M.H.D. van Leeuwen (2004, 25 May 2004). *HISCO HISCLASS recode scheme*. Retrieved 31 december, 2007, from <http://historyofwork.iisg.nl/>.
- Mandemakers, K. (2001). De sociale structuur in Nederland rond 1900. De samenleving in het perspectief van de modernisering 1850-1990. In J.G.S.J. van Maar-seveen & P.K. Doorn (red.), *Nederland een eeuw geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (pp. 185-207). Amsterdam: Stichting Beheer IISG.
- Sanderson, M. (1972). Literacy and social mobility in the industrial revolution in England. *Past & Present*, 56, 75-103.
- Vincent, D. (2000). *The rise of mass literacy: reading and writing in modern Europe*. Cambridge: Polity Press.
- Weiner, M. (red.) (1966). *Modernization: the dynamics of growth*. New York: Basic Books.
- Wenken over de opvoeding. (1852). *De Economist*, pp. 285-290.
- Wolf, A. (2002). *Does education matter? Myths about education and economic growth*. London: Penguin.

De rol van het gymnasium en middelbaar onderwijs bij de intergenerationele overdracht van status, Nederland 1865-1940¹

Richard L. Zijdeman en Kees Mandemakers

Inleiding

Sinds de jaren negentig van de twintigste eeuw verschaft grootschalige digitalisering van historische persoonsgegevens nieuwe mogelijkheden voor onderzoek naar intergenerationele mobiliteit. Ten eerste geven de historische data een universeel beeld van het statusverwervingsproces in het verleden. Waar historisch sociale studies voorheen betrekking hadden op enkele steden over een beperkte periode, beslaan dergelijke studies nu hele provincies over een periode van meer dan honderd jaar (Bras & Kok, 2005; Van Leeuwen & Maas, 1995; Zijdeman, 2008). Ten tweede bieden de 'nieuwe' data de mogelijkheid theorieën over trendmatige ontwikkelingen in de intergenerationele mobiliteit te toetsen. Verschillen over de tijd in intergenerationele mobiliteit zijn betrekkelijk gering en met data over langere tijdsperioden zijn deze makkelijker te onderkennen en aan te tonen (Ganzeboom & Luijckx, 1995; Ganzeboom, Treiman & Ultee, 1991).

Zowel periodieke als regionale verschillen in intergenerationele mobiliteit worden vaak verklaard uit verschillen in de mate van industrialisering en de daarmee gepaard gaande onderwijsexpansie (Kaelble, 1983; Rijken, 1999; Ringer, 1979). Diverse studies naar de invloed van industrialisering en onderwijs op intergenerationele mobiliteit maken daarbij gebruik van twee theorieën: de moderniseringstheorie en de statusbehoud-theorie. Volgens de moderniseringstheorie neemt het belang van het ouderlijk milieu voor de statusverwerving af naarmate de industrialisering voortschrijdt (Blau & Duncan, 1963; Kerr e.a., 1960; Treiman, 1970). Volgens de statusbehoud-theorie blijft dit belang gelijk, al kan de wijze waarop de invloed plaatsvindt, verschuiven van een directe naar een indirecte invloed door middel van het onderwijs dat de ouders de kinderen laten volgen (Collins, 1971, 1979; Grusky 1983).

Een directe toets van beide theorieën op basis van data uit historische persoonsregisters en censusgegevens is maar beperkt mogelijk. Dergelijke bronnen, zoals geboorte- en huwelijksakten, bevatten immers geen gegevens over het

genoten onderwijsniveau. Wel wordt de aanwezigheid van een handtekening op een document als indicator voor alfabetisme gebruikt, wat op ten minste enkele jaren genoten opleiding zou duiden (Boonstra, 1993, 1995). Een moeilijkheid van deze indicator is dat het percentage analfabeten reeds halverwege de negentiende eeuw erg gering was en in hoog tempo afnam. In de provincie Utrecht werd slechts door minder dan 5 procent van de mannen geboren in 1850 geen handtekening gezet op het huwelijkscertificaat. Dit terwijl er in Utrecht in de negentiende eeuw toch nog relatief veel analfabetisme was: alleen in Limburg en Noord-Brabant lagen de percentages structureel hoger (Boonstra, 1993, 1995).

Wanneer data uit historische persoonsregisters worden gecombineerd met archiefdata over schoolloopbanen is een directe toets van de moderniserings- en de statusbehoud-theorie wel mogelijk. Van Dijk en Mandemakers (1985) doen dit voor twee cohorten leerlingen (1880-'81 en 1920) uit het gymasiaal en middelbaar onderwijs te Rotterdam (in de terminologie van voor de invoering van de Mammoetwet in 1968: het voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs (vhmo)). Zij verzamelden data over leerlingen op het individuele niveau uit schoolarchieven (zoals leeftijd, adres, naam ouders) en combineerden deze vervolgens met informatie uit de bevolkingsregisters. Van veel belang zijn verder de studie van Harrigan (1980) naar de leerlingen van het Franse middelbare onderwijs, op basis van een bewaard gebleven enquête uit 1864 van de toenmalige minister van Onderwijs Victor Duruy, en de studie van Lundgreen, Kraul en Ditt (1988) naar de onderwijskansen en sociale mobiliteit van kinderen in Duisburg en Minden tussen 1860 en 1918.

Deze studie volgt een soortgelijke aanpak en behandelt daarbij de volgende vragen:

1. In welke mate veranderde de associatie tussen beroepsstatus van vaders en zonen tussen de beide cohorten 1880-'81 en 1920 in Nederland?
2. In hoeverre zijn veranderingen in deze associatie te verklaren door expansie van het voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs (vhmo)?

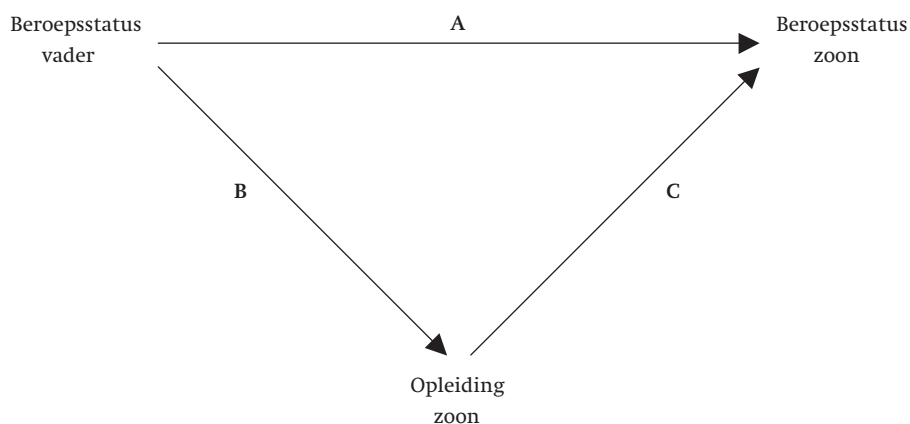
Door antwoord te geven op bovenstaande vragen draagt deze studie op twee manieren bij aan het bestaande onderzoek naar intergenerationele statusverwerving. In deze studie wordt namelijk voor het eerst een vergelijking gemaakt tussen de stratificatieprocessen van mensen met en zonder een vhmo-opleiding aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Eerdere historische studies bevatten veelal geen informatie over genoten opleiding of beperkten zich juist uitsluitend tot vhmo-leerlingen (Van Dijk & Mandemakers, 1985). Daarnaast beperkt eerder onderzoek zich veelal tot enkele steden. Dit onderzoek daarentegen maakt gebruik van datasets die grote delen van Nederland omvatten, waardoor de resultaten generaliseerbaar zijn naar het nationale niveau. Het gaat hier om een representatieve steekproef van vhmo-leerlingen uit de cohorten 1880-'81 en 1920 (Mandemakers, 1996a) en een vergelijkbaar bestand uit de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN). Omdat in het data-

bestand van vmo-leerlingen uitsluitend jongens zijn opgenomen, moet ook de vergelijkende HSN-studie zich tot het mannelijke geslacht beperken. De cohorten in beide bestanden starten op het moment dat de leerlingen in de eerste klas begonnen. Dit was gemiddeld op dertienjarige leeftijd. De huwelijksleeftijd lag gemiddeld tussen de 25 en 35 jaar. Dit betekent dat deze studie grosso modo de periode 1865-1940 beslaat.

Het statusverwervingsproces: twee interpretaties

In hun klassieker *The American Occupational Structure* introduceerden Blau en Duncan (1967) het statusverwervingsmodel. In de meest eenvoudige vorm van het model wordt beroepsstatus van een zoon direct en indirect beïnvloed door de beroepsstatus van zijn vader (figuur 1). Pijl A geeft het directe verband weer. Hierbij kan men denken aan de invloed van de sociale achtergrond op de beroepskeuze van de zoon, bijvoorbeeld heel direct aan de mogelijkheid dat de zoon de vader in zijn eigen bedrijf opvolgt. De indirecte invloed van vaders beroepsstatus loopt via de opleiding van de zoon. De beroepsstatus van de vader heeft invloed op het opleidingsniveau van de zoon (pijl B), terwijl het opleidingsniveau weer invloed uitoefent op de beroepsstatus van de zoon (pijl C).

Figuur 1 Eenvoudig statusverwervingsmodel. Pijlen geven positieve causale relaties weer

In de literatuur bestaan sinds geruime tijd twee theorieën die een gelijk beeld geven van het statusverwervingsproces in pre-industriële samenlevingen (figuur 2a), maar tegenstrijdige verwachtingen hebben over de invloed van industrialisering en andere moderniseringsprocessen op het statusverwervingsproces (figuur 2b en 2c). De moderniseringstheorie (Blau & Duncan, 1967; Kerr e.a., 1960; Treiman, 1970) en de statusbehoud-theorie (Bourdieu & Passeron, 1977; Collins, 1971; Grusky, 1983) verwachten beide dat er in pre-industriële samenlevingen een sterk positief verband is tussen zowel de beroepsstatus van de vader als de

beroepsstatus van de zoon, en zo ook tussen de beroepsstatus van de vader en de opleiding van de zoon (pijl A en B in figuur 2a). Niet alleen volgden zonen hun vaders dikwijls op in hun beroep, ook werden zij 'geschoold' door van kinds af aan te helpen bij het werk van hun ouders. Vanwege de sterke overeenkomst tussen het door het ouderlijke huis bepaalde latere beroep en de daarop voorbereidende opleiding, wordt door beide theorieën een minder sterk effect verwacht van opleiding (pijl C in figuur 2a) in de periode voor de industrialisatie.

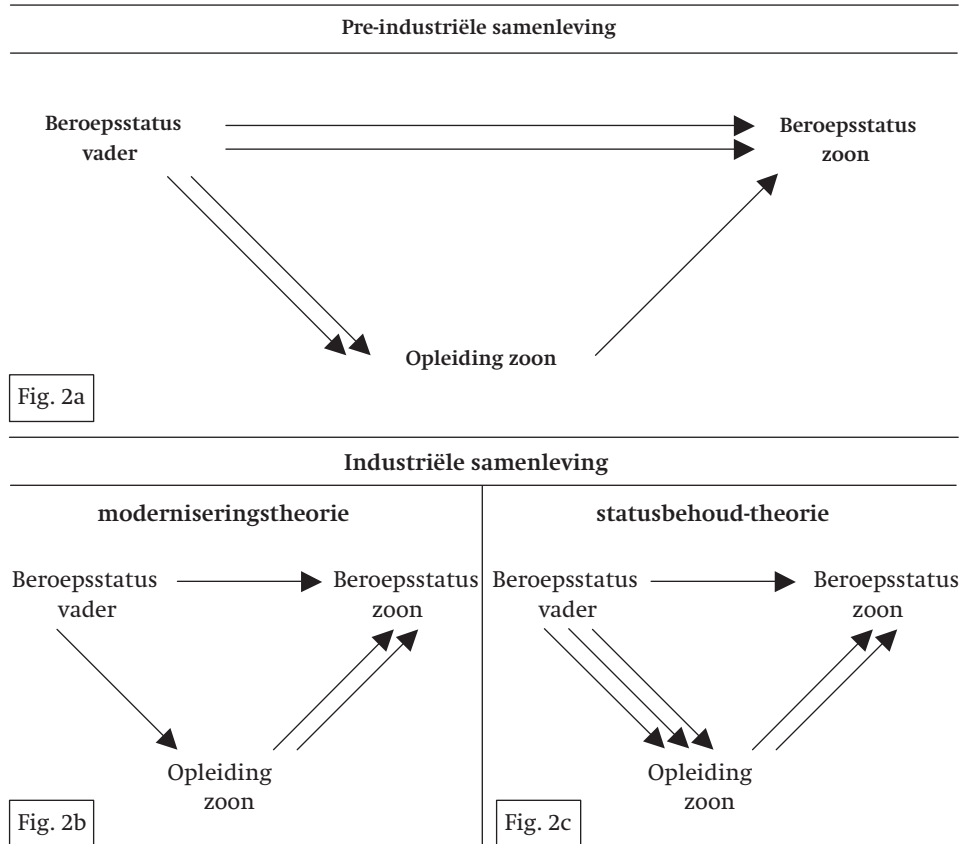
De verschillende visies van de moderniseringstheorie en statusbehoud-theorie op geïndustrialiseerde samenlevingen worden weergegeven in respectievelijk figuur 2b en 2c. Volgens de moderniseringstheorie neemt tijdens en na de industrialisatie het directe verband tussen de beroepsstatus van vaders en zonen af. De mechanisering van arbeid doet traditionele beroepen verdwijnen, waardoor beroepen steeds minder van vader op zoon kunnen worden overgedragen. Daarnaast vindt er een verplaatsing van de productie van goederen naar de productie van diensten plaats (Kuznets, 1957; Van Zanden & Griffiths, 1989). Met de ontwikkeling van een complex productie-, distributie- en marketingsysteem nam de vraag naar technisch en administratief personeel toe (Treiman, 1970). Zonen kunnen hun vaders dus steeds minder opvolgen in traditionele beroepen, terwijl er wel ruimte voor hen is in 'nieuwe' beroepen. Voor deze nieuwe beroepen is echter kennis vereist die niet binnen de familie kan worden overgedragen. Daardoor vermindert ook de invloed van achtergrond op de opleiding van de zoon. Deze processen vonden ook in Nederland plaats. Vanuit een in 1850 al relatief sterke dienstenstructuur nam het aandeel van op kennis gebaseerde beroepen vooral na 1900 sterk toe (Mandemakers, 2001; Van Zanden & Van Riel, 2000). De economische ontwikkeling bracht een enorme groei van het onderwijs met zich mee, waardoor alleen al de sociale achtergrond van de kinderen minder elitaire vormen aannam (Mandemakers, 1999; Van der Ploeg, 1993). Aan de hand van de moderniseringstheorie leiden we de volgende hypothesen af:

H1 De directe invloed van vaders beroepsstatus op die van de zoon is in 1920 geringer dan in 1880

H2 De invloed van vaders beroepsstatus op de opleiding van de zoon is in 1920 geringer dan in 1880

De moderniseringstheorie veronderstelt verder dat er een verschuiving in waarden plaats had. Waar voor de industrialisering met name afkomst van belang was, zou met de industrialisering de waardering voor verworvenheden groter worden (Parsons & Shils, 1951). Op de arbeidsmarkt zou daardoor selectie steeds meer plaats hebben op basis van eigen prestaties en steeds minder op basis van afkomst. Hierdoor zou het belang van onderwijs toenemen (vergelijk de dubbele pijl in figuur 2b).

Figuur 2 Twee interpretaties van het statusverwervingsmodel^a

^a De figuur geeft de relaties binnen het statusverwervingsmodel weer in een pre-industriële samenleving (figuur 2a), in een industriële samenleving volgens de moderniseringstheorie (figuur 2b) en in een industriële samenleving volgens de statusbehoud-theorie (figuur 2c). Alle pijlen geven positieve causale relaties weer. Meerdere pijlen geven sterkere relaties weer.

Een andere visie op de rol van onderwijs tijdens de industrialisatie geeft de statusbehoud-theorie (Grusky, 1983). Deze heeft geen expliciete verwachtingen over een afname van het directe verband tussen beroepsstatus van vader en zoon. De theorie stelt echter wel dat in samenlevingen met afnemende rechtstreekse overdrachten, de ouders zullen gaan investeren in langduriger en kwalitatief hoger onderwijs voor hun nageslacht. Aangezien elites meer middelen hebben en de cultuur binnen het onderwijs meer zou aansluiten bij die van de hogere sociale klassen, zouden kinderen met een hogere sociale achtergrond succesvoller zijn in het onderwijstraject (Bourdieu, 1977). Ook kunnen zij meer investeren in

de omstandigheden waaronder hun kinderen studeren, zoals dagelijkse onkosten en woonruimte (Dronkers & De Graaf, 1995). Hierdoor zal de invloed van de beroepsstatus van de vader op de opleiding van de zoon toenemen.

H4 De invloed van vaders beroepsstatus op opleiding van de zoon is in 1920 groter dan in 1880

Verder stelt de statusbehoud-theorie dat het onderwijs voor de elite een middel is om statusverschillen in stand te houden. Via onderwijs krijgt men bepaalde waarden mee, leert men te spreken over bepaalde onderwerpen en deelt men activiteiten met een bepaalde groep (Collins, 1971). De lengte en het type onderwijs dat men volgt, heeft daarom consequenties voor de cultuur die men zich verwerft. Collins stelt dat werkgevers op die manier via onderwijskwalificaties werknemers kunnen selecteren op basis van bepaalde gewenste culturele achtergronden: 'Educational requirements for employment can serve both to select new members for elite positions who share the elite culture and, at a lower level of education, to hire lower and middle employees who have acquired a general respect for these elite values' (Collins, 1971, p. 1011). Hieruit maken we op dat de moderniseringshypothese onder H3 ook opgaat voor de statusbehoud-theorie.

H5 De invloed van zoons opleiding op zoons beroepsstatus is in 1920 groter dan in 1880

Figuur 2c laat zien hoe volgens de statusbehoud-theorie de verhoudingen in het statusverwervingsmodel verschuiven als gevolg van industrialisering en onderwijsexpansie.

In de introductie hebben we gesteld dat bij een directe toets van de moderniserings- en statusbehoud-theorie de invloed van opleiding als variabele in het model opgenomen dient te worden. Nu kan duidelijk gemaakt worden waarom. Zowel de moderniseringstheorie als de statusbehoud-theorie stellen dat de samenhang tussen de onderdelen van het statusverwervingsmodel zal veranderen. Of de totale associatie tussen beroepsstatus van vader en zoon daarmee ook verandert, hangt af van de grootte van deze veranderingen. Een toe- of afname van het totale verband hangt immers af van de verhouding tussen de afnemende invloed van de beroepsstatus van de vader op het opleidingsniveau van de zoon en de toenemende invloed van het bereikte onderwijsniveau op de beroepsstatus van de zoon. Over de grootte van de verschillen in de onderdelen van het statusverwervingsmodel doen beide theorieën echter geen uitspraken. Daarom moet men, wanneer het bereikte onderwijsniveau *niet* in de analyses is opgenomen, veronderstellingen maken over de grootte van de deeleffecten in het statusverwervingsmodel (Treiman, 1970). Door onderwijs *wel* op te nemen in de analyse kunnen de beide theorieën worden getoetst zonder deze aannames.

Context en eerdere bevindingen

Het vmo in Nederland eind negentiende en begin twintigste eeuw

Omstreeks 1850 kon men in Nederland voor middelbaar onderwijs vooral terecht op de zogenaamde Franse scholen. Deze vormden een naar kwaliteit van het onderwijs en omvang van de scholen sterk variërend geheel. Daarnaast waren er de Latijnse scholen die voorbereidden op de universiteit en waarvan een klein aantal in de grote steden tussen 1840 en 1850 ook tweede afdelingen oprichtte. Op deze afdelingen lag de nadruk op moderne talen en de exacte vakken. Samen met de betere gemeentelijke Franse scholen vormden deze tweede afdelingen de basis voor de expansie van de hogere burgerschool (hbs). De hbs liet al snel na de aanvaarding in 1863 van de Wet op het Middelbaar Onderwijs een behoorlijk dekkend, over het gehele land verspreid netwerk, zien. De bestaande Latijnse scholen konden de concurrentie met de nieuwe hbs moeilijk aan en verdwenen of werden met de Wet van 1876 op het Hoger Onderwijs hervormd tot gymnasia. Bij deze Latijnse scholen nieuwe stijl werd in grote mate het programma van de hbs als voorbeeld genomen. Beide institutionele hervormingen vormden een solide basis voor de ontwikkeling van zowel de hbs als het gymnasium, en voor verwante schooltypen zoals de hbs met driejarige cursus en de middelbare meisjesscholen (msvm). Al deze schooltypen bij elkaar werden tot de invoering van de Mammoetwet in 1968 aangeduid als voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs (vhmo), de verzamelterm die wij ook in dit hoofdstuk hanteren.

In 1880 bestond het vhmo uit ongeveer honderd scholen waaronder 27 gemeentelijke gymnasia en 37 ook meestal gemeentelijke hbs'en met vijfjarige cursus en twaalf gemeentelijke middelbare meisjesscholen. Bij elkaar telde het vhmo ongeveer 8.000 leerlingen. Na 1900 en vooral 1910 breidde het aantal leerlingen zich snel uit. Deze groei viel samen met de oprichting van binnen het kader van het vhmo passende schooltypen zoals handelsdagscholen en handelsafdelingen die als kopklassen boven de eerste drie jaar van de hbs fungeerden. Na 1920 vond de groei vooral plaats op lycea, een sinds 1907 bestaande combinatie van gymnasium en hbs met een gezamenlijke een- of tweejarige onderbouw. De groei van het vhmo werd sterk gesteund door de rijksoverheid en hing samen met de industrialisering zoals die in Nederland plaatsvond tussen 1895 en het begin van de Eerste Wereldoorlog. De stimulans van de centrale overheid bestond vooral uit het oprichten van rijks-hbs'en en het op deze scholen beschikbaar stellen van kosteloze plaatsen. In 1915 kwam er een algemenere regeling waarbij het schoolgeld werd gekoppeld aan het ouderlijke inkomen. Vergelijkbare regelingen werden al spoedig door het gemeentelijk en – in mindere mate – ook door het bijzonder onderwijs overgenomen. Omstreeks 1920 waren er 37.000 leerlingen welk aantal steeg tot 210.000 in 1965. Met de invoering van de Mammoetwet kwam er een eind aan de hbs en de daarmee verwante schooltypen met uitzondering van het gymnasium, dat in veel gemeenten als aparte categorale school bleef bestaan (Mandemakers, 1996a, 1999).

Dit hoofdstuk heeft betrekking op de leerlingen van het gymnasium en de hbs. Dit waren overigens niet de enige vormen van secundair onderwijs. Behalve het beroepsonderwijs bestond het secundair onderwijs ook nog uit een deel dat sinds de Mammoetwet wordt aangeduid met 'algemeen vormend'. Voor 1968 werd dit soort onderwijs tot het lager onderwijs gerekend. De Wet op het Lager Onderwijs van 1857 maakte niet alleen scholen met gewoon lager onderwijs mogelijk, maar ook scholen met meer uitgebreid lager onderwijs (mulo's). De mulo bouwde niet alleen voort op de vakken van het lager onderwijs, maar men gaf ook les in de moderne talen en wiskunde. De wetgeving dekte een zeer gevarieerde praktijk. Rond 1880 waren er maximaal 12.000 leerlingen op dit soort scholen, een aantal dat pas na 1910 duidelijk ging groeien om in 1920 op 65.000 leerlingen uit te komen. Lang niet alle leerlingen deden echter het mulo-examen, ongeveer de helft bestond uit leerlingen die er een zevende of achtste klas bij deden, bovenop het curriculum van de gewone lagere school. Bij het beroepsonderwijs begon de groei van het aantal scholen pas na 1900. Omstreeks 1920 telde ook de ambachtsscholen en de huishoudscholen ongeveer 20.000 leerlingen (dagonderwijs). Voor een volledig beeld van het onderwijs aan twaalf- tot en met achttienjarigen moeten ook nog het middelbaar beroepsonderwijs en de kweekscholen met in 1920 ongeveer 10.000 leerlingen meegerekend worden (Boekholt & De Booij, 1987; CBS, 1959; Mandemakers 1996a).

Eerdere bevindingen

Op basis van eerdere studies kunnen nog geen algemene conclusies over het statusverwervingsproces in Nederland voor de Tweede Wereldoorlog worden getrokken. Enerzijds zijn er grote regionale, temporele, methodische en populatieverschillen tussen de in aantal beperkte studies die voorhanden zijn (Boonstra & Mandemakers, 1995; Van Dijk & Mandemakers, 1985; Van Leeuwen & Maas, 1997). Anderzijds betrekken slechts twee studies de invloed van opleiding van de zoon in hun analyses. De studies die er zijn laten zien dat er in de negentiende eeuw geen algehele trend naar meer totale mobiliteit was en dat toenames in totale mobiliteit niet samenhangen met industrialisatie (Boonstra & Mandemakers, 1995; Van Leeuwen & Maas, 1997). Daarnaast laat een studie naar de provincie Utrecht zien dat er geen duidelijke toename is in de relatieve mobiliteit (Van Leeuwen & Maas, 1997). Zijdemans (2007) vindt ook voor de provincie Zeeland geen veranderingen over de tijd in de totale associatie tussen beroepsstatus van vaders en zonen, noch een verband met urbanisatie, in de late negentiende en vroege twintigste eeuw.

Slechts twee studies bestuderen expliciet de invloed van opleiding van de zoon in het statusverwervingsproces. In de studie van Van Dijk en Mandemakers (1985) naar het vmo en sociale mobiliteit in Rotterdam verschillen de padcoëfficiënten tussen de cohorten 1880-'81 en 1920 niet significant van elkaar. Het gaat hierbij om het effect van vaders beroepsstatus op die van de zoon en op die van het schooltype van de zoon. Eveneens is de invloed van het schooltype (hbs 3- of

5-jarige cursus of gymnasium) op de beroepsstatus van de zoon niet verschillend tussen 1880-'81 en 1920. Boonstra (1993) bestudeert het padmodel zoals weergegeven in figuur 1 met als achterliggende verklarende variabele de opleiding van de vader. De opleiding van zowel de vader als de zoon is gemeten door te kijken of men een handtekening kon zetten of niet. De studie omvat Eindhoven en enkele omliggende gemeenten aan het eind van de achttiende en gedurende de hele negentiende eeuw. Helaas zijn in de tabel met uitkomsten geen standaardfouten voorhanden, waardoor het lastig is zelf conclusies te trekken over significante veranderingen in het statusverwervingsmodel over de tijd (Boonstra, 1993, tabel 7.14, p. 209). Boonstra rapporteert voor de gehele periode een belangrijke in de tijd afnemende directe samenhang tussen de sociale status van de vader en die van de zoon. Het directe negatieve effect van een analfabete vader neemt toe gedurende de negentiende eeuw, terwijl het indirecte effect (via de status van de vader) afneemt. Het directe positieve effect van enige opleiding van de zoon zelf op zijn latere status neemt af na 1850 (p. 207). Deze afname kan een inhoudelijke betekenis hebben, maar kan ook een gevolg zijn van het verdwijnende analfabetisme. Hierdoor boet alfabetisme als onderscheidend kenmerk voor het verkrijgen van een relatief hoge beroepsstatus aan belang in. Boonstra stelt daarom voor opleiding van de zoon aan het einde van de negentiende eeuw op een andere wijze te meten (p. 210).

Data en methoden

Data

Om de invloed van onderwijs te schatten in het eenvoudige statusverwervingsmodel is idealiter een nationaal breed onderzoeksbestand nodig met daarin zowel gegevens over beroepsstatus van vaders en zonen als gegevens over het door de zonen gevolgde onderwijs. Helaas is een dergelijk databestand niet voorhanden. Een analyse van het mobiliteitsproces in Nederland aan het eind van de negentiende en begin van de twintigste eeuw is wel mogelijk door een bestaand bestand met gegevens van vmo-leerlingen te vergelijken met een vergelijkbare steekproef uit de HSN. Om de mobiliteit op een vergelijkbare wijze te meten werd gebruikgemaakt van huwelijksakten. Voor het vmo-databestand zijn deze akten erbij gezocht, voor de HSN waren de akten reeds aanwezig. Hoewel huwelijksakten een unieke bron zijn om intergenerationele mobiliteit te bestuderen en vele recente studies er gebruik van maken (Van Leeuwen & Maas, 2007; Van Poppel, Monden & Mandemakers, 2008), is deze toepassing in het verleden bekritiseerd (Delger & Kok, 1998). Een eerste punt van kritiek richt zich erop dat het beroep van de vader van de bruidegom op een later moment in zijn carrière gemeten is dan het beroep van de bruidegom zelf. In onze studie gaat het echter om een vergelijking tussen cohorten, waardoor het vooral van belang is dat de beroepen tussen de cohorten op hetzelfde tijdstip zijn gemeten. Huwelijksakten en

dan vooral die van eerste huwelijken waarbij bruidegoms aan het begin van hun carrière staan, zijn daarvoor uitermate geschikt. Een tweede punt van kritiek stelt dat het ontbreken van beroepstitels van de vaders op huwelijksakten niet random is, maar voornamelijk samenhangt met vroegtijdig overlijden. Wanneer aangenomen wordt dat dit vroegtijdig overlijden negatief samenhangt met sociale achtergrond, dan zou het gebruik van huwelijksakten leiden tot een ondervertegenwoordiging van mensen met een lagere sociale status. Deze aanname lijkt op basis van onze data echter niet gerechtvaardigd. Bij de bespreking van de datasets hieronder zal blijken dat in de dataset van de vhmoleerlingen, waarin de bovenlaag van de samenleving oververtegenwoordigd is, het percentage ontbrekende beroepstitels niet veel minder is dan bij het HSN-bestand, dat een ruwe doorsnede van de gehele bevolking is.

Het vhmoleerlingenbestand werd verzameld voor het onderzoek van Mandemakers (1996a) naar de sociale achtergrond en onderwijsloopbanen van leerlingen van vhmoleerlingen. De steekproef beperkte zich tot de op deze scholen aanwezige jongens. Deze beperking werd vooral ingegeven door de oorspronkelijk sterke gerichtheid van dit onderzoek op de relatie tussen onderwijs en beroepsmobiliteit. Op basis van eerdere studies was het duidelijk dat dit in de late negentiende eeuw en vroege twintigste eeuw vrijwel uitsluitend jongens betrof. Sociale mobiliteit bij meisjes zou vooral gaan om huwelijksmobiliteit en niet om beroepsmobiliteit (Van Dijk & Mandemakers, 1985; Mandemakers, 1996b, 181-182). In het onderzoek werd gekozen voor een cohortbenadering waarin drie generaties met elkaar werden vergeleken (1880, 1920 en 1965). Het jaar 1880 werd gekozen, omdat in dat jaar het vhmoleerlingenbestand was uitgekristalliseerd. Het cohort 1920 kwam na de sterke expansie van het aantal leerlingen tussen 1900 en 1920. Het cohort 1965 was het laatste cohort voor de invoering van de Mammoetwet waar reeds een databestand van bestond.

De gegevens voor de cohorten 1880 en 1920 werden uit de archieven van de desbetreffende scholen gehaald. De beschikbaarheid van archiefmateriaal was dusdanig, 80 procent van alle scholen uit 1880 en 70 procent van die uit 1920, dat het mogelijk was om een steekproef te trekken die als een nationale steekproef kon gelden. In de steekproef werden die leerlingen opgenomen die op 1 september in 1880 en 1920 voor het eerst in de eerste klas van het vhmoleerlingen werden opgenomen. In verband met betere steekproefverhoudingen werd de steekproef 1880 getrokken uit zowel 1880 en 1881 (hierna cohort 1880-'81). In deze studie wordt gebruikgemaakt van de nationale steekproef (1880-'81: $n = 1037$; 1920: $n = 926$; de steekproeffractie bedraagt respectievelijk 23,4 % en 12,5 %) (Mandemakers, 1996b, p. 191).

Om met het HSN-bestand vergelijkbare informatie te krijgen over het beroep van deze leerlingen hebben wij zoveel mogelijk getracht de huwelijksplaats en datum te achterhalen van de vhmoleerlingen.² Hierbij is ook gezocht naar andere levensloopinformatie, bijvoorbeeld om te achterhalen of leerlingen ongehuwd waren overleden. Deze informatie is via diverse digitale historische

persoonsarchieven verkregen.³ Daarnaast geven de digitale bronnen informatie over waar de akte is opgemaakt. Deze gegevens zijn gebruikt om de akten in de provinciale en gemeentearchieven te lokaliseren. Vervolgens zijn de huwelijksakten opgespoord en ingevoerd.⁴ Van de in totaal 1853 leerlingen zijn voor 261 leerlingen aanwijzingen gevonden dat ze nooit zijn getrouwd. Van de overige 1592 is voor 1156 leerlingen met zekerheid vastgesteld dat ze ten minste eenmaal getrouwd zijn. Van deze leerlingen werden 990 huwelijksakten van eerste huwelijken teruggevonden met een beroepstitel van de bruidegom. Helaas bleek bij controle dat voor 19 leerlingen niet met zekerheid gesteld kon worden of ze hadden deelgenomen aan *erkend* voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs. Daarnaast ontbrak in bijna de helft van de gevallen de beroepstitel van de vader. Omdat bij huwelijken niet alle vaders meer in leven zijn of omdat vaders gepensioneerd zijn, was er slechts voor 447 akten een beroepstitel van zowel zonen als vaders voorhanden. Dit gaat dus tegen de verwachting van Delger en Kok in, dat onder vaders van hogere sociale afkomst, de uitval van beroepstitels geringer zou zijn (Delger & Kok, 1998).

Om meer cases over te houden gebruiken we daarom een eerdere meting van vaders beroep, namelijk als de zoon ongeveer dertien jaar oud is en binnentreedt in het vhm. Informatie over dit beroep is afkomstig uit bevolkingsregisters en belastingkohieren (Mandemakers, 1996a, 215-218). Deze alternatieve titels zijn gemiddeld vijftien jaar eerder gemeten dan de beroepstitels op de huwelijksakten. Op dat moment waren de vaders dus minder gevorderd in hun carrière dan bij de meting op de huwelijksakte. Daarom gaan we na in hoeverre de beroepsstatus van de vervangende beroepstitels van vaders afwijkt van die van de vaders zoals vermeld op de huwelijksakten. De gemiddelde beroepsstatus van vaders van wie het beroep op de huwelijksakte was geregistreerd, bedraagt 70,1 op de HIS-CAM schaal met een standaard deviatie van 16,3. De gemiddelde beroepsstatus van vaders met een alternatieve meting van de beroepsstatus is 69,6 met een standaarddeviatie van 16,4. Deze verschillen lijken marginaal en een student t-toets wijst dan ook uit dat de verschillen in het gemiddelde niet significant zijn ($t = 0,396$; $p = 0,693$), terwijl een Levenes test dit ook aantoont voor de verschillen in de variantie ($f = 0,982$, $p = 0,850$). We gaan er dan ook van uit dat het gebruik van deze vervangende beroepstitels de uitkomsten van de analyse niet significant beïnvloedt. Door het gebruik van de alternatieve meting van beroepstitels van vaders konden in totaal 878 akten gebruikt worden voor de analyses. Daarmee komt de ‘respons’ ten opzichte van alle mogelijk gehuwde vhm-leerlingen uit op 58,9 procent en ten opzichte van de vhm-leerlingen met een gevonden huwelijksakte op 77,2 procent.

De tweede dataset waar we gebruik van maken is een release van huwelijksakten uit de HSN (*HSN-dataset Akten burgerlijke stand release 2007.01*). Uiteindelijk zal de dataset alle huwelijken omvatten van de personen uit de HSN-steekproef. De hier gebruikte release bevat huwelijken uit alle provincies, maar huwelijken uit de provincies Zeeland, Utrecht en Friesland en huwelijken van mensen die in

dezelfde provincie trouwen als waarin ze geboren zijn, zijn oververtegenwoordigd. Om een bestand te krijgen dat vergelijkbaar is met dat van de vhmoleerlingen selecteerden we uit dit bestand de eerste huwelijken van bruidegoms die tussen 1875 en 1885 en 1915 en 1925 dertien jaar oud waren. Deze leeftijd is gekozen, omdat dit zowel in de vhm-cohorten 1880-'81 als in die van 1920 de modus van de leeftijd van intrede in het vhm was (Mandemakers, 1996b, tabel 14.6, p. 302). De dataset omvat dan 3219 huwelijksakten met een vermelding van het beroep van de bruidegom. Ook op deze akten is slechts voor een beperkt deel, namelijk 1854 gevallen (57,6 %), het beroep van de vader vermeld.

In de analyses worden drie variabelen gebruikt: *beroepsstatus van de zoon*, *beroepsstatus van de vader* en *opleiding van de zoon*. Beroepsstatus van zoon en vader is verkregen door alle beroepstitels te coderen in de Historical International Standard Classification of Occupations (HISCO) (Van Leeuwen, Maas & Miles, 2002). HISCO is een beroepenclassificatie voor historische beroepen gebaseerd op de International Standard Classification of Occupations 1968 van het International Labour Office (*ISCO68*, 1969). Door middel van deze classificatie wordt aan beroepen met soortgelijke taken en activiteiten een gelijke code toegekend. Om de beroepen te ordenen naar status gebruiken we een historische continue beroepsprestigeschaal: HIS-CAM versie 0.1 (Maas e.a., 2006; Lambert e.a., 2006). HIS-CAM is een historische versie van de CAMSIS-schalen, die veronderstellen dat patronen van sociale interactie tussen mensen uit verschillende beroeps categorieën representatief zijn voor de gehele beroepsstratificatiestructuur. De HIS-CAM-schaal is geconstrueerd aan de hand van associaties tussen beroepstitels afkomstig van 1,5 miljoen huwelijksakten uit 6 verschillende landen (Canada, Duitsland, Frankrijk, Groot-Brittannië, Nederland en Zweden) uit de periode 1800-1938. De associaties zijn geschat met Goodmans RCII-modellen (Goodman, 1979). De schaalscores variëren tussen 0 en 100. De variabele *opleiding van de zoon* geeft weer of de zonen geen vhm gevolgd hebben (0), ingeschreven stonden bij een driejarige hbs (1), bij een vijfjarige hbs (2) of bij een gymnasium (3). Deze onderverdeling in vhm-typen is afkomstig uit Mandemakers (1996a). Door

Tabel 1 Verdeling van het aantal cases (absoluut en procentueel) over cohorten en datasets

	Cohort 1880-'81		Cohort 1920		Totaal	
	Absoluut	Percentage	Absoluut	Percentage	Absoluut	Percentage
HSN huwelijksakten	768	41,4	1.086	58,6	1.854	100,0
Percentage	65,0		70,1			
Vhmo huwelijksakten	414	47,2	464	52,9	878	100,0
Percentage	35,0		29,9			
Totaal	1.182	43,3	1.550	56,7	2.732	100,0
Percentage	100,0		100,0		100,0	

Bronnen: HSN release HVL 2006.01; HSN release akten 2007.01.

de waarden 0 tot en met 3 toe te kennen aan de verschillende onderwijstypen wordt een hiërarchisch onderscheid gemaakt tussen de onderwijsniveaus. Om de hiërarchie te bepalen waren we idealiter uit gegaan van waarden gebaseerd op de werkelijke deelname aan het onderwijs, zoals behaald diploma of het aantal jaren genoten opleiding. Deze informatie is echter niet voorhanden. Tabel 1 geeft een overzicht van hoe de hier gebruikte dataset per cohort is samengesteld. Tabel 2 geeft de beschrijvende statistieken van de variabelen weer voor het totaal van beide datasets.

Methoden

Om onze hypothesen te toetsen maken we gebruik van padanalyse. Bij padanalyse wordt er een causale relatie tussen de variabelen uit het model verondersteld. Figuur 1 geeft deze veronderstellingen weer. De beroepsstatus van de vader heeft een direct effect op de beroepsstatus van de zoon. Er is echter ook sprake van een indirect verband tussen beroepsstatus van vader en zoon. De beroepsstatus van de zoon wordt namelijk ook bepaald door zijn opleiding en die wordt op zijn beurt beïnvloed door de beroepsstatus van de vader. Deze verbanden worden weergegeven in de volgende vergelijkingen

$$Y_1 = a_1 + b_1 * X_1 + e_1 \quad (1)$$

$$Y_2 = a_2 + b_2 * X_1 + b_3 * Y_1 + e_2 \quad (2)$$

waarbij X_1 gelijk is aan vaders beroepsstatus, Y_1 gelijk is aan de opleiding van de zoon en Y_2 gelijk is aan beroepsstatus van de zoon. Aangezien ons model recursief is (de causale relaties lopen slechts in een richting), kunnen we vergelijking (1) en (2) apart schatten met behulp van OLS-regressie onder de aanname dat de residuen in de regressievergelijkingen van de onderliggende populatie statistisch onafhankelijk zijn (Retherford & Choe, 1993, p. 95).

We kunnen echter geen gebruikmaken van standaard OLS-regressieanalyse,

Tabel 2 Beschrijvende statistieken van de variabelen voor het totaal van de HSN- en vhm-dataset ($N = 2732$)

Variabele	Gemiddelde	Std. Dev.	Min.	Max.
Zoons beroepsstatus	59,306	18,316	10,6	99
Vaders beroepsstatus	56,313	16,194	10,6	99
Zoons opleiding	0,616	0,979	0	3
Cohort 1920	0,567		0	1

Bronnen: HSN release HVL 2006.01; HSN release akten 2007.01.

doordat we met twee verschillende databestanden werken. De dataset met vhmoleerlingen bevat wel informatie over opleiding, maar is alleen representatief voor leerlingen van het vhm. De HSN-dataset bevat weliswaar geen informatie over opleiding, maar is wel nationaal representatief. Dat betekent dat de HSN-dataset ook bruidegoms omvat die voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs genoten hebben. Om één databestand te verkrijgen waarin zowel mensen met en zonder opleiding zijn opgenomen, schatten we aan de hand van de verdeling van beroepsstatus van vaders enerzijds en de kans die zonen hadden om naar het vhm te gaan anderzijds, welk deel van de HSN-populatie geen onderwijs genoten heeft. Om deze werkwijze te verduidelijken geven we een voorbeeld. Tabel 3 geeft een fictieve verdeling weer van beroepsstatus van de vader over drie categorieën: laag, midden en hoog voor het bestand met vhm-leerlingen en het HSN-bestand. Verder wordt in dit voorbeeld gesteld dat 5 procent van de jongens naar het vhm gaat.

Om het percentage zonen zonder vhm-opleiding van vaders met een lage beroepsstatus te schatten gaan we als volgt te werk. In totaal heeft 55 procent van de zonen een vader met een lage beroepsstatus. Van alle zonen heeft vijf procent een vhm-opleiding en daarvan heeft tien procent een vader met een lage beroepsstatus. Het gaat er nu om de verdeling naar sociale status te berekenen van de 95 procent van de vaders van wie de kinderen geen vhm volgden. In het geval van cel A in tabel 3, is dit gelijk aan $(55 - 10 \cdot 0,05) / 0,95 = 57,4$ procent. Voor de cellen B en C zijn deze percentages respectievelijk 30,5 procent en 12,1 procent.

Bovenstaand voorbeeld geeft een indruk van de schattingsmethode. Bij de daadwerkelijke schatting gebruiken we voor 1880 en 1920 aparte percentages voor deelname aan het vhm. In 1880 ging 4,1 procent van alle jongens naar een eerste klas vhm, in 1920 was dit 8,1 procent (Mandemakers 1996a, tabel 14.15, p. 593). Daarnaast gebruiken we in plaats van een verdeling in drie categorieën een continue variabele voor de beroepsstatus van vaders: de HIS-CAM-score. Met behulp van formules voor conditionele momenten (zie bijvoorbeeld Rao, 1973) wordt aan de hand van het gemiddelde en de standaarddeviatie van de beroepsstatus van vaders deelname aan de verschillende typen vhm in de HSN-populatie geschat. Dit resulteert voor beide cohorten in variantie-covariantie-matrices van de drie variabelen: beroepsstatus vader, beroepsstatus zoon en opleiding zoon. Daarmee kunnen vervolgens de regressiemodellen worden geschat. Omdat

Tabel 3 Verdeling van beroepsstatus van de vader in drie fictieve datasets

	Laag	Midden	Hoog
Vhm (5% populatie)	10	20	70
HSN (100% populatie)	55	30	15
HSN (95% populatie)	57,4 [A]	30,5 [B]	12,1 [C]

de covariantie-matrices echter niet geschat zijn op de gebruikelijke manier, zijn de standaardfouten van de regressiecoëfficiënten niet bruikbaar. We passen daarom een gestratificeerde *bootstrap-methode* toe. Met behulp van deze techniek worden standaardfouten en betrouwbaarheidsintervallen geschat door herhaald steekproeven te trekken uit de geobserveerde populatie.⁵

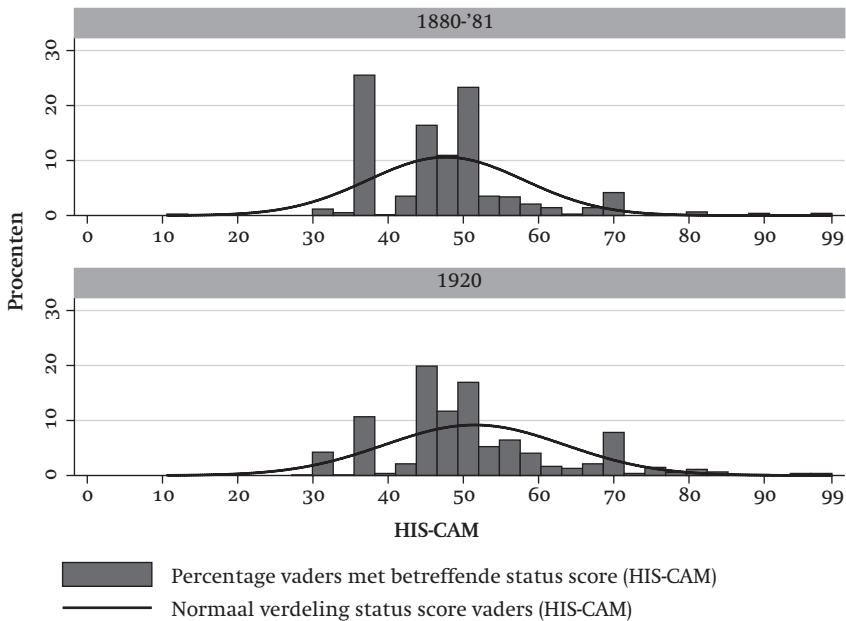
Resultaten

De sociale achtergrond van de HSN- en vmo-cohorten 1880-'81 en 1920

Alvorens de hypothesen te toetsen, kijken we eerst naar de verdeling van de sociale achtergrond van de gehele populatie (HSN) en de vmo-leerlingen afzonderlijk, voor de cohorten 1880-'81 en 1920. Figuur 3 geeft de verdeling van beroepsstatus van vaders voor de gehele populatie weer. De figuur laat zien dat de spreiding van vaders beroepsstatus voor het cohort 1920 groter is dan voor het cohort 1880-'81. Een Levenes variantietoets geeft aan dat dit verschil significant is ($f = 0,750$; $p = 0,000$). Figuur 3 laat ook zien dat de gemiddelde beroepsstatus van vaders van het cohort 1920 (51,5) hoger is dan voor vaders van het cohort 1880-'81 (47,7). Een student t-toets voor groepen met ongelijke varianties wijst uit dat ook dit verschil in gemiddelde beroepsstatus significant is ($t = -7,122$; $p = 0,000$). Ten opzichte van het cohort 1880-'81 is de sociale achtergrond van zonen uit het cohort 1920 dus gemiddeld hoger, maar ook zijn de verschillen in sociale achtergrond in het cohort 1920 groter.

Figuur 4 laat verschillen in sociale achtergrond van vmo-leerlingen zien tussen het cohort 1880-'81 en het cohort 1920. Bij de vmo-leerlingen is de gemiddelde beroepsstatus van vaders afgenomen, dit in tegenstelling tot de bevindingen voor de gehele populatie. De beroepsstatus van vaders van leerlingen uit het cohort 1880-'81 bedroeg namelijk 71,6, terwijl de beroepsstatus van vaders van het cohort 1920 significant lager is: 68,2 ($t = 3,069$; $p = 0,001$). Komt dit doordat er in 1920 relatief meer leerlingen met een lagere sociale achtergrond deelnemen aan het vmo? In figuur 4 valt op dat het aandeel vaders met een extreem hoge HIS-CAM-score (>90) relatief gezien is afgenomen. Een Levenes variantietoets laat ook zien dat de spreiding in de beroepsstatus van vaders in 1920 significant kleiner is dan in 1880-'81 ($f = 1,411$; $p = 0,000$). De groei van de instroom van het vmo tussen 1880 en 1920 (met 400 procent) heeft geleid tot een enorme toename van de middengroepen en slechts tot een kleine groei van de leerlingen uit de hogere lagen. Die gingen immers in 1880 al voor een groot deel naar het vmo. Het aandeel leerlingen van wie de vader een HIS-CAM-score lager dan 40 heeft is echter niet toegenomen. Een zoon met een arbeidersachtergrond (40 tot 50 procent van de samenleving) had in 1920 een kans van slechts 6 op 100 om binnen te komen bij het vmo (Mandemakers 1996b, 249-252). De afname in het gemiddelde en de vermindering van de spreiding wordt dus veroorzaakt door een relatieve toename van het aantal leerlingen in de middengroepen.

Figuur 3 Sociale status (HIS-CAM) van vaders van HSN-onderzoekspersonen voor cohort 1880-'81 en 1920 ($N = 1854$)

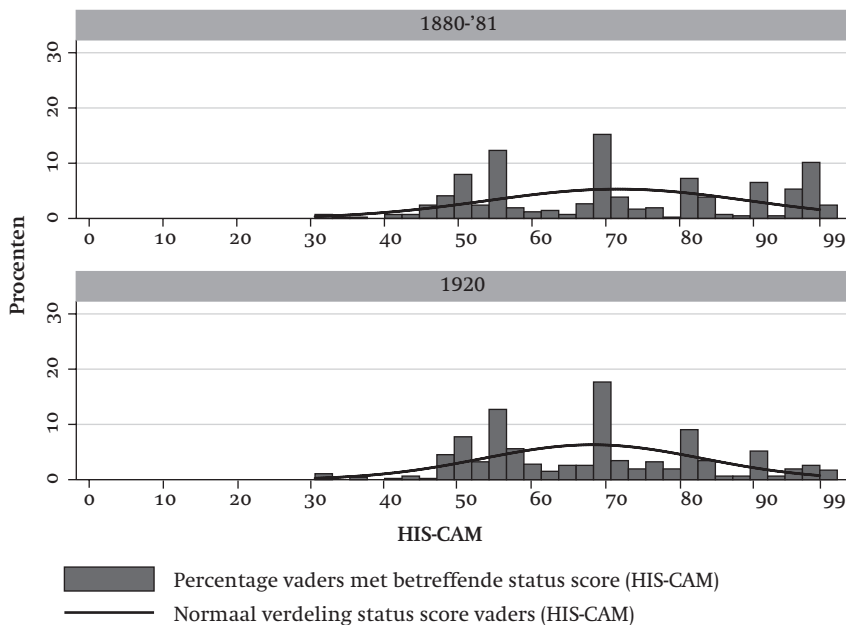
Bron: HSN release akten 2007.01.

Toetsing van de hypothesen over het statusverwervingsmodel

Alle geformuleerde hypothesen hebben betrekking op veranderingen in het statusverwervingsmodel tussen 1880-'81 en 1920. De moderniseringstheorie en de statusbehoud-theorie verwachten beide dat de associatie tussen beroepsstatus van bruidegoms en hun vaders afneemt (hypothese 1), terwijl de invloed van de opleiding van bruidegoms op hun eigen beroepsstatus toeneemt (respectievelijk hypothese 3 en 5). Deze hypothesen zullen we dan ook eenzijdig toetsen. Wat de associatie tussen beroepsstatus van de vaders en het opleidingsniveau van de bruidegoms betreft, verwacht de moderniseringstheorie een afname (hypothese 2), terwijl de statusbehoud-theorie een toename in deze associatie verwacht (hypothese 4). Dit verband toetsen we daarom tweezijdig. Tabel 4 geeft de resultaten van de toetsingen van de hypothesen. Tevens geeft de tabel weer hoe de verschillende effecten corresponderen met het statusverwervingsmodel in figuur 1.

Hypothese 1 stelt dat het directe effect van vaders beroepsstatus op dat van de zoon (pijl A in figuur 1) over de tijd is afgenomen. Deze hypothese wordt bevestigd. Voor 1880-'81 geldt dat wanneer de beroepsstatus van de vader met 1 standaarddeviatie toeneemt, de beroepsstatus van de bruidegom 0,574 standaarddeviatie toeneemt. Voor 1920 is deze directe invloed van de beroepsstatus van de vader nog maar 0,479: 1,2 keer zo klein als voor het cohort 1880-'81 ($p_{\text{eenzijdig}} = 0,025$).

Figuur 4 Sociale status (HIS-CAM) van vaders van vmo-leerlingen voor cohort 1880-'81 en 1920 (N = 878)

Bron: HSN release HVL 2006.01.

Zowel de moderniseringstheorie als de statusbehoud-theorie veronderstelde dat de associatie tussen de opleiding van de bruidegom en zijn beroepsstatus toeneemt (pijl C in figuur 1). Hoewel de associatie voor het cohort 1920 inderdaad 1,3 keer zo groot is als voor het cohort 1880-'81, is deze toename niet significant ($p_{\text{eenzijdig}} = 0,074$). Hypothesen 3 en 5 worden daarmee niet bevestigd.

De moderniseringstheorie en de statusbehoud-theorie verschillen voornamelijk in hun verwachting over veranderingen in de associatie tussen beroepsstatus van vaders en opleidingsniveau van bruidegoms (pijl B in figuur 1). Volgens de moderniseringstheorie zou deze associatie afnemen (hypothese 2), terwijl de statusbehoud-theorie juist een toename voorspelt (hypothese 4). Tabel 4 laat zien dat beide hypothesen verworpen worden: hoewel er sprake is van een kleine afname van de invloed van vaders beroepsstatus op de opleiding van de bruidegom, is het verschil niet significant ($p = 0,218$).

Naast de afzonderlijke paden in het statusverwervingsmodel (figuur 1) geeft tabel 4 ook de veranderingen in het indirecte en in het totale effect van de beroepsstatus van de vaders weer. Het indirecte effect dat via de opleiding van de bruidegom loopt (pijl B en C in figuur 1) is voor het cohort 1920 iets groter (16,7 %). De toename in het indirecte effect is echter niet significant ($p = 0,455$). Het totale effect van vaders beroepsstatus, dat wil zeggen het directe en indirecte effect van vaders beroepsstatus op dat van de bruidegom, is wel significant afge-

Tabel 4 Uitkomsten voor het eenvoudige statusverwervingsmodel in 1880-'81 en 1920^a

	Cohort 1880-'81		Cohort 1920		H ₀ :1880-'81 = 1920		Figuur I
	Coëf.	Boot-strapped std. fout	Coëf.	Boot-strapped std. fout	<i>p</i> _{eenzijdig}	<i>p</i> _{tweezijdig}	
Opleiding bruidegom							
Vader	0,261	0,017	0,234	0,014		0,218	Pijl B
Beroepsstatus bruidegom							
Vader (direct)	0,574	0,039	0,479	0,030	0,025	0,049	Pijl A
Vader (indirect)	0,030	0,026	0,035	0,004		0,455	Pijl B en C
Vader (totaal)	0,604	0,005	0,514	0,027		0,042	Pijl A + (B en C)
Opleiding bruidegom	0,116	0,019	0,150	0,015	0,074	0,147	Pijl C
	<i>n</i> = 1182		<i>n</i> = 1550				

^a Het betreft gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten, bootstrapped standaardfouten en p-waarden. Bronnen: HSN release HVL 2006.01; HSN release akten 2007.01.

nomen ($p = 0,042$). De totale associatie tussen de beroepsstatus van de bruidegom en zijn vader was voor het cohort 1920 14,9 procent minder dan voor het cohort 1880-'81.

Conclusie en discussie

Ondanks krachtig geformuleerde hypothesen over de invloed van industrialisering en onderwijsexpansie op het statusverwervingsproces zijn empirische toetsingen van deze hypothesen in Nederland in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw schaars. Daarnaast beperken de enkele empirische studies die voorhanden zijn zich veelal tot de relatie tussen beroepsstatus van vader en zoon, terwijl tegenstrijdigheden tussen theorieën vaak betrekking hebben op de rol van onderwijs. Door twee unieke datasets met elkaar te combineren geeft deze studie voor het eerst inzicht in het statusverwervingsproces inclusief het belang van onderwijs voor Nederland aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw.

Hoewel door de expansie van het onderwijs het aantal leerlingen van het vmo toenam tussen 1880 en 1920, is het de vraag of de verdeling van leerlingen naar sociale achtergrond minder scheef is geworden. Onze data wijzen uit dat tussen 1880 en 1920 het aandeel van leerlingen met een zeer hoge sociale achtergrond afnam, door een *toename* van leerlingen met een gemiddeld tot hoge sociale achtergrond, zoals kinderen van kantoorbedienden, middelbare techni-

ci, onderwijzers en andere nieuwe middengroepen. Toegang tot het vmo voor leerlingen met een arbeidersachtergrond was ook in 1920 nog zeer beperkt. Voor zonen van vaders met lage status bleef het vmo in 1920, bijna 60 jaar na zijn introductie, vrijwel onbereikbaar.

167

Toch neemt het verband tussen beroepsstatus van vaders en zonen in de periode 1880-1920 af. Dit is het gevolg van een daling van de directe invloed van vaders beroepsstatus op dat van zijn zoon. Deze bevinding sluit aan op de studie van Boonstra (1993) die voor de gehele negentiende eeuw een belangrijke daling vond in de samenhang tussen de sociale status van de vader en die van de zoon. Boonstra vond tevens dat de invloed van alfabetisme, het gevolg van minimaal enkele jaren opleiding, op eigen beroepsstatus na 1850 afnam (p. 207). Het is echter onduidelijk of de invloed van onderwijs op de eigen beroepsstatus daadwerkelijk afnam. De door Boonstra gevonden afname zou namelijk verklaard kunnen worden door de sterke afname van het aantal analfabeten. Hierdoor boette alfabetisme als onderscheidend kenmerk voor beroepsstatus aan belang in. Op basis van de resultaten uit deze studie lijkt dit laatste inderdaad het geval te zijn geweest. Tussen 1880-'81 en 1920 vinden we namelijk geen verandering in de invloed van opleiding op beroepsstatus. Daarnaast laten de resultaten ook geen verandering zien in het verband tussen beroepsstatus van de vader en opleiding van de zoon.

Onze bevindingen bieden slechts geringe ondersteuning voor de moderniseringstheorie en voor de statusbehoud-theorie. De afname in het directe verband tussen beroepsstatus van de vader en die van de zoon wordt niet gecompenseerd door extra investering in opleiding, zoals verondersteld door de statusbehoud-theorie. De associatie tussen achtergrond en opleiding neemt echter ook niet af zoals verwacht door de moderniseringstheorie. Daarnaast neemt het belang van opleiding voor beroepsstatus ook niet toe, zoals beide theorieën verwachten.

Verder onderzoek moet uitwijzen of het algemene beeld dat deze studie schetst recht doet aan verschillen op het individuele niveau en aan verschillen op het regionale niveau. Helaas beschikten we in deze studie nauwelijks over kenmerken anders dan opleiding en beroep. Wanneer bijvoorbeeld het statusverwervingsproces gedifferentieerd zou kunnen worden naar verschillende religieuze groepen zou kunnen blijken of de door de theorieën verwachte effecten al wel optraden binnen bepaalde geloofsgemeenschappen. Daarnaast zouden er regionale verschillen in het statusverwervingsproces kunnen zijn die door onze analyses onopgemerkt zijn gebleven. Industrialisering en onderwijsexpansie drongen niet overal op hetzelfde tijdstip en ook niet in hetzelfde tempo door. Of dergelijke verschillen in de toekomst gevonden worden zal staan of vallen met de kwaliteit en kwantiteit van te verzamelen historische data.

Noten

1. Wij willen graag Jeroen Weesie bedanken voor zijn hulp bij de analyses. Commentaren van de editors en die van Jan Kok op een eerdere versie van dit hoofdstuk vormen een belangrijke bijdrage. Ook zijn we dankbaar voor de commentaren die we hebben ontvangen bij presentaties van dit hoofdstuk op het COST Action A-34 / ESTER Advanced Seminar 2007 en het Social Stratification Research Seminar 2007. Deze studie is onderdeel van het promotieproject: 'Status attainment during industrialization, life courses in local context'. Het project is mede mogelijk gemaakt door financiering van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) (MAGW Open Competitie 400-05-054). Het op grote schaal lokaliseren van de huwelijksakten van vhmo-leerlingen was niet haalbaar geweest zonder het bestaan van de digitale archieven in de appendix.
2. Dit gebeurde aan de hand van aantekeningen over de levenslopen van deze leerlingen die zich bevonden in de dossiers die per vhmo-leerling werden aangelegd, zie Mandemakers (1992).
3. De digitale archieven die werden gebruikt zijn weergegeven in de appendix.
4. Het databestand is ondergebracht bij de *Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN) als Dataset Huwelijksakten VHMO-leerlingen 1880-1881 en 1920 (HVL), release 2006.01* (Zijdeman, 2006).
5. Een Stata-script waarmee deze schattingsmethode is uitgewerkt is beschikbaar.

Literatuur

- Blau, P.M. & O.D. Duncan (1967). *The American occupational structure*. New York: Wiley.
- Boekholt, P.Th.F.M. & E.P. de Booy (1987). *Geschiedenis van de school in Nederland. Vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd*. Assen en Maastricht: Van Gorcum.
- Boonstra, O.W.A. (1993). *De waardij van eene vroege opleiding. Een onderzoek naar de implicaties van het alfabetisme op het leven van inwoners van Eindhoven en omliggende gemeenten, 1800-1920*. Wageningen: Afdeling Agrarische Geschiedenis Landbouwniversiteit.
- Boonstra, O.W.A. (1995). Het einde van het analfabetisme. In C.A. Mandemakers & O.W.A. Boonstra (red.), *De levensloop van de Utrechtse bevolking in de negentiende eeuw* (pp. 68-85). Assen: Van Gorcum.
- Boonstra, O.W.A. & C.A. Mandemakers (1995). "Ieder is het kind zijner eigene werken". Sociale mobiliteit in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw. In J. Dronkers & W.C. Ultee (red.), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland* (pp. 125-141). Assen: Van Gorcum.
- Bourdieu, P. & J.C. Passeron (1977[1970]), *Reproduction*, Londen: Sage.
- Bras, H. & J. Kok (2005). "They live in indifference together": Marriage mobility in Zeeland, The Netherlands, 1796-1922. In M.H.D. van Leeuwen, I. Maas & A. Miles (red.), *Marriage choices and class boundaries: Social endogamy in history* (pp. 247-274). Cambridge: Cambridge University Press.
- CBS (1959). *Zestig jaren statistiek in tijdreeksen 1899-1959*. Zeist: De Haan.
- Collins, R. (1971). Functional and conflict theories of educational stratification. *American Sociological Review*, 36, 1002-1019.

- Collins, R. (1979). *The credential society*, New York: Academic Press.
- Delger, H. & J. Kok (1998). Bridegrooms and biases. *Historical Methods*, 31, 113-121.
- Van Dijk, H. & C.A. Mandemakers (1985). Secondary education and social mobility at the turn of the century. *History of Education*, 14(3), 199-226.
- Dronkers, J. & P.M. de Graaf (1995). Ouders en het onderwijs van hun kinderen. In J. Dronkers & W.C. Ultee (red.), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland* (pp. 46-67). Assen: Van Gorcum.
- Ganzeboom, H.B.G. & R. Luijkx (1995). Intergenerationele beroepsmobiliteit in Nederland: Patronen en historische veranderingen. In J. Dronkers & W.C. Ultee (red.), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland* (pp. 14-45). Assen: Van Gorcum.
- Ganzeboom, H.B.G., D.J. Treiman & W.C. Ultee (1991). Comparative intergenerational stratification research: Three generations and beyond. *Annual Review of Sociology*, 17, 277-302.
- Goodman, L.A. (1979). Simple models for the analysis of association in cross-classifications having ordered categories. *Journal of the American Statistical Association*, 74, 537-552.
- Grusky, D.B. (1983). Industrialization and the status attainment process: The thesis of industrialism reconsidered. *American Sociological Review*, 48, 494-506.
- Harrigan, P.J. (1980). *Mobility, elites, and education in French society of the second empire*. Waterloo Ontario: Wilfrid Laurier University Press.
- International Standard Classification of Occupations: Revised edition 1968*. (1969). Geneva: International Labour Office.
- Kaelble, H. (1983). *Soziale Mobilität und Chancengleichheit im 19. und 20. Jahrhundert. Deutschland im internationalen Vergleich*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Kerr, C., J.T. Dunlop, F. Harbison & C. A. Myers (1973 [1960]). *Industrialism and industrial man*. Middlesex: Pelican.
- Kuznets, S. (1957). Quantitative aspects of the economic growth of nations: II. Industrial distribution of national product and labor force. *Economic Development and Cultural Change*, 5, 1-111.
- Lambert, P.S., R.L. Zijdeman, I. Maas, K. Prandy & M.H.D. van Leeuwen (2006). Testing the universality of historical occupational stratification structures across time and space. *ISA RC 28 Social Stratification and Mobility spring meeting*. Radboud University, Nijmegen.
- Leeuwen, M.H.D. van & I. Maas (1995). Sociale mobiliteit in de steden en op het platteland. In C.A. Mandemakers & O.W.A. Boonstra (red.), *De levensloop van de Utrechtse bevolking in de 19^e eeuw* (pp. 103-128). Assen: Van Gorcum.
- Leeuwen, M.H.D. van & I. Maas (1997). Social mobility in a Dutch province. *Journal of Social History*, 30, 619-644.
- Leeuwen, M.H.D. van & I. Maas (2007). Economische specialisering en veranderende sociale verhoudingen in de 19e en 20e eeuw. Een studie op basis van de Nederlandse volkstellingen en huwelijksakten. In O.W.A. Boonstra, P.K. Doorn, M.P.M. van Horik, J.G.S.J. van Maarseveen & J. Oudhof (red.), *Twee eeuwen Nederland geteld. Onderzoek met de digitale Volks- Beroeps- en Woningtellingen 1795-2001* (pp. 181-205). Den Haag: DANS en CBS.

- Leeuwen, M.H.D. van, I. Maas & A. Miles (2002). *HISCO – Historical Occupational Standard Classification of Occupations*. Leuven: Leuven University Press.
- Lundgreen, P., M. Kraul & K. Ditt (1988). *Bildungschancen und soziale Mobilität in der städtischen Gesellschaft des 19. Jahrhunderts*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Maas, I., P.S. Lambert, R.L. Zijdemans, K. Prandy & M.H.D. van Leeuwen (2006). HIS-CAM, the derivation and implementation of a historical occupational stratification scale. *Sixth European Social Science History Conference*. RAI, Amsterdam.
- Mandemakers, K. (1992). Education and social mobility: Organizing and storing an historical survey. In P. Doorn, C. Kluts & E. Leenarts (red.), *Data, computers and the past. Proceedings of the conference Archiving and disseminating historical machine readable data* (pp. 149-161). Hilversum: Verloren. Cahier VGI 5.
- Mandemakers, K. (1996a). *Gymnasiaal en middelbaar onderwijs. Ontwikkeling, structuur, sociale achtergrond en schoolprestaties, Nederland, ca. 1800-1968, band II*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Mandemakers, K. (1996b). *HBS en gymnasium. Ontwikkeling, structuur, sociale achtergrond en schoolprestaties, Nederland, circa 1800-1968* (Vol. 24). Amsterdam: Stichting Beheer IISG.
- Mandemakers, K. (1999). Onderwijsdeelname, 1870-1990. In R. van der Bie & P. Dehing (red.), *Nationaal goed. Feiten en cijfers over onze samenleving (ca.) 1800-1999* (pp. 179-197). Amsterdam: Stichting Beheer IISG.
- Mandemakers, K. (2001). De sociale structuur in Nederland rond 1900. De samenleving in het perspectief van de modernisering 1850-1990. In: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (red.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (pp. 185-207). Amsterdam: (Stichting Beheer IISG).
- Parsons, T., & E.A. Shils (red.) (1951). *Toward a general theory of action*. Cambridge: Harvard University Press.
- Ploeg, S.W. van der (1993). *The expansion of secondary and tertiary education in the Netherlands*. Nijmegen: ITS.
- Poppel, F. van, C. Monden & K. Mandemakers (2008). Marriage timing over the generations. *Human Nature*, 19, 7-22.
- Rao, C.R. (1973). *Linear statistical inference and its applications*. New York: Wiley.
- Retherford, R.D. & M.K. Choe (1993). *Statistical models for causal analysis*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Rijken, S. (1999). *Educational expansion and status attainment. A cross-national and over-time comparison*. Utrecht: Utrecht University.
- Ringer, F.K. (1979). *Education and society in modern Europe*. Bloomington and London: Indiana University Press.
- Treiman, D.J. (1970). Industrialization and social stratification. *Social Inquiry*, 40, 207-234.
- Van Zanden, J.L. & R.T. Griffiths (1989). *Economische geschiedenis van Nederland in de 20 eeuw*. Utrecht: Spectrum.
- Zanden, J.L. van & A. van Riel (2000). *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling*. Z.pl.: Balans.

- Zijdeman, R.L. (2006). Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN). Dataset huwelijksakten VHMO-leerlingen 1880-'81 en 1920 (HVL), release 2006.01.
- Zijdeman, R.L. (2007). "Nieuwe data, 'nieuwe' methode?" Een sociologisch historische toepassing van multiniveau-analyse. In O.W.A. Boonstra, P.K. Doorn, M.P.M. van Horik, J.G.S.J. van Maarseveen en J. Oudhof (red.), *Twee eeuwen Nederland geteld. Onderzoek met de digitale Volks- Beroeps- en Woningtellingen 1795-2001* (pp. 441-454). Den Haag: DANS en CBS.
- Zijdeman, R.L. (2008). Intergenerational transfer of occupational status in 19th century Zeeland, The Netherlands. A test of the influence of industrialisation, mass communication and urbanisation in 117 municipalities. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 28, 204-216.

Appendix Gemeente-, streek-, en regionale archieven die geraadpleegd zijn bij het lokaliseren van de huwelijksakten van de vhmo-leerlingen*

Archief Eemland

<http://www.archiefeemland.nl/>

Archiefdienst Dordrecht

http://www.archieven.nl/zoeken?p_vast=46&p_tab=1&p_form=9002

Archieven.nl

<http://www.archieven.nl/>

Brabants Historisch Informatie Centrum

<http://www.bhic.nl/>

Digitale stamboom Delft

<http://delft.digitalestamboom.nl/>

Digitale stamboom Kennemerland

<http://haarlem.digitalestamboom.nl/>

Gemeentearchief Rotterdam

<http://www.gemeentearchief.rotterdam.nl/content/>

Gemeentearchief Schiedam

<http://archief.schiedam.nl/>

Genealogie in Limburg

<http://genealogie-limburg.net/>

Genlias

<http://www.genlias.nl/nl/page0.jsp>

Groene Hart Archieven

<http://www.groenehartarchieven.nl/>

Het verleden in beeld

<http://www.geneaknowhow.net/in/beeld.htm>

ISIS – Zeeuws Archief

<http://www.zeeuwengezocht.nl/SISIS.DLL>

Noord-Hollandsche Huwelijken

<http://genea.pedete.net/>

- 172   Regionaal Archief Leiden
            <http://www.leidenarchief.nl/>
- Streekarchief Voorne-Putten en Rozenburg
            <http://www.streekarchiefvpr.nl/>
- Toegang Op Personen (TOP)
            <http://top.archiefplein.nl/websitepubliek/>
- Tresoar
            <http://www.tresoar.nl/>
- Virtuele Studiezaal Gemeente Den Haag
            <http://193.172.27.173/virtuelestudiezaal/selectiebron.aspx>
- Historisch Centrum Overijssel
            <http://www.historischcentrumoverijssel.nl/hcoroot>

* webadressen per 25 april 2008

Van een dubbeltje naar een kwartje?

Beroepsloopbanen van mannen en vrouwen in Nederland tussen 1865 en 1940

Ineke Maas en Marco H.D. van Leeuwen¹

Inleiding

Hoe zagen de beroepsloopbanen van Nederlandse mannen en vrouwen er in het verleden uit? Maakten zij carrière, in de zin van opwaartse mobiliteit in de loop van hun leven? Was neerwaartse mobiliteit een frequente ervaring of was er een gebrek aan mobiliteit? Daar weten we nog nauwelijks iets vanaf. Dat komt in belangrijke mate door het gebrek aan makkelijk toegankelijke bronnen (Brown, Van Leeuwen & Mitch, 2004). Surveys reiken zelden verder terug dan de Tweede Wereldoorlog. Tot nu toe is er daarom vooral met bronnen gewerkt die maar een klein gedeelte van beroepsloopbanen in kaart brengen, bijvoorbeeld door het beroep bij huwelijk te vergelijken met dat bij het huwelijk van een van de kinderen (Van Leeuwen & Maas, 1995); of met bronnen die een klein en bijzonder deel van de bevolking betreffen. Voorbeelden daarvan zijn autobiografieën (Miles, 1999), personeelsdossiers van grote bedrijven (Oosterhuis, 1992; Stovel, Savage & Bearman, 1996) en loopbaangegevens van een specifieke beroepsgroep, zoals dienstboden (Bras, 2002). In dit hoofdstuk willen we nu eens niet een klein gedeelte van de loopbaan, of de gehele loopbaan van een klein gedeelte van de beroepsbevolking onderzoeken, maar de loopbanen van een dwarsdoorsnede van een substantieel deel van de Nederlandse bevolking en van zowel mannen als vrouwen. We bestuderen de periode 1865-1940, decennia die zelfs door middel van het oudste survey-onderzoek niet meer in kaart gebracht kunnen worden.

Tevens zullen we aandacht besteden aan een andere kwestie. Een belangrijke vraag in mobiliteitsonderzoek is in hoeverre de kansen op een succesvolle beroeps carrière afhangen van de sociale positie van het gezin van herkomst. Onderzoek naar intergenerationele mobiliteit laat een sterke samenhang zien tussen het beroep van de vader en dat van zijn zoon, zowel tegenwoordig als in voorgaande eeuwen (Breen, 2004; Erikson & Goldthorpe, 1992; Maas & van Leeuwen, 2002) Datzelfde geldt voor moeders en dochters, ofschoon onderzoek hiernaar zeldzamer is (Korupp, 2000; Maas & Van Leeuwen, 2006). Een samenhang

tussen het beroep van ouder en kind op een willekeurig moment in hun leven kan op verschillende manieren tot stand komen. Kinderen uit hogere sociale groepen kunnen een betere start maken en al in hun eerste beroep een relatief hoge sociale status bezitten. Daarnaast is het mogelijk dat hun beroepsloopbanen zich succesvoller ontwikkelen dan die van kinderen uit lagere sociale groepen. In welke mate beide processen een rol spelen is weinig onderzocht.

Zowel bij het beschrijven van de beroepsloopbanen van de hele bevolking als bij het nagaan van het effect van de sociale status van het gezin van herkomst, is het interessant te kijken naar langetermijntoewikkelingen. Volgens de industrialiseringstheorie veranderden tijdens de industrialisering zowel de mate van opwaartse en neerwaartse mobiliteit als de invloed van het gezin van herkomst hierop (Kerr, 1960; Treiman, 1970). Mobiliteit werd steeds waarschijnlijker en de invloed van het gezin van herkomst op de mobiliteitskansen van de kinderen zou zijn afgenomen. De Nederlandse samenleving industrialiseerde sterk gedurende de tweede helft van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw. Bij gebrek aan bronnen is de industrialiseringstheorie in deze context echter nog nauwelijks getest, en daar beogen wij verandering in te brengen.

Kortom, in deze bijdrage beschrijven we de beroepsloopbanen van een groot deel van de Nederlandse bevolking, mannen zowel als vrouwen, in de periode 1865 tot 1940. We onderzoeken daarbij de invloed van de beroepsstatus van de vader op de beroepsloopbanen van zijn zonen en dochters en de mate waarin deze invloed veranderde tijdens de industrialisering. We stellen de volgende vragen.

- In welke mate kunnen de beroepsloopbanen van Nederlandse mannen en vrouwen tussen 1865 en 1940 gekenmerkt worden als stabiel, opwaarts mobiel of neerwaarts mobiel? Welke veranderingen treden er op in de loop van de tijd?
- In welke mate, en hoe, werden deze beroepsloopbanen beïnvloed door de beroepsklasse van de vader? Verandert deze invloed in de loop van de tijd?

De data die verzameld zijn in het project *Life Courses in Context* van de Historische Steekproef Nederland (Mandemakers, 2004) geven een eerste mogelijkheid om deze vragen voor Nederland te beantwoorden. Deze dataset bevat gegevens over het beroep van mannen en vrouwen op meerdere tijdstippen in hun leven, bijvoorbeeld bij verhuizingen en bij de geboorte van hun kinderen. We bestuderen de geboortecohorten tussen 1850 en 1882 waarvan de beroepsloopbanen zich uitstrekten van 1865 tot aan de Tweede Wereldoorlog.

Te toetsen veronderstellingen

Hypothesen over de mate van beroepsmobiliteit in de tweede helft van de negentiende eeuw
Er zijn verschillende redenen om aan te nemen dat beroepsmobiliteit ook – en misschien zelfs wel vooral – in het begin van de hier onderzochte periode veel

voorkwam. Een groot deel van de beroepsbevolking bestond in deze tijd uit arbeiders en slechts weinigen van hen waren permanent verzekerd van voldoende inkomsten. Slechts een minderheid van de arbeidskrachten had een langdurig arbeidscontract. Binnen de groep landarbeiders lieten zich globaal drie deelgroepen onderscheiden: inwonend vast personeel, uitwonend vast personeel en losse arbeiders. Het ging hierbij zowel om mannen, vrouwen als kinderen (Priester, 1991). Inwonend personeel verbond zich voor een 'relatief lange' tijd, vaak een jaar, voor een vast loon. Vaste uitwonende arbeiders contracteerden zich eveneens voor een heel jaar tegen een vooraf bepaald tijdloon. Losse arbeiders werkten als er werk was en werden per dag of karwei aangenomen.

Een groot deel van de arbeidskrachten was een gedeelte van het jaar werkloos. Vooral in de winter en tijdens een economische baisse was er een overschot aan ongeschoolde arbeiders. Over Amsterdam schreef men: 'Het winterseizoen is een zorgelijk tijdvak voor de arbeidende volksklasse. En dan is er inderdaad veelal gebrek aan werk omdat een groot gedeelte der ambachten en handneringen van dien aard zijn, dat zij alleen in de zomermaanden kunnen uitgeoefend worden; terwijl ook de mindere levendheid van handel en scheepvaart in de wintermaanden de vele bedrijven die aan de hoofdbronnen van onze nationale welvaart zijn verbonden, doet stilstaan, zoodat die talrijke klasse van ambachtslieden, kruijers, sjouwers en dergelijke, die van de bedrijven leven die uit den handel en de scheepvaart voortvloeyen, inderdaad zonder werk zijn.' (Van Leeuwen, 1992: 55)

Iedere keer dat de contracten van arbeiders afliepen en iedere keer dat arbeiders werkloos waren, moesten zij op zoek naar iets nieuws. Korte contracten en seizoenswerkloosheid waren dus potentiële oorzaken van beroepsmobiliteit. Die nieuwe baan was immers niet noodzakelijkerwijs in hetzelfde beroep. Hiervan getuigt bijvoorbeeld een passage in de levensbeschrijving van Neel Doff, *Dagen van honger en ellende*, die betrekking heeft op joodse venters in de jaren zestig van de negentiende eeuw: 'Ik zei aan één van hen, hoe 't mij verwonderde, dat ik hem brochures met glazen steentjes zag verkopen, terwijl hij de vorige week in vijgen deed. Hij antwoordde in drukke zinnen, dat hij elke acht dagen een andere negotie nam, dat de verkoop in de wijk geen twee weken achter elkaar ging met hetzelfde artikel, dat je met je tijd mee moest gaan en telkens wat nieuws hebben.' (Doff, 1974: 93)

Beroepsmobiliteit na afloop van het contract of na werkloosheid zal echter meestal hebben bestaan uit wisselingen tussen baantjes van dezelfde soort, die ook min of meer dezelfde status hadden, omdat het hier ongeschoolde arbeiders betrof, die moeilijk toegang kregen tot de deelmarkten voor geschoolde arbeid. Deze toegang werd ten dele geregeld door gildeachtige organisaties of was vaak voorbehouden aan arbeiders met een gemeenschappelijke achtergrond: in Amsterdam bijvoorbeeld in de scheepsbouw, de huizenbouw (veel Brabanders), de bakkerijen (vrijwel uitsluitend Duitsers) en de diamantbewerking (veel joden) (Van Leeuwen, 2000).

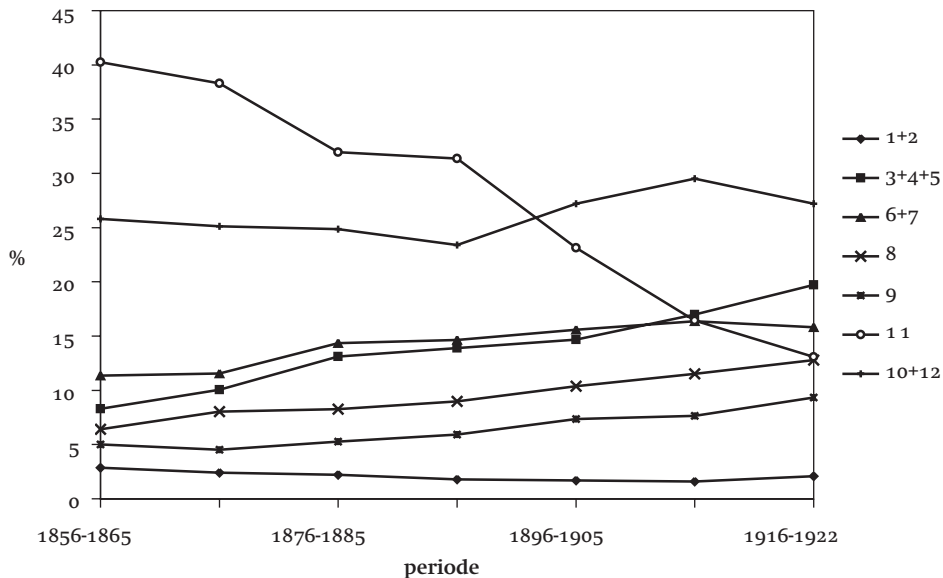
Naast seizoenswerkloosheid en tijdelijke contracten beïnvloedden ook veranderingen in de vraag naar verschillende soorten arbeiders en personeel de mate van beroepsmobiliteit. De voortschrijdende industrialisering in de onderzochte periode was een drijvende kracht achter dergelijke veranderingen. De meest complete bron voor de beschrijving van ontwikkelingen op de arbeidsmarkt zijn vermoedelijk de huwelijksakten (zie voor de voor- en nadelen van deze bron Van Leeuwen & Maas, 2007; voor een benadering gebaseerd op steekjaren zie Mandemakers, 2001). Voor de provincie Zeeland zijn alle huwelijksakten gedigitaliseerd in het kader van het Genliasproject. De onderstaande beschrijving is gebaseerd op een eerder gepubliceerde analyse door ons van deze gegevens (Van Leeuwen & Maas, 2007). Vanzelfsprekend is Zeeland niet representatief voor heel Nederland. Maar aangezien het ons hier gaat om de grote lijnen van veranderingen in de beroepsstructuur en omdat soortgelijke gegevens voor heel Nederland nog niet beschikbaar zijn, maken we toch gebruik van de Zeeuwse gegevens.

Als we kijken naar veranderingen in de verdeling van de bruidegoms over beroepsklassen (figuur 1), is de meest in het oog springende ontwikkeling de afname van de ongeschoolde arbeiders buiten de agrarische sector. Hun aandeel daalde van ongeveer 40 procent van het aantal bruidegoms rond 1860 tot 13 procent rond 1920. Er is daarentegen een lichte stijging te zien van het percentage huwende mannen dat in de primaire sector werkzaam was. De boeren en boerenarbeiders, waar het naast de vissers in hoofdzaak om ging, zagen het aandeel van hun sociale lagen stijgen van ruim 30 procent rond 1860 tot zo'n 40 procent in 1920. De klassen van lagere managers en lagere vrije beroepen, klerken en winkelpersoneel (sociale klassen 3, 4 en 5) groeiden van rond de 8 procent van alle huwende mannen omstreeks de helft van de negentiende eeuw tot krap 20 procent in de periode 1916-1922. Het aandeel van de geschoolde arbeiders en voormannen (sociale klassen 6 en 7) liet een geringe stijging zien. Op de arbeidsmarkt in zijn geheel was er sprake van een toename van beroepen met een relatief hoge status en een afname van beroepen onder aan de statusladder. We verwachten daarom dat opwaartse mobiliteit vaker voorkwam dan neerwaartse.

Hypothesen over veranderingen in de mate van beroepsmobiliteit tussen 1865 en 1940

Veranderingen in de beroepsstructuur leiden niet per se tot veranderingen in de mate van beroepsmobiliteit. Gelijkmatische veranderingen in de beroepsstructuur kunnen tot stand komen door een constante mate van beroepsmobiliteit. Zo gaat een constant overschot aan opwaartse mobiliteit samen met een groei van klassen met een hoge status en een constant overschot aan neerwaartse mobiliteit met een krimp van deze klassen. Slechts indien er sprake is van een versnelling of vertraging van de structurele veranderingen, neemt de mate van beroepsmobiliteit toe respectievelijk af. Figuur 1 laat zien dat de veranderingen in de beroepsstructuur, althans in Zeeland, zich min of meer constant voordeden gedurende de gehele onderzochte periode. Op grond van veranderingen in

Figuur 1 Verdeling van Zeeuwse bruidegoms over de verschillende beroepsklassen (HISCLASS), naar periode

Legenda: 1 + 2 = Hogere managers en vrije beroepen; 3 + 4 + 5 = Lagere managers en vrije beroepen, klerken en winkelpersoneel; 6 + 7 = Geschoolde arbeiders; 8 = Boeren en vissers; 9 = Laag geschoolde arbeiders; 11 = Ongeschoolde arbeiders; 10 + 12 = Landarbeiders.

Bron: Van Leeuwen & Maas, 2007.

de beroepsstructuur verwachten we daarom geen veranderingen in de mate van opwaartse en neerwaartse mobiliteit.

Andere ontwikkelingen op de arbeidsmarkt suggereren wel veranderingen in de mate van beroepsmobiliteit. In de loop van de negentiende eeuw nam op het platteland losse arbeid steeds meer toe ten koste van vast werk en prestatieloon ten koste van tijdloun. Oorzaken daarvan waren de steeds grotere schaal van het bedrijf, waardoor de boer niet overal meer toezicht kon houden, en het verdwijnen van een groot aantal taken die vroeger door vaste en inwonende arbeiders werden gedaan. Aangezien losse contracten een potentiële bron van mobiliteit zijn, verwachten we een toename van de beroepsmobiliteit, vooral naar beroepen met ongeveer dezelfde (lage) status.

Daar staat echter tegenover dat de gevoeligheid voor seizoenswerkloosheid van een aantal sectoren in de twintigste eeuw sterk afnam, hoewel ze zeker niet verdween. De invoering van de graanelevatoren in de Rotterdamse haven aan het begin van de twintigste eeuw betekende dat er in de zomer maar liefst 1300 tot 1400 havenarbeiders minder nodig waren om het graan te laden en te lossen. Voor de machinale verwerking van steenkool en erts gold hetzelfde: veel steenkolenarbeiders verloren hun werk, maar wie overbleef kreeg vaker dan voorheen

vast in plaats van los werk. Ook in andere delen van de arbeidsmarkt verminderte aan het eind van de negentiende eeuw de seizoenswerkloosheid door de invoering van nieuwe productietechnieken, zoals in de bouw ‘terwijl vroeger het gebruik van tras en kalk bij het metselen veroorzaakte, dat men gedurende het jaargetijde, waarin de vorst te wachten was, geen eigenlijken buitenarbeid verrichten kon, is door het gebruik van de zoveel sneller verhardende cement alleen bij strenge vorst het metselen onmogelijk geworden’ (geciteerd bij Van Leeuwen 2000, 200). De afname van de omvang van de ongeschoolde arbeidersklasse zou samen met de verminderde seizoenswerkloosheid moeten leiden tot een afname van de beroepsmobiliteit. Opnieuw betreft het hier vooral mobiliteit van beroepen met een lage status naar soortgelijke beroepen.

Hypothesen over de ‘vorm’ van de beroepscarrière

Er zijn redenen om te veronderstellen dat het aantal keer dat men van baan wisselde en of dat in op- of neerwaartse richting gebeurde, afhing van de leeftijd van de personen in kwestie. Om te beginnen, konden juist jonge mannen en vrouwen door onderwijs en erfenis vaardigheden en kapitaal krijgen waarmee ze een nieuwe, betere baan konden verwerven. Dat geldt bijvoorbeeld voor boerenzonen die voor ze de boerderij van hun vader overnamen – of eventueel een andere boerderij verworven – eerst een tijdje als landarbeider werkten. Er zullen ook ongeschoolde arbeiders zijn geweest die zich schoolden om als ambtenaar, onderwijzer of geschoolde fabrieksarbeider verder hun brood te verdienen. Ook dat gebeurde eerder aan het begin dan aan het eind van een loopbaan. Daarnaast is het zo dat jonge ongehuwde mannen en vrouwen doorgaans eerder van baan en zelfs woonplaats wisselen dan mensen van middelbare en hogere leeftijd (Maas & Van Leeuwen, 2004). Die laatste groepen zitten meer vast aan hun baan en plaats vanwege kinderen, vrienden en het feit dat ze al een tijd een baan hebben. Dat laatste belemmerde des te meer een verhuizing als het moeilijk was bij een bedrijf ‘binnen’ te komen (en dat was in de Nederlandse arbeidsmarkt soms zo) of als een organisatie, zoals een bank, met een interne arbeidsmarkt senioriteit beloonde met bijvoorbeeld een hoger loon, een ziekteverzekering of een pensioen.

We verwachten daarentegen dat de ouderdom vaker met neerwaartse mobiliteit verbonden was. Werkgevers konden proberen om oudere werknemers die niet zo snel meer waren, of vaker ziek, te lozen of in ieder geval werk te geven dat minder geschoold was en minder verdiende (Ransom & Sutch, 1986; Johnson, 1994; Bulder, 1993). Op grond van een analyse van de Nederlandse beroepentellingen in de periode 1899-1947 is wel geconcludeerd dat de meeste bejaarde mannen bleven werken (Bulder, 1993). Dat geschiedde meer in beroepsgroepen waarin men zelf het arbeidstempo kon regelen zoals bij winkeliers en boeren, maar weer niet in een fabriek. Het is mogelijk dat dit ook gold voor landarbeiders die tegen een lager loon klusjes konden gaan doen, en voor ambachtss knechten. Men

spreekt in zulke gevallen wel van ‘pensionering op de werkplek’ (*retirement on the job*).

Hypothesen over de invloed van vaders beroepsklasse op het carrièreverloop van zijn kinderen

Arbeiderskinderen kwamen veelal aan werk op voorspraak van familie en vrienden. Dat wervingssysteem was goedkoop voor het bedrijf, terwijl het ook een zekere garantie van kwaliteit inhield, omdat men de betrokken personeelsleden kon aanspreken op de prestaties van hun kandidaten. Ook de spoorwegen, postrijen en de belastingdienst, grote bureaucratische bedrijven die prijs stelden op betrouwbaar en loyaal personeel dat lang in dienst bleef, rekruteerden hun personeel op deze wijze. Een hoge functionaris bij het spoor verklaarde in 1882 zelfs dat er op termijn een ‘familie’ ontstond ‘waarvan het bestaan zich verbindt en zamengroeit met de maatschappij zelve, eene soort van dynastie van spoorwegbeambten’ (Dehing, 1989, 84).

Zoals eerder al gesteld waren beroepswisselingen vermoedelijk niet zeldzaam. Dat betekent dat de ouders steeds opnieuw een kans kregen om iets voor hun kinderen te doen. De verschillende mechanismen die deze invloed veroorzaken zijn vooral van toepassing op jonge leeftijd wanneer zoons of dochters het beroep van hun vader of moeder leerden, naar school gingen en al dan niet door hun ouders geholpen werden bij hun huiswerk. Ook het doorgeven van een boerderij of een winkel aan een kind of het kopen daarvan voor een ander kind (Damsma & Kok, 2005) gebeurde eerder aan het begin dan aan het eind van de loopbaan van het kind. Over het algemeen verwachten we daarom vooral dat zonen en dochters van vaders uit hogere beroepsklassen al in hun eerste beroep een hogere status hadden dan de kinderen uit lagere beroepsklassen. Daarnaast verwachten we dat de eerste groep meer steeg tijdens de beroepsloopbaan.

De invloed van het beroep van de vader als *occupational broker* (Miles, 1999) betrof vooral zijn zonen. De beroepshorizon van vrouwen was veel geringer. Voor zover zij betaald werk verrichtten, deden verreweg de meeste vrouwen dat in een klein aantal ongeschoolde, typische vrouwenberoepen. Dat verkleinde de mogelijkheid van hun vader hen te helpen.

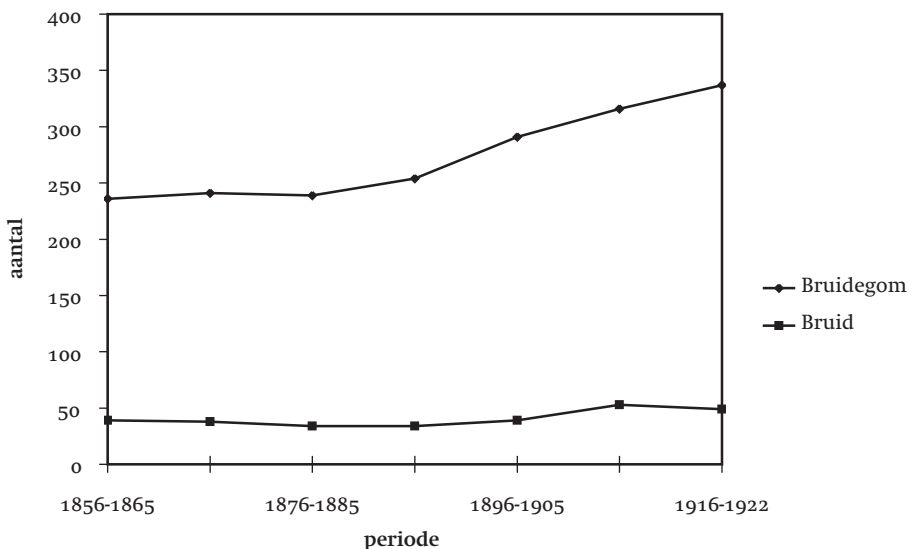
Hypothesen over veranderingen in de invloed van vaders beroepsklasse op het carrièreverloop van zijn kinderen

Een belangrijke veronderstelling over veranderingen van de invloed van de vader op de beroepskansen van zijn kinderen, is dat deze afnam als gevolg van het ontstaan van nieuwe, gespecialiseerde beroepen ten tijde van de industrialisering (Treiman, 1970). Het ontbrak de ouderlijke generatie aan de gespecialiseerde kennis, nodig voor deze beroepen, waardoor ze hun kinderen niet meer zelf konden opleiden. De veranderingen in de beroepsstructuur en de toenemende speciali-

sering leidden er ook toe dat het belang van onderwijs sterk toenam. Zoals uit de bijdrage van Boonstra aan dit boek blijkt, waren er aan het eind van de periode bijna geen mensen meer die hun handtekening niet konden zetten. Praktisch iedereen leerde dus (lezen en) schrijven op de lagere school. En een steeds groter deel van de bevolking volgde hoger onderwijs. Via de vaardigheden geleerd op dat onderwijs en met via onderwijs verkregen diploma's en kwalificaties konden mensen vaker andere beroepen kiezen dan die van hun ouders. Omgekeerd werd het voor werkgevers mogelijk, en voor sommige nieuwe gespecialiseerde beroepen wellicht ook nodig, om te selecteren, niet op basis van het sociaal milieu van de vaders, maar op basis van de diploma's en kwalificaties van de betrokkenen zelf.

Was er sprake van toenemende specialisatie in de onderzochte periode? Een wijze om specialisatie op het spoor te komen is te kijken naar het aantal verschillende beroepen die in een bepaalde periode worden uitgeoefend. De beroepstitels zoals die in de eerdergenoemde Zeeuwse huwelijksakten genoteerd staan zijn alle in HISCO gecodeerd (Van Leeuwen, Maas & Miles, 2002). HISCO telt ongeveer 1600 rubrieken. Deze zijn zo gekozen dat zowel eeuwenoude taken in het productieproces zoals bakker of historicus er een plek in hebben als 'nieuwe' taken in het productieproces zoals fabrieksarbeider of socioloog. Het aantal verschillende beroepen van de bruidegoms nam toe van 236 in de periode 1856-1865 tot 337 in de periode 1916-1922 (zie figuur 2). Vooral na 1885 steeg het aantal beroepen snel. Het aantal verschillende beroepen van de bruiden schommelde

Figuur 2 Het aantal verschillende beroepen (HISCO-groepen) van Zeeuwse bruidegoms en bruiden, naar periode

Bron: Van Leeuwen & Maas, 2007.

op een veel lager niveau iets onder de 40. Hier is pas na 1905 een kleine stijging waarneembaar.

Een andere methode is te kijken naar de verhouding tussen algemene en gespecialiseerde beroepsgroepen (Van Leeuwen & Maas, 2007). Over de hele periode was er bij de mannen een toename van het aandeel gespecialiseerde beroepen van 40 procent in de jaren 1856-1865 tot 70 procent in de jaren 1916-1922 (figuur 3). Ook bij de vrouwen steeg het percentage gespecialiseerde beroepstitels. Na 1910 was er sprake van een kentering, vooral bij de vrouwen en in mindere mate bij de mannen. Het percentage gespecialiseerde beroepen lag lager bij mannen dan bij vrouwen. Mannen stonden vaker geregistreerd als ‘arbeider’ of ‘werkmán’, terwijl er bij vrouwen vaker werd genoteerd wat voor soort werk zij deden, bijvoorbeeld dienstbode of boerenmeid.

Kortom, gedurende de onderzochte periode was er sprake van een toename van nieuwe en gespecialiseerde beroepen. Op grond daarvan verwachten we dat de invloed van de beroepsklasse van de vader op de beroeps carrière van zijn kinderen afnam. Daarbij zijn twee kanttekeningen te maken. Ten eerste lijkt de ontwikkeling sterker voor beroepen waarin mannen werken dan voor vrouwenberoepen. Ten tweede is het mogelijk dat de specialisering omstreeks 1910 een (voorlopig) einde nam. Als gevolg daarvan zou ook de invloed van de vader sterker afnemen voor zonen dan voor dochters en wellicht alleen tussen 1865 en 1910 en niet daarna.

Figuur 3 Het aandeel van gespecialiseerde beroepsbeoefenaren onder Zeeuwse bruidegoms en bruiden, naar periode

Bron: Van Leeuwen & Maas, 2007.

Een voorbeeld: de loopbaan van Pieter Arkenbout (1816 tot na 1890)

182

Voordat we overgaan tot een toetsing van de hypothesen, laten we eerst aan de hand van de autobiografie van Pieter Arkenbout een voorbeeld zien van een beroeps-carrière die zich grotendeels afspeelde in de door ons onderzochte periode.

Zijn jeugd

11 December 1816 (...) zag ik te Zwartewaal het levenslicht (...) en was mijn vader daar korenmolenaar. De sterke concurrentie en groote vermeerdering van het huisgezin (wij zijn met ons negenen groot geworden) waren oorzaak dat ik, en ook alle mijne broeders en zusters, hoe lief onze ouders ons ook hadden, niet zoo lang school konden laten gaan als zij wel gewenscht hadden, omdat dit in dien tijd veel geld koste (...). En deed ik reeds als schooljongen mijn best om al wat mijne krachten toelieten op den molen te leeren, en ging ik met 1 November 1828 van de school om al spoedig de eenige hulp voor Vader te zijn.

Na militaire dienst

En nu? Ja dat was de vraag! eerst trachtte ik mij aan het burgerleven te gewennen, en mij weer in het vak bij mijn vader te bekwamen, doch begreep al spoedig dat ik hier de kost niet verdienen kon, daar het werk vóór mijne komst toch ook gedaan werdt, waarom ik dan ook naar eene dienst zocht. En die vond te Nieuwenhoorn bij den heer G.J. Haverkamp bij wien ik mij verhuurde voor een jaar, ingaande Mei voor fl 72,- boven kost, inwoning en bewassing. Nu weet ik wel dat menigeen die dit leest zal zeggen "wat een beetje geld", maar bedenk dat het toen nog maar 1840 was, en het nu ik dit schrijf reeds 1890 is. En dient ook nog dat hij mij fl 2,- meer gaf dan vorige knechts verdienden, omdat mijn vader een goede kennis van hem was, en ook omdat mijn persoon hem goed aanstond.

Na diverse baantjes, via advertenties of via via verkregen, wordt hij, inmiddels gehuwd, in 1860 aangenomen als 'Vader' van het weeshuis te Brielle.

En zeide ik het molenaarsvak waar ik in geboren en opgevoed was, vaarwel! Nu waren wij dan niet alleen in eene andere woonplaats, maar wat meer zegt in een geheel andere betrekking in de maatschappij gekomen. Hoe wij in dien eersten tijd te moede waren laat zich niet zoo gemakkelijk indenken, of men moet zelve eene dergelijke standverwisseling ondervonden hebben. Wij die van jongs af gewoon waren ondergeschikt te zijn en anderen te dienen, zagen ons nu in eens aan het hoofd geplaatst [van het weeshuis], dat behalve naaijuffrouw, dienstbode, wasch- en werkvrouwen, 22 kinderen bevatte.

Na een conflict met de dominee ontslaan de bestuurders van het weeshuis hem in 1866.

En zie! (...) met het Nieuwejaarsfeest kwam bij Mevrouw Verhey, die oudste Regentesse was, en tegen ons ontslag gestemd had, een zoon over, die Candidaat Notaris te Hillegersberg was en die, daar er over ons gesproken werdt zeide, dat een ongehuwde docter aldaar met 1 february andere huisbewaarders hebben moest. Wat zij ons liet weten, en wijl haar zoon dit zoo mooi voorgesteld had, besloten wij dat ik daar eens zou gaan zien. En werdt het met dien heer al spoedig eens, want hij wist zich zoo goed voor te doen, dat ik werkelijk geloofde dat dit een duurzame betrekking worden zou, waarom wij er dan met 1 february naar toe gingen. Doch onze goede verwachtingen werden al spoedig den bodem ingeslagen, want het duurde niet lang of wij leerden hem wel beter kennen, want in plaats van godsdienstig zoo als hij voorgegeven had, was hij een beslist ongeloovige, daarbij was hij zelfs meester in de vrijmetslaarsloge te Rotterdam. (...) Waarom ik dan ook als met beide handen de gelegenheid aangreep die mijn broeder Gerrit, die te Waddingsveen woonde, bij gelegenheid dat hij ons kwam bezoeken, mij aan de hand deed om voor het [begrafenisverze-kerings] fonds waarvan hij daar toen boekhouder was, de leden van een bode over te nemen die er af wilde. (...) Zoo was ik dan nu in mijn derde betrekking, nadat ik het molenaarsvak verlaten had, en hadden wij het, zoo men wel denken kan, niet te ruim, maar al spoedig kreeg de vrouw ook al wat naaiwerk, en had zij het soms druk, zij was nu weer haar eigen meester, en zoo leefden wij gelukkig en tevreden.

183

Uiteindelijk vindt hij ander werk in 1868.

Toen de zomer kwam ging ik op een dinsdagmiddag (...) naar de brug en Zuidkade, om in dat deel der gemeente contributie te gaan ontvangen toen ik den heer P. Verbruggen voor mij uit zag wandelen. (...) Ik had reeds lang gewenscht die te kunnen spreken, omdat ik van mijn broeder G. en ook van anderen, wel gehoord had, dat hij als timmerman en aannemer van publieke werken, veel omhanden had, en nog al eens schrijfwerk door anderen liet verrigten. En ik nu ook niet verzuimde hem mede te deelen, dat ik veel tijd over had, met de vraag, of hij niet wat schrijfwerk voor mij te doen had. Waarop hij mij antwoordde, dat hij dit nu wel reeds had, maar iemand noodig had die met het vak bekend was, en dit dus mij niet kon opdragen. Doch nadat wij nog een en ander omtrent het vak, waarmede ik als weesvader en voornamelijk door ik in dien tijd veel voor mijn broeder Jan die daar als timmerman dicht bij woonde, geschreven had, niet zoo geheel vreemd er mee was, gesproken hadden, beloofde hij mij zoodra hij eenig werk voor mij had om mij te zullen zenden. Waarmede hij dan ook niet lang wachtte, want anderhalve week later, zond hij een boodschap om bij hem te komen. En droeg hij mij toen op, om uit een bestek dat

hij mij gaf, alle houtwaren uit te trekken en daarvan geregelde staten te maken, daar hij die levering op zijne beurt aan houtkoopters wilde uitbesteden, en (...) mij ook nog weer ander werk opdroeg. (...) Toen nu ook het tweede mij opgedragen werk des zaterdagsmiddags thuisgebracht en ook naar genoegen was, vroeg Verbruggen of ik elken zaterdag kon komen dan kon hij mij een en ander omtrent den loop der zaak mededeelen en bij het betalen der knechts tegenwoordig zijn, om, als hij niet thuis was, die te kunnen betalen, en zijn vrouw er dan geen drukte mee had, en zoo ben ik van lieverlede daar in de zaak gekomen, waar ik nu geregeld de 4 laatste dagen der week doorbracht, waardoor mijne verdiensten, en wijl ook het fonds reeds aardig was vooruitgegaan, zoo zijn toegenomen dat wij nu in onzen stand meer fatsoenlijk konden rondkomen.

(Geciteerd bij Van Leeuwen, 1992, 216-218)

De autobiografie van Pieter Arkenbout laat een grote mate van beroepsmobilititeit zien, vooral in de tweede helft van zijn leven. Zijn familieleden, vader, zus en broer, speelden een belangrijke rol. Op hun voorspraak en met hun informatie weet hij van molenaarsknecht op te klimmen tot boekhouder. Een prestatie waar hij ook zelf soms versted van staat.

Data uit het project **Life Courses in Context**

Steekproef

Voor een meer algemene beschrijving van de beroeps carrières van mannen en vrouwen en voor een toetsing van de hypothesen maken we gebruik van de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN), dataset Levenslopen, release 2007.01. Deze data zijn verzameld in het project Life Courses in Context (Mandemakers, 2004), zie ook de bijdrage van Mandemakers aan dit boek. Uitgangspunt van de dataverzameling is een steekproef uit de geboorteaktes van de geboortecohorten 1850-1922 voor de stad Rotterdam en de provincies Friesland, Zeeland en Utrecht en de geboortecohorten 1883-1922 voor de rest van het land. Van al deze personen zijn gegevens over de levensloop verzameld uit het bevolkingsregister (achtereenvolgens de registers (in gebruik tot 1890), de gezinskaarten (tot 1940), de persoonsgezinskaarten (tot 1994) en de persoonslijsten).

We analyseren hier alleen de geboortecohorten 1850-1882. Deze geboortecohorten hebben hun actieve beroepsleven min of meer afgesloten in 1940 (de jongste is dan 58). Dat is van belang, want in 1940 worden de persoonskaarten ingevoerd. Op de persoonskaarten staan wel beroepen, maar deze zijn niet gedateerd. Alleen het eerste beroep op de persoonskaart (in het eerste huishouden) is bruikbaar, omdat het hoogstwaarschijnlijk het beroep in 1940 was. Als gevolg van deze selectie van cohorten beschikken we ook alleen over de provincies Friesland, Utrecht, Zeeland en de stad Rotterdam. Onze resultaten, vooral de beschrijvende, zijn daarom niet zomaar te generaliseren naar de rest van Nederland.

De steekproef betrof 0,75 % van alle geboorteaktes voor de periode 1812-1872 en 0,50 % voor de periode 1873-1882. De verzameling van de levenslopen is nog niet helemaal compleet in Friesland (ongeveer 75 % verzameld) en Rotterdam (60 %). Ontbrekende personen zijn vooral degenen die heel veel of over een lange afstand verhuisden. In totaal zijn er gegevens voor 5143 individuen.

185

De beroeps carrière

Voor de analyse van de beroeps carrières maken we gebruik van alle beroepsgegevens van de onderzoekspersoon uit de registers en de gezinskaarten plus het beroep in 1940 van de persoonsgezinskaart (voor zover bekend). Mensen werden opgetekend in het bevolkingsregister bij veranderingen in hun gezinssamenstelling (bijvoorbeeld de geboorte van een kind of sterfte van de partner) of bij verhuizingen. Bij die gelegenheid werd vaak het beroep genoteerd. Ook werd er na elke volkstelling begonnen met een nieuwe registratie. Ook dit kon leiden tot het vermelden van een beroep. Dus op bepaalde (niet direct aan de beroeps carrière gerelateerde) tijdstippen werd het beroep vastgelegd. Het aantal beroepsvermeldingen verschilt daarbij tussen individuen. Wanneer iemand precies van beroep veranderde is met deze gegevens niet vast te stellen. Men kan nog wel waarnemen dat het beroep ergens tussen de geboorte van het eerste en de geboorte van het tweede kind is veranderd, maar wanneer precies is onduidelijk.

Omdat er voor het vijftiende en na het tachtigste levensjaar nauwelijks beroepen zijn waargenomen, kijken we alleen naar mannen en vrouwen tussen deze leeftijden. In totaal zijn er 4658 valide (codeerbare) beroepstitels met een datering. Deze gegevens hebben betrekking op 2039 onderzoekspersonen waarvan 1295 mannen en 744 vrouwen. De ondervertegenwoordiging van vrouwen komt tot stand, doordat er meer vrouwen waren die zich nooit op de arbeidsmarkt begaven, of dermate weinig frequent en kort dat ze niet waargenomen werden op de arbeidsmarkt. Het grote verschil tussen het aantal personen met beroepstitels en de omvang van het cohort, is verder voornamelijk een gevolg van de hoge kindersterfte waardoor veel kinderen de vijftien jaar niet haalden.

Gemiddeld worden er voor de onderzoekspersonen 2,3 beroepen waargenomen. Dit aantal verschilt niet tussen mannen en vrouwen. Bij mannen varieert het aantal waarnemingen van beroepen tussen 1 en 10, bij vrouwen tussen 1 en 18. Informatiever is de 'beroepsinformatieratio', ofwel het aantal beroeps waarnemingen per persoon per jaar dat deze persoon kan worden waargenomen (Maas & Van Leeuwen, 2004). De waarnemingsperiode begint als een persoon vijftien wordt en eindigt bij overlijden of, voor incomplete levenslopen, op het moment dat de dataverzameling stopt. De beroepsinformatieratio bedraagt zowel voor mannen als voor vrouwen 0,06. Dat wil zeggen gemiddeld één beroeps waarneming per 17 jaar. Figuur 4 toont deze ratio naar leeftijd. Verreweg de meeste beroepen worden waargenomen op jonge leeftijd, rond het huwelijk. Vooral bij mannen stijgt het relatieve aantal waarnemingen weer op hogere leeftijd. Dit

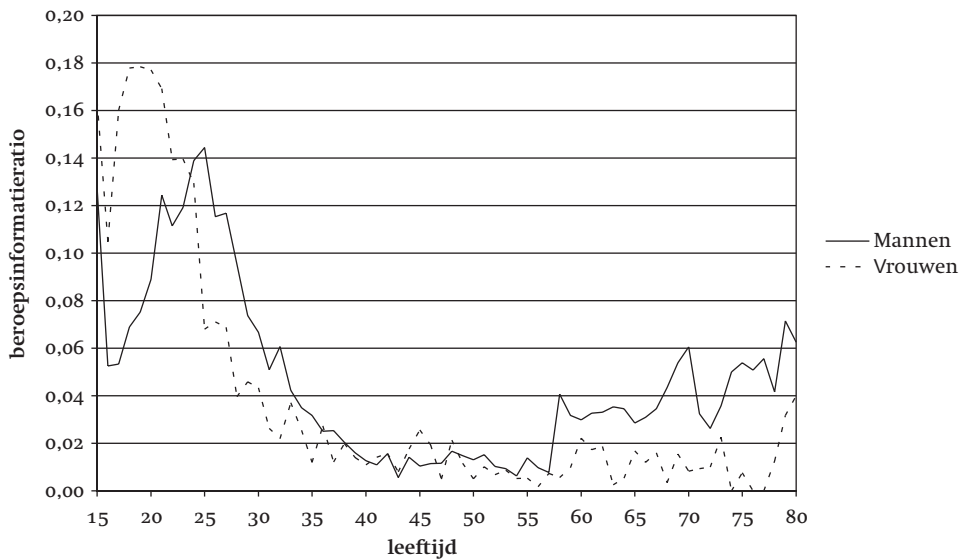
komt doordat voor meer mannen dan vrouwen in 1940 bij de overgang naar de persoonsgezinskaarten een beroep is opgetekend.

Alle beroepen zijn gecodeerd naar de Historical International Standard Classification of Occupations (HISCO) (Van Leeuwen, Maas & Miles, 2002) en daarna is aan elke HISCO-categorie een beroepsstatus toegekend met behulp van de HIS-CAM (vo.1) schaal (Maas e.a., 2006).² De HISCO-categorieën zijn tevens omgezet naar het klassenschema HISCLASS (Van Leeuwen & Maas, 2005). De 12 klassen die in HISCLASS worden onderscheiden voegen we samen tot vier brede klassen: witte boorden (HISCLASS 1, 2, 3, 4 en 5), geschoolde arbeiders (6 en 7), boeren (8) en ongeschoolde arbeiders (9, 10, 11 en 12).

Andere variabelen

De bevolkingsregisters geven ook informatie over het beroep van de vader, soms zelfs meerdere keren. We selecteren het beroep van de vader dat zo kort mogelijk voor of na de geboorte van de onderzochte persoon is opgetekend. De beroepstitels van de vaders zijn net als die van hun kinderen gecodeerd naar HISCO. Vervolgens zijn ze omgezet naar HISCLASS en samengevoegd in dezelfde vier brede klassen als de beroepen van de kinderen. Van alle onderzochte personen is de geboorte-

Figuur 4 Beroepsinformatieratio bij mannen en vrouwen in de HSN-steekproef naar leeftijd^a

^a De beroepsinformatieratio geeft het aantal waarnemingen van beroepen per persoon per jaar. Uitsplitst naar leeftijd is deze ratio bijna equivalent aan het percentage mannen en vrouwen met een waarneming van beroep. Er is een klein verschil doordat sommige mannen en vrouwen meer dan een beroepswaarneming per jaar hebben.

Bron: HSN-dataset Levenslopen, release 2007.01, geboortecohorten 1850-82.

datum bekend: het betreft hier immers een steekproef uit de geboorteakten. De meting van een beroep is over het algemeen ook gedateerd, bijvoorbeeld omdat het plaatsvond bij de geboorte van een kind.³ Met behulp van deze gegevens is de leeftijd van mannen en vrouwen bij elke beroepsmeting vastgesteld.

187

Beschrijvende resultaten

Mobiliteit

Hoe zagen de beroeps carrières van mannen en vrouwen geboren tussen 1850 en 1882 eruit? Was de periode tussen 1865 en 1940, waarin zij op de arbeidsmarkt waren, gekenmerkt door opwaartse mobiliteit? En zette die opwaartse mobiliteit gedurende hun hele beroeps carrière door, of leidde de oude dag tot neerwaartse mobiliteit?

Om deze vragen te beantwoorden analyseren we eerst de veranderingen in beroepsstatus van individuele mannen en vrouwen. We vergelijken steeds twee achtereenvolgende beroepswaarnemingen van dezelfde persoon. Indien het tweede beroep een hogere status heeft dan het eerste, dan is er sprake van opwaartse mobiliteit; is het tweede beroep lager, dan van neerwaartse mobiliteit. Hebben beide beroepen dezelfde status, dan nemen we aan dat er geen mobiliteit is geweest of alleen mobiliteit naar een beroep met precies dezelfde status. Om enig zicht te krijgen op de timing van mobiliteit in de levensloop, gaan we ervan uit dat de mobiliteit plaatsvond op een tijdstip midden tussen de twee beroepswaarnemingen. De resultaten staan in tabel 1.

De beroeps carrières van mannen laten veel meer mobiliteit zien dan die van vrouwen. Als we twee achtereenvolgende beroepswaarnemingen vergelijken, dan is bij vrouwen in slechts 17 procent van de gevallen sprake van mobiliteit, bij mannen is dat in 41 procent van de gevallen. Zowel opwaartse mobiliteit kwam bij mannen meer voor als neerwaartse mobiliteit. Echter, als er een verschil in status was tussen twee opeenvolgende beroepen, dan was dat bij vrouwen gemiddeld een groter verschil dan bij de mannen. Dit geldt zowel voor opwaartse mobiliteit (respectievelijk 31 statuspunten voor vrouwen en 15 voor mannen) als voor neerwaartse mobiliteit (respectievelijk -25 en -9 statuspunten).

We kijken vervolgens of mannen en vrouwen in verschillende beroepsklassen zich onderscheiden in de kans om mobiel te zijn naar een beroep met een hogere of een lagere status. Aangezien de beroepsklassen beroepen bevatten met verschillende status, kan dit dus zowel mobiliteit binnen een beroepsklasse zijn als mobiliteit waarbij een klassengrens wordt overschreden. Bij mannen is, zoals verwacht, de kans op mobiliteit het grootst voor de ongeschoolde arbeiders (47,5 %). Dit geldt vooral voor opwaartse mobiliteit. Neerwaartse mobiliteit kwam het meest voor onder de boeren. Bij vrouwen zien we geen verschillen tussen de ongeschoolde arbeiders en de witteboordenklasse wat betreft totale mobiliteit. Bij nader inzien is dit een gevolg van de grotere kans op opwaartse mobiliteit voor

Tabel 1 Mobiliteit van mannen en vrouwen in Nederland tussen 1865 en 1940, naar leeftijd, sociale klasse en periode (percentages en gemiddeld verschil in status) ^a

	Totaal	Op- waarts	Neer- waarts	≤1900	>1900	Op- waartse afstand (M)	Neer- waartse afstand (M)
	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(M)	(M)
Mobiliteit mannen							
Totaal	40,8	23,3	17,5			15,1	-9,1
<i>Sociale klasse^b</i>							
Witte boorden	33,8*	14,2*	19,6*				
Geschoolde arbeiders	26,2	15,1	11,1				
Boeren	34,3	7,8	26,5				
Ongeschoolde arbeiders	47,5	29,6	17,8				
<i>Leeftijd</i>							
15-29	36,6*	19,5*	17,0	35,4	42,6	16,9	-9,3
30-49	50,4	30,4	20,0	41,4	53,6 [^]	13,4	-8,5
50-80	34,7	19,7	15,0	- ^c	34,7	-	-
Mobiliteit vrouwen							
Totaal	17,1	12,4	4,7			31,2	-25,1
<i>Sociale klasse^b</i>							
Witte boorden	13,9	3,0*	10,9*				
Geschoolde arbeiders	-	-	-				
Boeren	-	-	-				
Ongeschoolde arbeiders	17,2	13,7	3,5				
<i>Leeftijd</i>							
15-29	12,8*	9,0*	3,8*	12,4	16,7	32,8	-
30-49	36,7	28,9	7,8	29,9	41,4	29,7	-
50-80	13,3	4,4	8,9	-	-	-	-

* = $p < 0,05$, toets op verschillen tussen alle categorieën;

[^] = $p < 0,05$, toets op verschillen tussen de periodes binnen een leeftijdscategorie.

^a Vergelijking van steeds twee opeenvolgende beroepswaarnemingen. De leeftijd waarop mobiliteit plaatsvond is niet precies bekend, maar geschat als het midden tussen de twee beroepswaarnemingen.

^b Beroepsklasse van de eerste beroepswaarneming.

^c - = N kleiner dan 50.

Bron: HSN-dataset *Levenslopen, release 2007.01, geboortecohorten 1850-1882*.

vrouwen uit de eerstgenoemde klasse en een grotere kans op neerwaartse mobiliteit voor vrouwen uit de tweede klasse. Er zijn te weinig vrouwelijke geschoolde arbeiders en boerinnen in de data om daar een uitspraak over te doen.

Opwaartse mobiliteit kwam vaker voor dan neerwaartse mobiliteit, bij mannen 1,5 keer zo vaak, bij vrouwen 2,5 keer. We zien dit ook in bijna alle leeftijdsgroepen. De enige uitzondering hierop vormen de vrouwen boven de vijftig. Hun kans op opwaartse mobiliteit was slechts 4,4 procent tegen 8,9 voor neerwaartse mobiliteit.

De kans op opwaartse mobiliteit was het grootst op middelbare leeftijd. Neerwaartse mobiliteit hing bij mannen niet significant samen met leeftijd. Bij vrouwen nam de kans op neerwaartse mobiliteit toe naarmate zij ouder werden. Onze verwachtingen over de vorm van de beroeps carrière worden dus nauwelijks bevestigd. Er is relatief gezien niet meer opwaartse mobiliteit op jonge leeftijd dan later en de kans op neerwaartse mobiliteit neemt alleen bij vrouwen licht toe over de levensloop.

Een vergelijking tussen periodes is alleen mogelijk voor specifieke leeftijdsgroepen. De data bevatten immers geen 50-plussers voor 1900 en geen heel jonge mensen na 1900. Hoewel alleen significant voor mannen tussen de 30 en 49, wijzen de gegevens voor alle leeftijdsgroepen op een toename van de mobiliteit. Bij de mannen nam de kans op mobiliteit voor de 30-49-jarigen bijvoorbeeld toe van 41 naar 54 procent, bij vrouwen van deze leeftijd was er een toename van 30 naar 41 procent.

Gemiddelde beroepsstatus

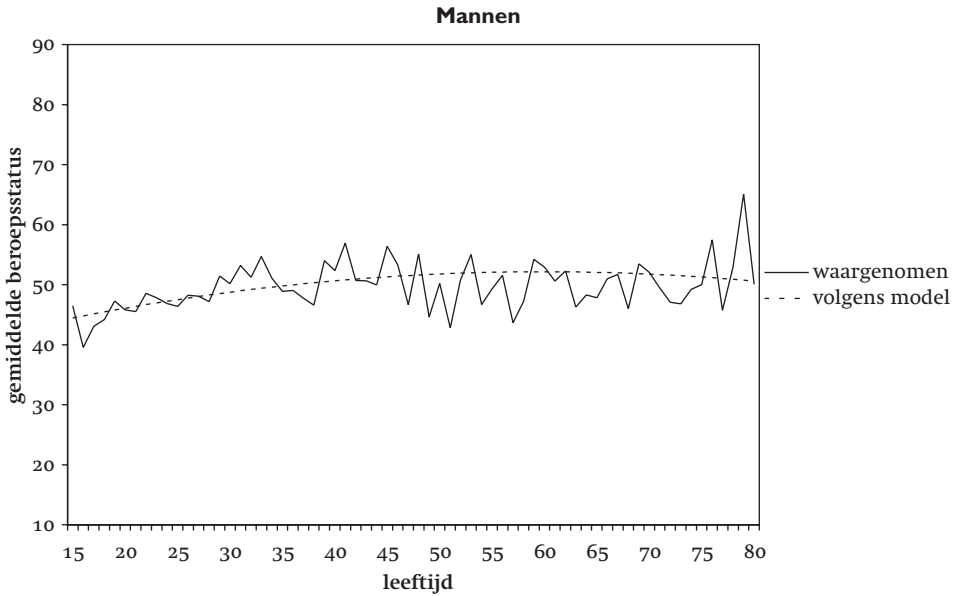
Een tweede antwoord op onze vragen krijgen we door te kijken naar de gemiddelde beroepsstatus van mannen en vrouwen naar leeftijd (figuur 5). De gemiddelde beroepsstatus van mannen veranderde nauwelijks over hun levensloop. Voor hun 25ste levensjaar was de gemiddelde beroepsstatus ongeveer 45 punten op de gebruikte statusschaal, daarna varieerde ze rond de 48 punten. Als de beroepsstatus wordt gemodelleerd als een kwadratische functie van leeftijd, dan lijkt er sprake te zijn geweest van een afnemende stijging van de gemiddelde beroepsstatus naarmate mannen ouder werden. Tot een daling van de gemiddelde beroepsstatus komt het echter niet of nauwelijks.

De gemiddelde beroepsstatus van vrouwen naar leeftijd oogt heel anders. Oudere vrouwen hadden gemiddeld een 30 punten hogere beroepsstatus dan jonge vrouwen. Het verschil met de mannen openbaart zich vooral op jonge leeftijd. Vrouwen waren op die leeftijd werkzaam in beroepen met een heel lage status, tussen de 10 en 20, terwijl mannen op die leeftijd gemiddeld al een status hadden bereikt die vrouwen pas aan het eind van hun carrière bereikten. De gemiddelde beroepsstatus van vrouwen nam vooral toe tussen hun 15de en 30ste levensjaar. Daarna vlak de stijging af.

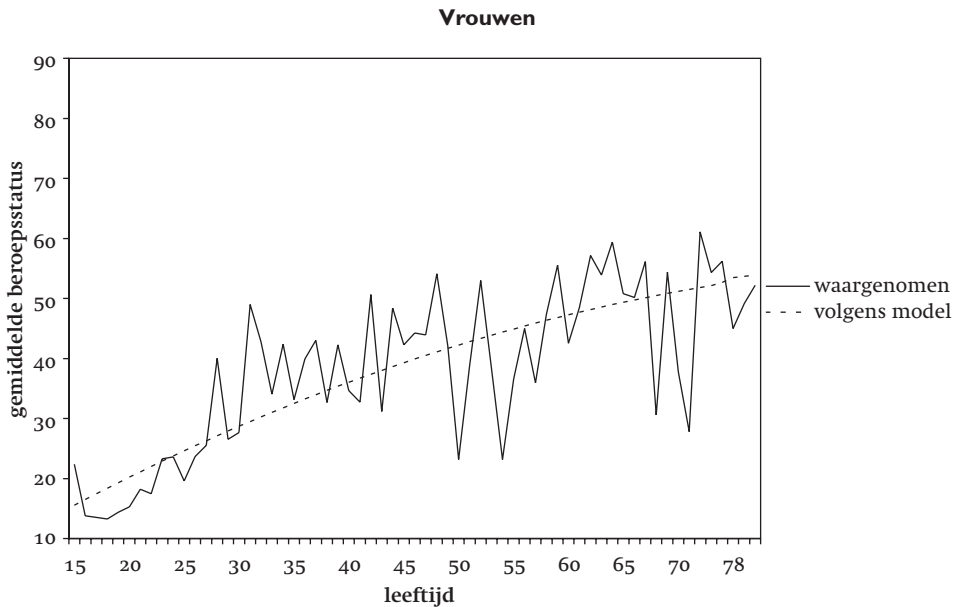
Een belangrijk nadeel van figuur 5 is dat er geen onderscheid wordt gemaakt

Figuur 5 Gemiddelde beroepsstatus van mannen en vrouwen in Nederland tussen 1865 en 1940, naar leeftijd

190

N = 1295 (2956 beroepen), model: status = 44,6 + 0,37 * leeftijd – 0,005 * leeftijd², waarbij leeftijd begint bij 15.

N = 744 (1702 beroepen), model: status = 12,1 + 1,36 * leeftijd – 0,12 * leeftijd², waarbij leeftijd begint bij 15.

Bron: HSN-dataset Levenslopen, release 2007.01, geboortecohorten 1850-82.

tussen de verschillen in beroepsstatus tussen individuen en de veranderingen 'binnen' individuen, dat wil zeggen in de loop van het leven van een en dezelfde man of vrouw. Alleen die laatste hebben betrekking op beroepsmobiliteit. De sterke stijging van de gemiddelde beroepsstatus van vrouwen zou bijvoorbeeld het resultaat kunnen zijn van het selectief betreden en verlaten van de arbeidsmarkt. Een eerste groep van vrouwen zou de arbeidsmarkt op jonge leeftijd kunnen betreden, in beroepen met een lage status werken en ook op relatief jonge leeftijd de arbeidsmarkt weer kunnen verlaten. Een tweede groep zou kunnen bestaan uit vrouwen die de arbeidsmarkt pas laat betreden en die dan werken in beroepen met een relatief hoge status. De gemiddelde status naar leeftijd zou in dat geval hetzelfde verloop kennen als in figuur 5.

Om beter zicht te krijgen op dit mogelijke selectieve betreden en verlaten van de arbeidsmarkt maken we aparte figuren voor mannen en vrouwen die al op jonge leeftijd op de arbeidsmarkt waren en mannen en vrouwen die op hoge leeftijd nog op de arbeidsmarkt waren (figuur 6a en 6b). Zoals te verwachten viel, zijn er bij de vrouwen meer aanwijzingen voor selectiviteit dan bij de mannen. Het verloop van de gemiddelde beroepsstatus naar leeftijd lijkt bij mannen die vroeg op de arbeidsmarkt kwamen veel op het verloop bij mannen die nog op oudere leeftijd op de arbeidsmarkt waren (N.B. voor een klein deel, in 34 gevallen, zijn dit dezelfde mannen). Bij vrouwen zien we meer verschil. Vrouwen die op latere leeftijd – na hun 50ste – nog, of weer, op de arbeidsmarkt waren, lijken vlakkere beroeps carrières te hebben gehad dan vrouwen die al jong op de arbeidsmarkt waren. De eerste groep begon gemiddeld vaker al op een hoger niveau en hield dat niveau vast tot op hoge leeftijd. De carrières van vrouwen die voor hun 20ste al op de arbeidsmarkt waren, laten gemiddeld een monotonere stijging zien. Dus als deze vrouwen op de arbeidsmarkt bleven, dan verbeterden zij over het algemeen hun positie. Negentien vrouwen waren zowel voor hun 20ste op de arbeidsmarkt als na hun 50ste.

Kortom, de beroeps carrières van mannen en vrouwen in de onderzochte periode werden gekenmerkt door een aanzienlijke mate van stabiliteit, tenminste als het gaat om de status van de beroepen. Opwaartse mobiliteit kwam wel meer voor dan neerwaartse. Vrouwen die op hogere leeftijd nog op de arbeidsmarkt zijn hebben een gemiddeld hogere status dan de jonge vrouwen op de arbeidsmarkt. Dat is echter deels een gevolg van selectieve in- en uittreding van vrouwen met hoge en lage status.

Toetsing van de hypothesen

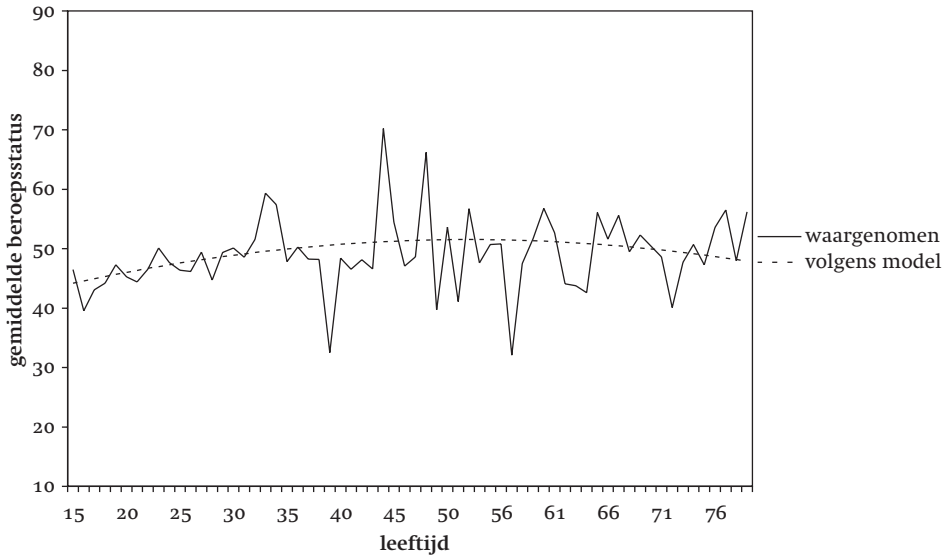
We schatten thans enkele multiniveaumodellen om onze hypothesen te toetsen. Op deze manier wordt er rekening mee gehouden dat er meerdere metingen van beroepsstatus per persoon zijn (Hox, 2002). De resultaten voor de mannen staan in tabel 2, die voor vrouwen in tabel 3. In het eerste, lege model wordt slechts geschat hoeveel van de variantie in beroepsstatus tussen individuen is

Figuur 6a Gemiddelde beroepsstatus van mannen in Nederland tussen 1865 en 1940, naar leeftijd en uitgesplitst naar 'jonge' en 'oude' werkers

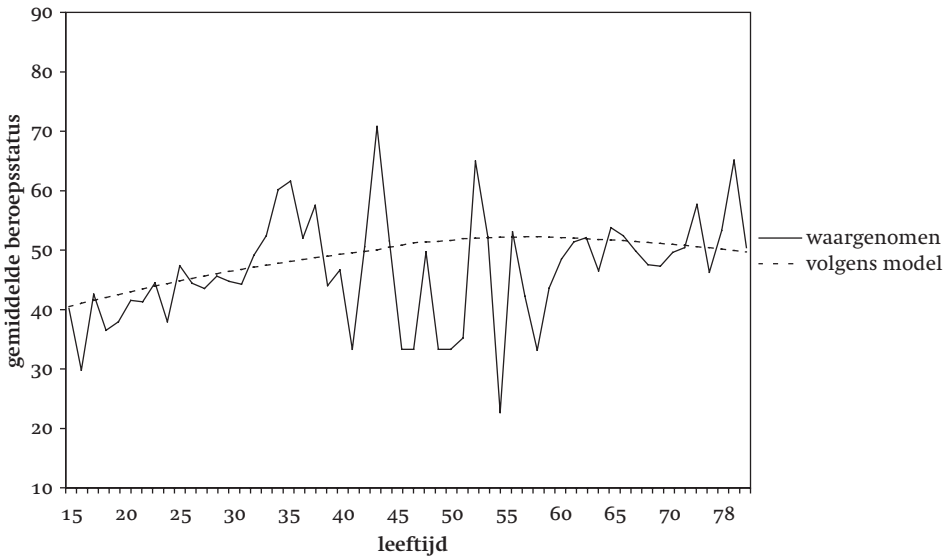
192

Jonge werkers: mannen die voor hun 20ste al de arbeidsmarkt betraden

N = 365 (1130 beroepen), model: status = 44,1 + 0,40 * leeftijd - 0,006 * leeftijd², waarbij leeftijd begint bij 15.

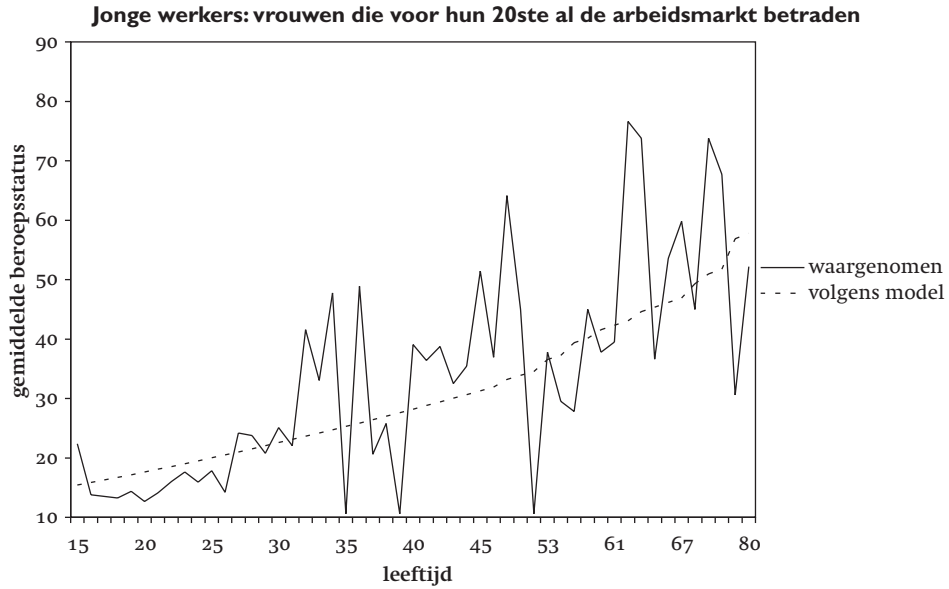
Oude werkers: mannen die zich na hun 65ste nog op de arbeidsmarkt bevonden

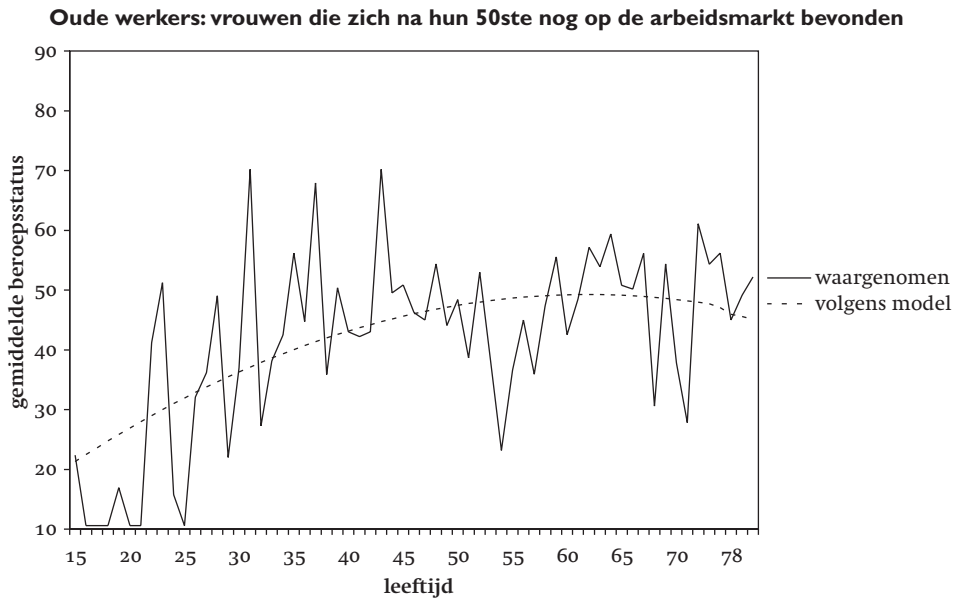
N = 176 (543 beroepen), model: status = 38,1 + 0,59 * leeftijd - 0,006 * leeftijd², waarbij leeftijd begint bij 15.

Bron: HSN-dataset Levenslopen, release 2007.01, geboortecohorten 1850-82.

Figuur 6b Gemiddelde beroepsstatus van vrouwen in Nederland tussen 1865 en 1940, naar leeftijd en uitgesplitst naar 'jonge' en 'oude' werkers

N = 395 (1026 beroepen), model: status = $13,8 + 0,54 * \text{leeftijd} + 0,04 * \text{leeftijd}^2$, waarbij leeftijd begint bij 15.

N = 80 (254 beroepen), model: status = $14,1 + 1,51 * \text{leeftijd} - 0,016 * \text{leeftijd}^2$, waarbij leeftijd begint bij 15.

Bron: HSN-dataset Levenslopen, release 2007.01, geboortecohorten 1850-82.

en hoeveel binnen de beroeps carrières van individuen. Voor zowel mannen als vrouwen geldt dat er meer variantie is tussen individuen dan binnen carrières. Van de totale variantie in beroepsstatus bij de mannen ligt 73 procent tussen individuen, bij de vrouwen 70 procent.

In het tweede model schatten we parameters voor de vorm van de beroeps-carrière (lineaire en kwadratische effecten van leeftijd), van de historische tijd en van de beroepsklasse van de vader. In overeenkomst met wat we al gezien hebben in figuur 5 zien we ook hier dat de beroepsstatus van vrouwen aanzienlijk sneller toeneemt met de leeftijd dan bij mannen. Bij mannen is bovendien deze toename steeds geringer naarmate zij ouder worden. Na 21 jaar op de arbeidsmarkt (op 36-jarige leeftijd) is de stijging van de gemiddelde beroepsstatus ten einde en begint de daling. Bij vrouwen zien we zo'n kromming niet. Zoals eerder al getoond is een deel van de stijging van de beroepsstatus van de vrouwen echter

Tabel 2 Multiniveau-analyse van de beroepsstatus van mannen in Nederland tussen 1865 en 1940 (coëfficiënten en significantieniveaus)

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
Intercept		37,32 **	36,94 **	36,81 **
Leeftijd/10		3,82 **	4,20 **	4,18 **
Leeftijd/10 ²		-0,93 **	-0,93 **	-0,93 **
Jaar (sinds 1865)		0,12 **	0,12 **	0,13 **
Vaders klasse ^a				
Witte boorden		14,38 **	14,82 **	14,89 **
Geschoolde arb.		10,05 **	12,46 **	12,20 **
Boeren		2,30 *	1,88	3,16
Leeftijd x vaders klasse				
Witte boorden			-0,40	
Geschoolde arb.			-2,19 **	-2,41
Boeren			0,24	
Jaar (sinds 1865) x vaders klasse				
Witte boorden				-0,02
Geschoolde arb.				0,19
Boeren				-0,32
Variantie tussen individuen	164,4	129,3	130,2	130,3
Variantie binnen individuen	60,6	58,0	57,3	57,3

^a Referentiecategorie: ongeschoolde arbeiders.

* = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$.

Bron: HSN-dataset Levenslopen, release 2007.01, geboortecohorten 1850-1882.

vermoedelijk een gevolg van selectieve toe- en uittreding van de arbeidsmarkt.

Er is een algemene opwaartse trend in de gemiddelde beroepsstatus van zowel mannen als vrouwen. In 1940 ligt de gemiddelde beroepsstatus bij de mannen 9 punten hoger dan in 1865, bij de vrouwen zijn dat zelfs 13 punten. Er zijn daarnaast duidelijke verschillen in beroepsstatus tussen mannen en vrouwen afkomstig uit verschillende herkomstklassen. Mannen en vrouwen van wie de vader een witteboordenberoep uitoefende hebben beroepen die gemiddeld respectievelijk 14 en 11 punten hoger scoren op de statusladder dan mannen en vrouwen waarvan de vader een ongeschoolde arbeider was. Daarbij is er overigens sprake van een aanzienlijke 'regressie naar het gemiddelde'. Bij de vaders zelf was namelijk het verschil in status tussen de witteboordenklasse en de ongeschoolde arbeiders maar liefst 23 punten. Ook de kinderen van geschoolde arbeiders scoren aanzienlijk hoger dan die van ongeschoolde arbeiders. De boerenkin-

Tabel 3 *Multiniveau-analyse van de beroepsstatus van vrouwen in Nederland tussen 1865 en 1940 (coëfficiënten en significantieniveaus)*

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
<i>Intercept</i>		10,14 **	9,97 **	10,22 **
<i>Leeftijd/10</i>		6,93 **	7,04 **	6,72 **
<i>Leeftijd/10²</i>		-0,30	-0,19	-0,19
<i>Jaar (sinds 1865)</i>		0,17 *	0,17 *	0,17 *
<i>Vaders klasse^a</i>				
Witte boorden		10,62 **	9,54 **	6,00
Geschoolde arb.		6,29 **	8,06 **	10,19 **
Boeren		4,29	6,90 *	7,48
<i>Leeftijd x vaders klasse</i>				
Witte boorden			1,00	
Geschoolde arb.			-1,80	
Boeren			-3,00	
<i>Jaar (sinds 1865) x vaders klasse</i>				
Witte boorden				0,17
Geschoolde arb.				-0,14
Boeren				-0,13
Variantie tussen individuen	280,1	214,1	214,5	213,6
Variantie binnen individuen	118,9	92,8	92,4	92,5

^a Referentiecategorie: ongeschoolde arbeiders.

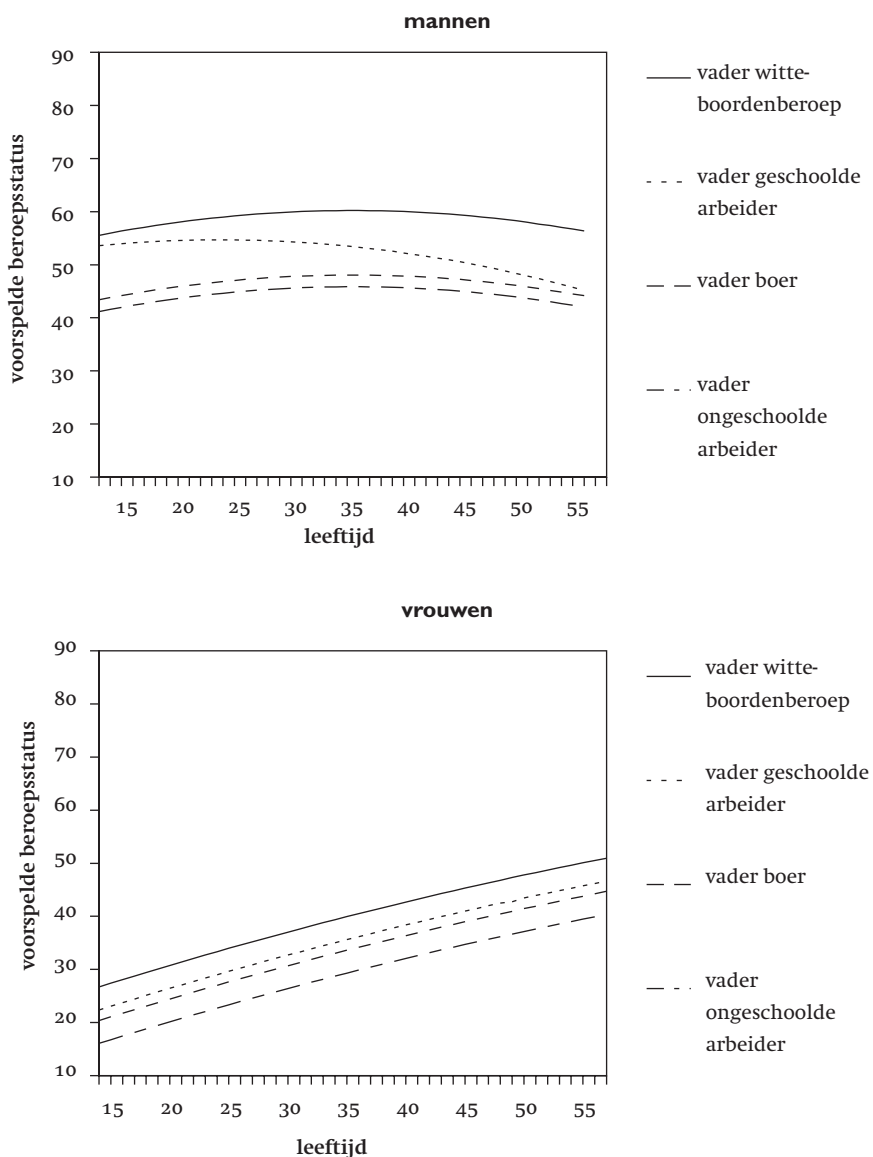
* = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$.

Bron: HSN-dataset *Levenslopen, release 2007.01, geboortecohorten 1850-1882*.

deren onderscheiden zich daarentegen niet veel in status van de kinderen van ongeschoolde arbeiders. Vermoedelijk verlieten velen van hen het boerenbedrijf om ongeschoolde arbeider te worden.

196 In het derde model kijken we of de beroepsklasse van de vader niet alleen

Figuur 7 Gemodelleerde samenhang tussen beroepsstatus, vaders klasse en leeftijd van mannen en vrouwen in Nederland, beste model, 1900

Bron: HSN-dataset Levenslopen, release 2007.01, geboortecohorten 1850-82.

een effect had op de aanvangsstatus van de beroeps carrière van het kind, maar ook op toename van status tijdens de levensloop. Dit blijkt slechts in geringe mate het geval te zijn. Alleen bij de mannen vinden we dat geschoolde arbeiders minder snel stijgen dan zonen uit de overige klassen. De kromming van de beroeps carrière blijkt niet te verschillen tussen de klassen (niet getoond in de tabel). Het resultaat van deze twee bevindingen is dat zonen van geschoolde arbeiders weliswaar op een behoorlijk hoog niveau hun beroeps carrière beginnen, maar daarna eigenlijk alleen maar status verliezen. De carrière van vrouwen verlopen daarentegen in gelijke mate opwaarts voor alle herkomstklassen (vergelijk figuur 7).

Tot slot zien we in model 4 dat het effect van vaders beroeps klasse niet merkbaar toe- of afgenomen is in de onderzochte periode. We toetsten ook of het uitzonderlijke verloop van de beroeps carrière van de zonen uit de geschoolde arbeiders klasse wellicht verdwijnt met de tijd, maar dat bleek niet het geval. Al met al vinden we bijzonder weinig aanwijzingen voor historische veranderingen in de beroeps carrière van mannen en vrouwen. Het enige is een langzame stijging van de gemiddelde beroeps status voor alle groepen en op alle leeftijden.

Conclusie

Onze eerste, beschrijvende, vragen luiden: in welke mate kunnen de beroeps loopbanen van Nederlandse mannen en vrouwen geboren tussen 1865 en 1940 gekenmerkt worden als stabiel, opwaarts mobiel of neerwaarts mobiel? En: welke veranderingen treden er op in de loop van de tijd? We gebruikten verschillende methoden om deze vragen te beantwoorden. Dat bleek een bruikbare strategie. Zo liet een vergelijking van de beroeps status van steeds twee opeenvolgende beroepen een hoge mate van mobiliteit zien bij de mannen en een aanzienlijk geringere mobiliteit bij de vrouwen. Beide groepen hadden een aanzienlijk grotere kans op opwaartse dan op neerwaartse mobiliteit. Als we kijken naar de gemiddelde beroeps status van mannen en vrouwen over hun levensloop, dan zien we echter dat de grote hoeveelheid mobiliteit bij mannen niet resulteerde in grote veranderingen in de gemiddelde beroeps status. Er was dus wel sprake van veel beweging op de arbeidsmarkt, maar niet van systematische stijging of daling in de loop van een leven. Daarentegen hadden oudere vrouwen gemiddeld wel een aanzienlijk hogere beroeps status dan jonge vrouwen. Deze verschillen zijn te verklaren door de gemiddeld grotere afstand waarover vrouwen mobiel waren – in dat geval kan men van een opwaartse carrière spreken –, maar mogelijk ook door selectieve in- en uittreding van de arbeidsmarkt door vrouwen, dat wil zeggen dat de gegevens over de vroege loopbaan op andere vrouwen in een andere arbeidsmarktsituatie betrekking hebben dan die over de late loopbaan.

Hoe dan ook, in de eerste helft van de twintigste eeuw was er meer beroeps mobiliteit dan in de tweede helft van de negentiende eeuw, zowel voor vrouwen als voor mannen. Ook blijkt er sprake te zijn geweest van een toename van

de gemiddelde beroepsstatus in de loop van de tijd (naast de verandering van beroepsstatus over de levensloop). Deze toename verwachtten we ook gezien de algemene afname van het aandeel beroepen met een lage status op de arbeidsmarkt. We hadden ook verwacht dat deze 'opwaardering' van de arbeidsmarkt samen met de afnemende seizoensarbeid zou leiden tot een vermindering van de hoeveelheid mobiliteit. Dit blijkt echter niet het geval te zijn. Er is meer beweging in de beroeps carrières na 1900 dan ervoor, vooral bij mannen.

Onze tweede reeks van vragen had betrekking op de mate waarin, en de wijze waarop, beroepsloopbanen werden beïnvloed door de beroepsklasse van de vader, met inbegrip van de vraag of deze invloed in de loop van de tijd veranderde. Onze analyses laten een sterke samenhang zien tussen beroepsstatus van de vader en de beroepsstatus van zijn kinderen. Deze samenhang komt met name tot stand doordat zonen en dochters uit de hogere klassen hun beroeps-carrière op een hoger niveau begonnen. We vonden nauwelijks verschillen in de snelheid waarmee mannen en vrouwen carrière maakten tussen de herkomstklassen. Een uitzondering hierop vormen zonen van geschoolde arbeiders. Zij begonnen hun carrière in beroepen met een relatief hoge status, maar bleven daarna achter bij zonen afkomstig uit andere sociale klassen. Dochters bleken over het algemeen minder te profiteren van hun herkomstklasse dan zonen. De beginnende beroepsspecialisatie en de industrialisering in Nederland hebben, tegen de verwachting in, niet geleid tot een afname van de invloed van het gezin van herkomst op de beroeps-carrière van hun kinderen.

Behalve antwoorden op onze vragen levert deze studie nog enkele algemene conclusies op. De data verzameld in het kader van de Historische Steekproef Nederland blijken genoeg informatie te bevatten over de beroepen van mannen en vrouwen op verschillende tijdstippen in hun leven om interessante uitspraken te doen over hun beroeps-carrières. Daarbij lijkt het aan te bevelen om verschillende methoden te gebruiken bij de analyse van de data. Zo leidden de analyses van mobiliteit tot een ander beeld van de beroeps-carrières dan de analyses van gemiddelde beroepsstatus over de levensloop. Tot slot heeft deze studie nieuwe vragen opgeworpen. Welke rol speelt bijvoorbeeld het selectieve in- en uittreden van de arbeidsmarkt in de verklaring van de relatief hoge gemiddelde beroepsstatus van oudere vrouwen? Als de herkomstklasse nauwelijks van invloed is op het al dan niet maken van carrière, en de snelheid daarvan, hoe kunnen de gevonden verschillen in succes op de arbeidsmarkt dan wel worden verklaard?

Noten

1. Wij bedanken de deelnemers van het Utrechtse Migration and Social Stratification seminar, in het bijzonder Frank van Tubergen, voor hun constructieve commentaar op eerdere versies van deze tekst.
2. HISCAM is een historische versie van de CAMSIS-schalen. Deze schalen zijn gebaseerd op de gedachte dat een ruime mate van interactie tussen personen met twee verschillende beroepen betekent dat deze beroepen wat betreft status niet veel van elkaar verschillen

(Prandy, 2000). Voor de schatting van de HISCAM-schaal zijn data gebruikt van 1,5 miljoen huwelijksaktes uit de periode 1800-1938 uit zes landen (Engeland, Canada, Frankrijk, Duitsland, Zweden en Nederland). Als huwelijken tussen mannen en vrouwen met twee verschillende beroepen relatief vaak voorkwamen en als er veel intergenerationele mobiliteit was tussen deze twee beroepen, dan kregen deze twee beroepen op de statusschaal posities dicht bij elkaar. De HISCAM-schaal varieert van 1 tot 100. Technisch gezien worden deze posities verkregen door het schatten van Goodmans row and column model II (Goodman, 1979).

3. Soms zijn deze dateringen geschat, zie daarvoor het codeboek van deze dataset.

Literatuur

- Bras, H. (2002). *Zeeuwse meiden. Dienen in de levensloop van vrouwen, ca. 1850-1950*. Amsterdam: Aksant.
- Breen, R. (2004) (red.). *Social mobility in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Brown, J.C., M.H.D. van Leeuwen & D. Mitch (2004). The history of the modern career: An introduction. In D. Mitch, J. Brown & M.H.D. van Leeuwen (red.), *Origins of the modern career* (pp. 3-41). Aldershot: Ashgate.
- Bulder, E. (1993). *The social economics of old age. Strategies to maintain income in later life in the Netherlands 1880-1940*. Amsterdam: Thesis.
- Damsma, D. & J. Kok (2005). Ingedroogde harten? Partnerkeuze en sociale reproductie van de Noord-Hollandse boerenstand in de negentiende en vroeg-twintigste eeuw. In J. Kok & M.H.D. van Leeuwen (red.), *Genegenheid en gelegenheid. Twee eeuwen partnerkeuze en huwelijk* (pp. 285-307). Amsterdam: Aksant.
- Dehing, P.W.N.M. (1989). "... Eene soort van dynastie van spoorwegbeambten": arbeidsmarkt en spoorwegen in Nederland, 1875-1914. Hilversum: Verloren.
- Doff, N. (1974). *Dagen van honger en ellende*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Erikson, R. & J.H. Goldthorpe (1992). *The constant flux. A study of class mobility in industrial societies*. Oxford: Oxford University Press.
- Goodman, L.A. (1979). Simple models for the analysis of association in cross-classifications having ordered categories. *Journal of the American Statistical Association*, 74, 537-552.
- Hox, J. (2002). *Multilevel analysis. Techniques and applications*. Mahwah, NJ, London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Johnson, P. (1994). The employment and retirement of older men in England and Wales, 1881-1981. *Economic History Review*, 47, 106-128.
- Kerr, C., J.T. Dunlop, F.H. Harbison & C.A. Myers (1960). *Industrialism and industrial man*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Korupp, S. (2000). *Mothers and the process of social stratification*. Amsterdam, Thesis publishers.
- Leeuwen, M.H.D. van (1992). *Bijstand in Amsterdam, ca. 1800-1850: armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie*. Zwolle: Waanders.
- Leeuwen, M.H.D. van (2000). *De eenheidsstaat: onderlinges, armenzorg en commerci-*

- ele verzekeraars 1800-1890*. Den Haag/Amsterdam: Verbond van Verzekeraars/NEHA.
- Leeuwen, M.H.D. van & I. Maas (1995). Sociale mobiliteit in de steden en op het platteland. In K. Mandemakers & O. Boonstra (red.), *De levensloop van de Utrechtse bevolking in de 19e eeuw* (pp. 103-127). Assen: Van Gorcum.
- Leeuwen, M.H.D. van & I. Maas (2005). A short note on HISCLASS. <http://historyof-work.iisg.nl/docs/hisclass-brief.doc>.
- Leeuwen, M.H.D. van & I. Maas (2007). Economische specialisering en veranderende sociale verhoudingen in de 19e en 20e eeuw. Een studie op basis van de Nederlandse volkstellingen en huwelijksakten. In O.W.A. Boonstra, P.K. Doorn, M.P.M. van Horik, J.G.S.J. van Maarseveen en J. Oudhof (red.), *Twee eeuwen Nederland geteld. Onderzoek met de digitale Volks- Beroeps- en Woningtellingen 1795-2001* (pp. 181-205). Den Haag: DANS en CBS.
- Leeuwen, M.H.D. van, I. Maas & A. Miles (2002). *HISCO: Historical International Standard Classification of Occupations*. Leuven: Leuven University Press.
- Maas, I., P. Lambert, R. Zijdeman, K. Prandy & M.H.D. van Leeuwen (2006). HIS-CAM. Deriving a historical occupational stratification scale. Paper gepresenteerd op de European Social Science History Conference, Amsterdam, 22-25 maart 2006.
- Maas, I. & M.H.D. van Leeuwen (2002). Industrialization and intergenerational mobility in Sweden, *Acta Sociologica*, 45, 179-194.
- Maas, I. & M.H.D. van Leeuwen. (2004). Occupational careers of the total male labour force during industrialization: the example of nineteenth-century Sweden. In D. Mitch, J. Brown & M.H.D. van Leeuwen (red.), *Origins of the modern career* (pp. 227-258). Aldershot: Ashgate.
- Maas, I. & M.H.D. van Leeuwen (2006). Over dienstboden, landarbeidsters en andere werkende vrouwen. Beroepen van jonge vrouwen en hun moeders in de huwelijksakten van de Zeeuwse Burgerlijke Stand. *Zeeland*, 15, 44-59.
- Mandemakers, K. (2001). De sociale structuur in Nederland rond 1900. De samenleving in het perspectief van de modernisering 1850-1990. In J.G.S.J. van Maarseveen & P.K. Doorn (red.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (pp. 185-207). Amsterdam: Stichting beheer IISG.
- Mandemakers, K. (2004). De Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN) en het project Life Courses in Context, *Bevolking en Gezin*, 33, 91-114.
- Miles, A. (1999). *Social mobility in nineteenth and early twentieth century England*. Basingstoke: Macmillan.
- Oosterhuis, G. (1992). Van adelborst tot admiraal. De carrière van marineofficieren en de dynamiek van een interne arbeidsmarkt. *Mens en Maatschappij*, 67, 231-254.
- Prandy, K. (2000). The social interaction approach to the measurement and analysis of social stratification. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 19, 215-249.
- Priester, P.R. (1991). *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen, 1800-*

1910: een kwalitatieve en kwantitatieve analyse. Groningen: Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut.

Ransom, R. & R. Sutch (1986). Labor of older Americans: retirement of men on and off the job, 1870-1937. *Journal of Economic History*, 36, 1-30.

201

Sociaal-Democratische Studie-Club (1909). *Landarbeiders. Hun arbeidsduur en arbeidsverhoudingen*. Amsterdam: Sociaal-Democratische Studie-Club.

Stovel, K., M. Savage & P. Bearman (1996). Ascription into achievement: models of career systems at Lloyds Bank, 1890-1970. *American Journal of Sociology*, 102, 358-399.

Treiman, D.J. (1970). Industrialization and social stratification. In E.O. Lauman (red.), *Social stratification: Research and theory for the 1970's* (pp. 207-234). Indianapolis: University of Indiana Press.

Sociale klasse, sociale mobiliteit en sterfte in Nederland, 1850-2007

Frans van Poppel en Ruben van Gaalen

Ik zal nu moeten bewijzen dat de maatschappij in Engeland ... de arbeiders in een toestand gebracht heeft waarin zij niet gezond kunnen blijven en niet lang leven kunnen; dat zij zo het leven van deze arbeiders stukje bij beetje, stapje voor stapje ondermijnt en hen voortijdig in het graf brengt
Engels, 1976: 141

Vraagstelling

In de historische literatuur wordt een somber beeld geschetst van de gezondheidstoestand van de arbeidende klasse in Nederland in de negentiende eeuw. Diepe armoede was een wezenlijk kenmerk van het bestaan van de grote volksmassa, en dat had funeste consequenties voor de gezondheidstoestand van dit deel der natie, zo wil het verhaal. Vanaf het midden van de negentiende eeuw begonnen medici en statistici, de Nederlandse wat later dan die in Engeland en Frankrijk, gegevens te verzamelen over verschillen in gezondheid, vooral verschillen in sterftecijfers, tussen sociale klassen (Davey Smith, Dorling & Shaw, 2001; Houwaart, 1991). Hoewel over de waarde van deze indicator voor historische populaties in het afgelopen decennium wel twijfel is gerezen (Riley, 1997; 1999), is de gangbare opinie dat sterftegegevens geschikter zijn dan ieder ander soort van gegevens om de ontwikkeling van de gezondheidstoestand van de bevolking in de afgelopen twee eeuwen in kaart te brengen (Harris, 1999). Sterftegegevens waren relatief gemakkelijk te verzamelen en vormden in de ogen van tijdgenoten een ondubbelzinnige indicator van de gezondheidssituatie.

Na de eerste hausse van aandacht voor de sociaal-economische sterfteverschillen, die voortduurde tot het eerste kwart van de twintigste eeuw, trad een periode van stilte in. De illusie bestond dat met de komst van de verzorgingsstaat sociaal-economische sterfteverschillen waren verdwenen of op zijn minst sterk waren afgenomen (Mackenbach, 1994). Vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw

zijn sociaal-economische verschillen in gezondheid en sterfte in Europa echter opnieuw een belangrijk thema van wetenschappelijk onderzoek en onderwerp van politieke discussie geworden. Dat had veel te maken met de publicatie van een aantal studies waarin gewag werd gemaakt van een vergroting van de sociaal-economische ongelijkheid in sterftekansen in de jaren zestig, zeventig en tachtig in een verscheidenheid van landen (Borrell e.a., 1999; Harding, 1995; Townsend & Davidson, 1988; Valkonen, 1993). De vraag hoe in de loop van de tijd de sociaal-economische ongelijkheid in sterfte zich heeft ontwikkeld, werd daardoor ook in politiek opzicht uitermate relevant. Ook in Nederland was dat het geval. Na eerdere weinig succesvolle pogingen van individuele onderzoekers om aandacht voor het onderwerp te vragen, organiseerde de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid samen met het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur in 1987 een conferentie over Gezondheidsverschillen en sociaaleconomische status (SES) (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 1987). Dat resulteerde in de totstandkoming van een vijfjarig onderzoeksprogramma naar sociaal-economische gezondheidsverschillen (Programmacommissie Sociaaleconomische Gezondheidsverschillen, 1989). De eerste resultaten daarvan kwamen in 1994 beschikbaar (Mackenbach, 1994). Ook daarna werd de trendmatige ontwikkeling van de SES-gerelateerde sterfte in Nederland nog herhaalde malen aan de orde gesteld (Kunst e.a., 2004; Mackenbach e.a., 2003).

De groeiende belangstelling voor de temporele ontwikkeling van de relatie tussen sociaal-economische positie en sterfte kan niet los worden gezien van een nieuwe theoretische benadering van sociaal-economische sterfteverschillen. De epidemiologie en het gezondheidsonderzoek richtten zich vooral op specifieke gedragsmatige en biologische mechanismen via welke SES de gezondheid en sterfte beïnvloedt. Daarentegen stelt de door Link en Phelan geformuleerde theorie van *fundamental social causes* (Link, Northridge, Phelan & Ganz, 1998; Link & Phelan, 1995; Link & Phelan, 1996; 2002) dat enkele meer algemene factoren er verantwoordelijk voor zijn dat in ieder tijdvak van de geschiedenis steeds opnieuw specifieke maar verschillende mechanismen worden voortgebracht die ervoor zorgen dat de negatieve samenhang tussen SES en sterfte blijft bestaan (Lutfey & Freese, 2005).

De empirische vraag of de samenhang tussen SES en sterfte inderdaad over een lange historische periode en in verschillende ruimtelijke omgevingen dezelfde sterkte en richting heeft, is moeilijk te beantwoorden. Het merendeel van de studies die informatie bevatten over trends in SES-verschillen in sterfte, heeft een uiterst beperkte tijdshorizon. Voor de meeste landen in de westerse wereld, met uitzondering van het Verenigd Koninkrijk, is deze informatie op zijn vroegst pas vanaf 1960 beschikbaar. Historische studies die verder teruggaan in de tijd waren meestal van strikt plaatselijke aard, beperkten zich meestal tot trends in zuigelingensterfte, waren niet in staat om de sociaal-economische positie op een consistente wijze te meten en hadden ook te lijden van ernstige methodologische tekortkomingen.

In dit hoofdstuk proberen we een bijdrage te leveren aan de discussie over de langetermijntrends in sociale ongelijkheid voor de dood door gebruik te maken van het databestand van de Historische Steekproef Nederlandse bevolking. Dit databestand beslaat een langere periode dan veelal gebruikelijk en heeft betrekking op Nederland als geheel, zodat een veelheid van sociaal-ruimtelijke contexten kan worden geanalyseerd. Daarnaast hanteren we verschillende definities ter bepaling van de sociale klasse, omdat de wijze waarop de sociale klasse is gedefinieerd effect kan hebben op de waargenomen SES-sterfteverschillen. Het kan namelijk op voorhand niet worden uitgesloten dat de uiteenlopende kenmerken (inkomen, opleidingsniveau, sterkere affiniteit en nauw contact met hoger geplaatste personen) waarop de klassenindelingen zijn gebaseerd, een verschillend effect op de levensduur hebben (Kunst, 1997). Ook bestuderen we afzonderlijk en in onderling verband de effecten op sterfte van de sociale klasse van het gezin waaruit de onderzoekspersoon afkomstig is en die van de sociale klasse van de onderzoekspersoon zelf.

Historiografie

De medici en statistici die gegevens verzamelden over verschillen in sterfteniveau tussen sociale klassen hadden de intentie na te gaan in hoeverre de met urbanisatie en industrialisatie samenhangende verslechtering van de sociaal-economische positie van de arbeidende klasse tot een verhoogd sterfterisico had geleid. Het zijn de door deze medici verrichte studies waaraan we het uitermate negatieve beeld te danken hebben van de gezondheidstoestand van de arbeidende klasse in de negentiende eeuw (Brugmans, 1975; Giele & Van Oenen, 1974; Romijn, 1955; Van Tijn, 1977).¹ Omdat de aandacht van de medici vooral uitging naar de effecten op de gezondheid van de voor een bepaald beroep typerende werkomstandigheden, zoals de werkhouding, de arbeidsduur, de mate van lichamelijke inspanning, en de blootstelling aan gevaarlijke stoffen, gaat het veelal om lokale studies onder specifieke beroepsgroepen.

De negentiende-eeuwse onderzoekers maakten gebruik van weinig verfijnde sterftematens die niet zelden ook nog eens door latere historici onjuist zijn geïnterpreteerd. Soms is zelfs onduidelijk hoe de onderzoekers aan hun gegevens zijn gekomen. De Sitter (1856: 662) bijvoorbeeld stelde zonder nadere toelichting dat 'de geneeskundige statistiek ons leert, dat de levensduur van den behoeftigen daglooner op niet langer dan gemiddeld 32 jaren mag worden gesteld, terwijl er bij de hoogere standen een gemiddelde levensduur van 50 jaren kan worden aangenomen'. De door de medicus Samuel Senior Coronel verzamelde gegevens over de levensduur van arbeiders in een aantal sectoren van de nijverheid vormen de belangrijkste bron waarop hedendaagse historici hun oordeel over de sterfte van de onderlaag van de samenleving hebben gebaseerd. Het was Coronel vooral te doen om de opsporing van gezondheidsrisico's die verband hielden met het beroep. Hij verrichtte onder meer onderzoek naar de sterfte onder arbeiders in

de Middelburgse calicotnijverheid (Coronel, 1861), naar de levensduur van personen die werkzaam waren in de Hilversumse (textiel)industrie (Coronel, 1862), naar Leidse wolwerkers (Coronel, 1864b) en naar Amsterdamse diamantwerkers (Coronel, 1864a). Naast Coronel waren er nog andere medici (en statistici) die empirisch onderzoek naar de verschillen in sterfte naar sociale klasse poogden te verrichten. Van Hengel (1875) bijvoorbeeld besteedde aandacht aan de sterfteverschillen tussen de sociale klassen in Hilversum.

Voor verschillende gemeenten werden door medici ook gegevens gepubliceerd over de gemiddelde leeftijd bij overlijden van de meest voorkomende beroepen. Daarbij valt onder meer te denken aan de studies van Broes van Dort (1861) betreffende Goes in de periode 1830-1859, en aan die van E.C. Buchner (1852, 3) over de sterfte in Amsterdam in de jaren 1840-1851. Buchner was ervan overtuigd dat 'de gemiddelde levensduur, den zo verschillende staat der gezondheid, der sterfte, naar de verschillende beroepen en standen bij hetzelfde volk, in hetzelfde land, in dezelfde stad' leren dat 'gezondheid en levenslengte eenig en alleen afhangt van den gunstigen of ongunstigen staat onzer levensverhoudingen'. Volgens Buchner leerde de sterfte van personen zonder en met beroep dat 'een leven zonder zorgen voor het dagelijksch onderhoud en voorzien van de genietingen, die de wereld aanbiedt langer duurt, dan dat waar in het zweet des aangezigts met zorgen en ontberingen het brood moet worden verdiend en gegeten'. De Goudse geneeskundige W.F. Büchner (1842, 69) concludeerde aan de hand van gegevens over twee begrafenis-sociëteiten met elk hun specifieke ledenbestand dat 'de sterfte hier ter steden afneemt, naarmate de ingezetenen meer gegoed zijn'.

Pas tegen het einde van de negentiende eeuw werd in Nederland op meer wetenschappelijke wijze de aandacht gericht op de sterfteverschillen tussen sociale klassen (Centraal Bureau voor de Statistiek, 1906; 1912; 1917; Centrale Commissie voor de Statistiek, 1898). Op basis van de overlijdensakten opgemaakt door de ambtenaren van de burgerlijke stand werden gegevens bijeengebracht over de leeftijd bij overlijden, het geslacht, de doodsoorzaak en het beroep van mannen, overleden in de jaren 1891-1895. Later werden ook gegevens gepubliceerd over de periodes 1896-1900, 1896-1903 en 1908-1911. De betreffende statistieken zijn onderling moeilijk vergelijkbaar door afwijkende leeftijds- en beroepsindelingen. De statistische gegevens werden in de tijd van publicatie niet aan analyses onderworpen, maar later hebben auteurs wel geprobeerd dat te doen (De Bie, 2006; Van Reek, 1985; Van Reek, 1993).

Langetermijntrends in SES-gerelateerde sterfte: was er een klas-sengradiënt, was er sprake van convergentie of van divergentie?

Informatie over historische trends in sociaal-economische sterfteverschillen is van essentiële betekenis voor het huidige soms verhitte debat over een mogelijke toename van deze sterfteverschillen sinds de jaren zestig (Whitehead,

1998). Alleen met eerdere sterftemetingen is het mogelijk om te beoordelen of sociale verschillen werkelijk zijn toe- of afgenomen. Die eerdere metingen moeten bij voorkeur meerdere decennia beslaan. Sterfteprocessen zijn lange-termijnprocessen en veel factoren die sterfterisico's beïnvloeden, kennen een lange vertragingperiode (roken, drinken, voeding). De processen die de sociale sterfteverschillen vormgeven (gezondheidspolitiek, inkomensbeleid etc.) hebben eveneens een zeer lange adem. Alleen met deze trendinformatie kan de centrale hypothese van Link en Phelans *fundamental social causes*-theorie worden getoetst.

Uitgangspunt van deze theorie, die de afgelopen jaren sterk in de belangstelling is gekomen (Link e.a., 1998; Link & Phelan, 1995; Link & Phelan, 1996; 2002; Phelan, Link, Diez-Roux, Kawachi & Levin, 2004), is dat verschillen in sterfte naar SES over een lange periode en op een veelheid van plaatsen zijn terug te vinden (voor een enigszins vergelijkbare opvatting over de historische onvermijdbaarheid van sociale-klasseverschillen in sterfte, gegrondvest op de onmogelijkheid richting te kunnen geven aan het eigen leven, zie Marmot, 2004). In die zin is de theorie in tegenspraak met de opvatting van Antonovsky, die meent dat deze verschillen door de tijd heen sterk kunnen variëren en in bepaalde periodes ook afwezig zijn geweest. Link en Phelan stellen daar bijvoorbeeld tegenover dat 'wat ook op enig moment het ziekten- en risicoprofiel is, steeds zullen personen die betere toegang hebben tot relevante sociale en economische hulpbronnen minder door ziekte getroffen worden' (Link & Phelan, 1996, 472). Elders stellen Link e.a. (1998, 375-376) dat het 'tussen 1840 en 1995 blijven voortbestaan van de samenhang tussen SES en sterfte een feit is dat verklaring behoeft' en beweren Phelan e.a. (2004) dat tussen de negentiende eeuw en het heden 'sociaal-economische ongelijkheid in de sterfte onveranderd is gebleven'. Dat de verbetering van de volksgezondheid en de toename van de levensverwachting niet tot een vermindering van de SES-verschillen in sterfte hebben geleid, verklaren Link en Phelan (1996, 472) doordat sociale condities die betrekking hebben op hulpbronnen als kennis, geld, macht, prestige, en sociale relaties grote invloed hebben op de mogelijkheid van mensen om gezondheidsrisico's te vermijden en om de negatieve gevolgen van ziekten, wanneer die hebben toegeslagen, te minimaliseren. Vanwege de ruime inzetbaarheid van deze sociale en economische hulpbronnen, staan deze fundamentele factoren via een grote verscheidenheid aan risicofactoren met een veelheid van gezondheidsuitkomsten in verband. Omdat deze hulpbronnen in uiteenlopende situaties op verschillende wijzen ingezet kunnen worden beïnvloeden deze fundamentele factoren de ziektelast ook dan wanneer het patroon van de risicofactoren wezenlijk verandert.

Terwijl in de negentiende eeuw ondermaatse huisvesting, hoge woondichtheid en het ontbreken van riolering en waterleiding tot hogere sterfte aan infectieziekten onder de lagere sociale klassen aanleiding gaven, waren het in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw de hogere tabaksconsumptie, minder beweging, eenzijdige ongezonde voeding en een geringer beroep op de gezond-

heidszorg die ertoe leidden dat de lagere sociale klassen een hogere sterfte kenden dan de hogere lagen.

De *fundamental causes theory* is verschillende malen getoetst op hedendaagse gegevens maar de vraag of SES-verschillen in sterfte over een langere historische periode en op een verscheidenheid van plaatsen kunnen worden waargenomen, is niet op bevredigende wijze beantwoord. Voor de negentiende eeuw hebben Link en Phelan niet meer dan anekdotische informatie en resultaten van enkele Engelse lokale studies weten te presenteren die geen beeld geven van de sterkte van de samenhang tussen SES en sterfte. Link, Northridge, Phelan en Ganz (1998) stellen terecht dat 'een toets van het idee van het bestaan van *fundamental causes* idealiter gebaseerd zou moeten zijn op een groot bestand met historische gegevens over individuen en hun ziektelast'. Het grote probleem is dat de beschikbare informatie over trends in SES-sterfteverschillen op nationale schaal een beperkte tijdshorizon heeft. Voor de VS bijvoorbeeld bestaan slechts gegevens over de periode vanaf 1960, hoewel ook voor de Tweede Wereldoorlog de belangstelling voor het onderwerp daar groot was; zie Krieger en Fee (1996). Onze kennis van de samenhang tussen SES en sterfterisico's leunt daardoor zwaar op Engelse gegevens. De informatie over de langetermijntrends in SES-sterfteverschillen in het Verenigd Koninkrijk is beschikbaar vanaf de jaren negentig van de negentiende eeuw en met beperkingen zelfs vanaf de daaraan voorafgaande jaren zestig (Pamuk, 1985; Rogers Hollingsworth, 1981; Woods, 2004). Er zijn duidelijke aanwijzingen dat het niet mogelijk is om de in Engeland waargenomen SES-sterfteverschillen te generaliseren naar andere landen. De aard en de omvang van de problemen die de overgang naar een industriële samenleving met zich meebracht, verschilden daarvoor te zeer van die in andere landen: de industrialisatie kwam er eerder op gang, de bevolkingsgroei vond vooral plaats in grote industriesteden, de klassentegenstellingen waren er sterker, de sociale klassen homogener en sociale wetgeving ter beteugeling van de problemen kwam eerder van de grond (Preston & Haines, 1991).

De heersende opvattingen met betrekking tot de langetermijntrends in SES-gerelateerde sterfte zijn gebaseerd op een studie van Aaron Antonovsky (1967). Antonovsky stelde, op basis van veelal rudimentaire gegevens betrekking hebbend op de periode vóór 1900 en afkomstig uit een veelheid van plaatsen dat in de westerse wereld drie opeenvolgende fasen te onderkennen zijn in de langetermijntontwikkeling van de sterfteverschillen naar sociale klasse. Tot circa 1650 werden volgens hem geen substantiële verschillen in levensverwachting aangetroffen. Tussen 1650 en 1850 ontstond er op het moment dat een industrie-proletariaat tot ontwikkeling kwam, een groeiende kloof in levensverwachting, die toe te schrijven valt aan een verbetering van de positie van de midden- en bovenste lagen en een geringere toename of zelfs een afname van de levensverwachting in de lagere strata. Na 1850 verkeerde deze tendens in het tegendeel en werd de kloof tussen de sociale klassen kleiner, zodat in de jaren zestig van de twintigste eeuw de verschillen geringer waren dan ze in de eeuwen van 1600 tot 1850 ooit waren geweest.

Het model van Antonovsky is door verschillende auteurs op basis van eveneens beperkte gegevens nader gepreciseerd. Woods en Williams (1995) gebruikten daarvoor nieuwe gegevens over prosopografische studies van de sterfte onder de aristocratie en de middenklasse in Engeland, Frankrijk en Zwitserland, onder meer afkomstig van het werk van Alfred Perrenoud. In hun opvatting was al vóór 1650 sprake van sociale-klasseverschillen in sterfte, maar was van een duidelijke gradiënt geen sprake. Rond 1750 nam de elite haar verwachte positie in en had deze een hogere dan gemiddelde levensverwachting. Dit verschil bleef gehandhaafd tot de twintigste eeuw. Woods en Williams benadrukken dat er vanaf het moment dat sociale-klasseverschillen zichtbaar werden sprake was van periodes van divergentie en convergentie. In een latere studie vergeleek Woods (2004) de levensverwachting van elites in een verscheidenheid van Europese landen met die van de bevolking van Engeland als geheel. De conclusie was dat in de negentiende eeuw sprake was van een vorm van sociale-klassesterfteverschillen, maar dat dat vóór die tijd niet duidelijk het geval was. De Engelse ervaringen met betrekking tot de periode 1860-1910 wezen uit dat de sociale-klassengradiënt in sterfte een wezenlijk twintigste-eeuws fenomeen was; vóór die tijd speelde de ruimtelijke omgeving in de brede zin van het woord (de waterkwaliteit, de bodemtoestand), een veel bepalender rol dan de sociale positie. Ongeacht de sociale klasse waartoe men behoorde werden de sterftetekansen vooral door deze voor ieder individu gelijke risicofactoren bepaald. Razzell en Spence (2006) beweren zelfs, op basis van een grote variëteit aan gepubliceerde kleinschalige studies en nieuw verzamelde lokale data voor Engeland dat 'een samenhang tussen sociaaleconomische status en sterfte op volwassen leeftijd pas in de twintigste eeuw valt vast te stellen'. Blum, Houdaille en Lamouche (1990) echter vonden voor Frankrijk vanaf het midden van de achttiende eeuw hogere waarden van de levensverwachting op twintigjarige leeftijd voor personen die tot de hogere sociale klassen behoorden dan voor hen die tot de middenklasse konden worden gerekend; op hun beurt waren die weer beter af dan losse en vaste arbeiders.

Historici in een groot aantal landen hebben in het afgelopen decennium getracht een nieuwe impuls te geven aan de studie van de SES-verschillen in sterfte door op basis van de originele bronnen van de burgerlijke stand nieuwe schattingen te maken van het sterfteniveau van de verschillende sociale klassen. Daarbij werd van uiteenlopende benaderingen gebruikgemaakt. In sommige studies werden de gegevens van de burgerlijke stand direct op individueel niveau gekoppeld aan de gegevens van de 'population at risk' ten tijde van een volkstelling. In andere werden geaggregeerde aantallen sterfgevallen gekoppeld aan de risicobevolking, terwijl weer andere auteurs een prospectieve benadering volgden (Kunst, 1997). Voorbeelden zijn te vinden voor België (Backs, 2001; Neven, 2000; Oris, 1998); voor Italië en Zweden (Bengtsson, 2004; Breschi, Derosas & Manfredini, 2004; Tsuya & Nystedt, 2004) en voor de VS (Currie & Stabile, 2002; Ferrie, 2003). Ook deze studies beperkten zich echter tot een enkele gemeenschap en besteedden geen aandacht aan veranderingen in de relatie tussen SES en sterfte.

Voor Frankrijk (Blum e.a., 1990; Bourdieu & Kesztenbaum, 2004) en Nederland (Van Poppel, Deerenberg, Wolleswinkel-van den Bosch & Ekamper, 2005) werden weliswaar schattingen van historische trends in de levensverwachting naar sociale klasse gemaakt (op basis van historische longitudinale gegevens), maar deze studies waren gebaseerd op beperkte aantallen waarnemingen. Omdat deze en andere historische studies geen informatie verschaffen over de twintigste-eeuwse ontwikkeling, hebben zij ook niet hun weg gevonden binnen het gedachtegoed van de epidemiologie.

Sociale-klasseverschillen in sterfte: uitgangspunten

In verschillende opzichten zijn de historische studies van de langetermijnontwikkeling in SES-sterfteverschillen niet goed in staat om de vragen te beantwoorden die in het hedendaagse epidemiologische onderzoek centraal staan. Dat is voor een deel het gevolg van het ontbreken van de daarvoor noodzakelijke historische informatie, maar voor een deel van de gescheiden circuits waarin historici en epidemiologen zich bewegen. We wijzen hier op een viertal punten.

Opleiding en de op basis van het beroep bepaalde sociale klasse vertonen in hedendaags onderzoek een sterke samenhang met sterfte. Beide indicatoren van SES hangen sterk samen, maar meten ook verschillende aspecten. Het opleidingsniveau reflecteert meer de jeugdomstandigheden van betrokkenen, de fase waarin de basis wordt gelegd voor gedragingen op het terrein van de gezondheid waarvan het effect lang voelbaar is. Het beroep hangt vooral samen met de ervaringen en risico's van het volwassen leven en reflecteert sterker de materiële situatie van de betrokkenen (Martikainen, Blomgren & Valkonen, 2007). In epidemiologische studies wordt duidelijk de voorkeur gegeven aan het opleidingsniveau, terwijl in het historisch onderzoek (noodgedwongen) gebruik wordt gemaakt van het beroep als maatstaf voor de sociale-klassepositie.

De keuze voor het beroep heeft vooral praktische redenen, maar valt ook op grond van theoretische overwegingen wel te verdedigen. In de periode vóór 1960 is informatie over het opleidingsniveau slechts in bescheiden mate beschikbaar. Bovendien maakt het slechts een beperkte mate van differentiatie mogelijk door de oververtegenwoordiging van de groep met uitsluitend lager onderwijs. Van belang is ook dat de met het opleidingsniveau samenhangende verschillen in voor de gezondheid relevante gedragspatronen in historische populaties een minder grote rol speelden dan de met het beroep samenhangende factoren. We volgen hier dan ook de opvatting van Davey Smith e.a. (1998) dat de op het beroep gebaseerde indeling naar sociale klasse sterker differentieert dan opleiding. Wel is van belang te beseffen dat de wijze waarop de sociale klasse is gedefinieerd effect kan hebben op de waargenomen SES-sterfteverschillen. Hoewel het gebruik van verschillende klassenindelingen over het algemeen dezelfde tendensen aan het licht brengt, kan de precieze omvang van de veranderingen in sociaal-economische ongelijkheid variëren al naar gelang de toegepaste indeling.

Evaluaties van meerdere sociale klassenschema's hebben aan het licht gebracht dat 'klasseneffecten' voor een grote verscheidenheid van uitkomsten kunnen verschillen al naar gelang de gekozen indeling (Leye & Joye, 1994). Verschillende indelingen kunnen dus ook tot een ander patroon van sociale-sterfteverschillen leiden (Craig & Forbes, 2005).

Een tweede punt betreft de noodzaak de ruimtelijke context in de analyse te betrekken. In het hedendaagse epidemiologische onderzoek is de aandacht sterk gericht op de invloed die omgevingskenmerken – zoals de gemeenschapsorganisatie en de aanwezigheid van gezondheidsvoorzieningen – kunnen uitoefenen op het sterfterisico van individuen, onafhankelijk van de kenmerken van die individuen (Krieger, Williams & Moss, 1997; Kunst, 1997; Robert, 1999; Yen & Syme, 1999). Dat besef is ook doorgedrongen in het historisch onderzoek. Woods en Williams (1995) wezen erop dat de ruimtelijke omgeving een factor is die ook verstoring kan werken op de geobserveerde historische SES-sterfteverschillen, tot ver in de negentiende eeuw.² Johansson en Kasakoff (2000) benadrukken dat tot in de eerste decennia van de twintigste eeuw de *disease environment* en economische omstandigheden van plaats tot plaats enorm varieerden. Dat kon leiden tot grote verschillen tussen regio's in de gemiddelde levensduur, in Nederland bijvoorbeeld in het midden van de negentiende eeuw tot in de orde van grootte van tien jaar. Historische sociale-klasseverschillen in sterfte reflecteren in belangrijke mate de invloed van ruimtelijke kenmerken, zoals de kwaliteit van het drinkwater en de aanwezigheid van riolering (zie ook Spree, 1988, 89-90).

Er is een derde aspect dat in hedendaagse epidemiologische studies naar SES-gerelateerde sterfte prominent aanwezig is, maar dat in het historische onderzoek niet aan de orde wordt gesteld, te weten het belang van de sociaal-economische positie van het gezin van oorsprong versus dat van de eigen positie. Er is een groeiende hoeveelheid literatuur die uitwijst dat de sterfte op volwassen leeftijd, vooral de sterfte aan hart- en vaatziekten, niet alleen samenhangt met risicofactoren die direct verband houden met de sociaal-economische positie op volwassen leeftijd, maar ook met factoren die terugverwijzen naar de sociaal-economische positie van het gezin waarin men opgroeide (Davey Smith, Blane & Bartley, 1994; Lundberg, 1991; 1993; Power e.a., 2007; Wadsworth, 1986). De met de sociale klasse verbonden risico's op jonge leeftijd kunnen versterkt of gecompenseerd worden door de risico's die samenhangen met de sociale klasse waartoe men als volwassene behoort (Power e.a., 2007). In het recente onderzoek is de nadruk gelegd op het cumulatieve effect van de sociaal-economische positie over de levensloop. Dat impliceert dat hoe langer de persoon is blootgesteld aan ongunstige omstandigheden, des te groter de gezondheidsrisico's zijn. Een alternatieve hypothese is dat ervaringen in het verdere verleden in betekenis verminderen naarmate de tijd verstrijkt. Gegeven de complexiteit van de relatie tussen SES in de kindertijd, gezondheid-gerelateerde selectie op SES, en SES op volwassen leeftijd enerzijds en sterfte anderzijds bepleit Mare een benadering waarin de sterfte op volwassen leeftijd wordt gezien als een functie van vroegere en hui-

dige SES en empirisch gepoogd wordt het gewicht van beide posities te bepalen (Mare, 1990). Nauw verwant aan de hier besproken thematiek is de vraag in hoeverre sociale mobiliteit en sterfte samenhangen. Terwijl de sociaal-economische positie veelal wordt beschouwd als een determinant van slechte gezondheid en hogere sterfte, kan omgekeerd een slechte gezondheidstoestand ook de uiteindelijk te bereiken sociaal-economische positie bepalen. Onderzoek naar de vraag of de gezondheidssituatie invloed uitoefent op de kans een bepaalde sociale positie te bereiken, heeft weinig consistente resultaten opgeleverd. Recente literatuur wekt zelfs de suggestie dat met de gezondheid samenhangende sociale mobiliteit geen vergroting, maar juist een verkleining van de SES-sterfteverschillen veroorzaakt, omdat de opwaarts mobiele personen in een slechtere gezondheid verkeren (Manor, Matthews & Power, 2003).

Een vierde punt betreft de afwezigheid in veel van het hedendaagse onderzoek van informatie over SES-verschillen in sterfte bij volwassen vrouwen. Naarmate er in het epidemiologisch onderzoek meer gebruik wordt gemaakt van opleidingsniveau als indicatie voor SES, wordt het gebruikelijker ook SES-verschillen in sterfte onder vrouwen te rapporteren. Voorheen werd hiervoor de sociale klasse van de echtgenoot gepresenteerd. Op basis van het eigen beroep werden voor vrouwen over het algemeen minder sterke verschillen in SES-gerelateerde sterfte gevonden dan bij mannen. Deels hangt dat samen met het relatief grote aantal vrouwen dat geen betaalde arbeid verricht, waardoor het op beroep gebaseerde sociale-klassecriterium minder informatief is. Deels hangt het ermee samen dat opleiding, de drijvende kracht achter de uiteindelijk door de vrouw bereikte sociale klasse, bij vrouwen minder sterk samenhangt met gezondheid, deels met de minder zware fysieke eisen die aan het beroep van vrouwen worden gesteld (Cambois, 2004).

De hier gepresenteerde studie van de langetermijnontwikkeling van de sociale-klasseverschillen in sterfte tracht met de hier besproken uitgangspunten rekening te houden. Onze studie heeft een aantal onderscheidende kenmerken die het mogelijk maken de tekortkomingen van eerdere studies te voorkomen. We bestuderen gegevens die betrekking hebben op een lange tijdsperiode, gedurende welke Nederland radicale veranderingen in de economische en sociale structuur onderging (toename inkomen, industrialisatie en urbanisatie). Het betreft de geboortegeneraties 1850-1922, waarin de levensverwachting bij mannen op de drempel van de volwassenheid toenam van 44,3 naar 54,8 jaar en bij vrouwen van 45,2 naar 61,8 jaar. We bestuderen gegevens die betrekking hebben op het land als geheel, en kunnen dus rekening houden met de situatie in een veelheid van ecologische, sociale en economische omstandigheden, met plattelandsgebieden en kleine en grote steden. De door ons gebruikte gegevens op microniveau maken het mogelijk de sociale klasse van individuen zowel op het moment van geboorte als op volwassen leeftijd te bepalen, terwijl daarnaast ook de sociale klasse waarin vrouwen geboren worden of door huwelijk in terechtkomen kan worden vastgesteld. Bovendien hanteren we twee verschillende indelin-

gen naar sociale klasse, zodat we kunnen nagaan of het de specifieke indeling is die de uitkomsten bepaalt. We richten ons op de sterfte van die personen die ten minste achttien jaar oud werden. Vanaf deze leeftijd werd door het merendeel van de bevolking een beroep uitgeoefend, zijn personen dus zelfstandig in een sociale klasse onder te brengen.

Data

Er wordt gebruikgemaakt van de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN). De HSN is een nationaal databestand waarin informatie is opgenomen over de levensloop van een groot aantal personen geboren in Nederland in de jaren 1812-1922 (Mandemakers, 2000). We analyseren twee subsets uit deze data. De dataset *ESM release ESM.08, September 2006* ($n = 7.856$) bevat gegevens uit de provincies Utrecht, Zeeland en Friesland voor de geboorteperiode 1850-1922. Deze set werd voor de andere provincies aangevuld met de dataset *HSN Levenslopen, release 2007.01*, zie ook de bijdrage van Mandemakers in dit boek. Deze betreft onderzoekspersonen uit de geboorteperiode 1883-1922 ($n = 8.427$). Alleen voor de generaties die na 1849 zijn geboren, is bepaalde belangrijke informatie, zoals de godsdienst, beschikbaar.

De uitkomstvariabele waarin we zijn geïnteresseerd is de leeftijd bij overlijden. Informatie over de datum van overlijden is afkomstig van de overlijdensakten, van de vermelding van het overlijden in het bevolkingsregister of op de gezinskaart, en van de persoonskaarten en persoonslijsten van de Gemeentelijke Basisadministratie. Deze beide laatste bronnen zijn per definitie alleen beschikbaar voor overleden onderzoekspersonen. Over onderzoekspersonen die bij het aannemen van een persoonskaart eind jaren dertig nog in leven waren, maar tot op heden nog niet zijn overleden is na 1939 veelal geen informatie meer openbaar en door de HSN verzameld. Dat heeft belangrijke consequenties voor de vaststelling van de status van de onderzoekspersonen.

Van de 16.283 onderzoekspersonen is van 2.379 geen overlijdensdatum bekend, noch een laatste uitschrijfdatum uit het bevolkingsregister. Deze kunnen niet in de analyse worden opgenomen. Van de overgebleven 13.904 personen zijn er op achttienjarige leeftijd nog 9.838 in leven. Van deze 9.838 is voor 1.871 personen (19,0 procent) geen overlijdensdatum bekend, maar wel een laatste uitschrijfdatum.

De gegevens van de provincies zijn samengevoegd in drie regio's op basis van de ontwikkeling van de levensverwachting in de jaren 1840-1851, 1901-1902, 1956-1960 en 1990-1991 (Van Poppel & Beekink, 2003) en op basis van geografische nabijheid en vergelijkbare economische omstandigheden. De provincies Utrecht en Noord- en Zuid-Holland, het economische en culturele centrum van het land, werden tot het laatste kwart van de negentiende eeuw door hoge sterfte gekarakteriseerd. Vanaf circa 1880 nam de levensverwachting hier echter sterker toe dan elders. We voegen de drie provincies samen tot de categorie West. Friesland,

Groningen en Zeeland behoorden tot de concentrische cirkel van productieve agrarische gebieden direct rondom de economische kern en worden samengevat als de groep Noordwest. Zeeland had weliswaar tot circa 1880 een duidelijk hogere kindersterfte dan de beide andere provincies, maar aangezien we ons richten op de sterfte op volwassen leeftijd van geboortecohorten 1850 en later, vormt dit niet echt een probleem.³ De provincies Noord-Brabant, Limburg en Gelderland, Overijssel en Drenthe vallen onder de meer perifere categorie Zuidoost. Hier was de levensverwachting bij aanvang van de periode redelijk hoog. Later trad een relatieve verslechtering op in de positie van deze provincies.

De afzonderlijke gemeenten zijn geïnclassificeerd in urbane en rurale gemeenten op basis van het inwonertal. Eerder onderzoek heeft uitgewezen dat in Nederland – net zoals elders – de mate van stedelijkheid in de negentiende eeuw een duidelijk verhogend effect op de sterftetekansen had, terwijl in een latere fase de sterfte in meer verstedelijkte gebieden juist lager lag dan in rurale gebieden (Van Poppel, 1989).

Om de veranderingen in de tijd te kunnen weergeven onderscheiden we drie geboortegeneraties: de eerste is geboren tussen 1850 en 1879 en valt min of meer samen met de groep die de eerste fase van de stijging van de levensverwachting meemaakte (de levensverwachting op twintigjarige leeftijd nam toe van 43 naar 49 jaar bij mannen en van 44 naar 50 jaar bij vrouwen), de tweede generatie, geboren tussen 1880 en 1899, ervaart een verdere toename van zeven jaar bij de mannen en 5,5 jaar bij de vrouwen, de derde generatie (1900-1922) wordt geconfronteerd met een toename van de sterfte aan chronische ziekten waardoor de levensverwachting nauwelijks nog toeneemt (met twee jaar bij mannen en 4,5 jaar bij vrouwen).

Om de sociale klasse te bepalen is gebruikgemaakt van de beroepsaanduidingen uit de geboorteakten, de huwelijksakten en het bevolkingsregister. De sociale klasse in het gezin van oorsprong is bepaald op basis van het beroep van de vader van het kind zoals vermeld in de geboorteakte. Het beroep op volwassen leeftijd is bepaald op basis van het eerst vermelde beroep in het bevolkingsregister c.q. de huwelijksakte, van de persoon zelf indien de onderzoekspersoon een man was, en van de echtgenoot van de vrouw als de onderzoekspersoon een vrouw was. Gebruik is gemaakt van het HISCO-coderingsschema voor beroepstitels (*Historical International Standard Classification of Occupations*) (Van Leeuwen, Maas & Miles, 2002). Uitgangspunt van HISCO zijn de taken die aan een bepaalde historische beroepstitel verbonden zijn.

Op basis van de HISCO-codes zijn vervolgens twee sociale klassenindelingen gemaakt: de SOCPO-indeling voorgesteld door Van de Putte en Miles (2005), en de HISCLASS-indeling, voorgesteld door Van Leeuwen en Maas (2005).⁴ De SOCPO-(Social Power-)indeling heeft als leidend principe ‘sociale macht’, omschreven als de ‘objectief vaststelbare mogelijkheden van een persoon om de eigen levenskansen te beïnvloeden op basis van de controle over schaarse hulpmiddelen. Sociale macht is gebaseerd op twee bronnen: materiële (econo-

mische) en niet-materiële (culturele) macht. Op basis van de samenvoeging van de economische en culturele machtsdimensies zijn vijf groepen onderscheiden. Op het hoogste niveau (niveau 5) zitten personen die algemene beleidstaken uitvoeren, bezitters en bedrijfshouders op macroniveau, hooggeschoolde niet-handarbeiders en personen die tot de adel behoren; op niveau 4 degenen die supervisie uitoefenen over geschoolde werknemers, bezitters die op mediumschaalgrootte werkzaam zijn, supergeschoolde handarbeiders en geschoolde niet-handarbeiders; op niveau 3 personen die supervisie uitoefenen over laag- of ongeschoolden en de geschoolde handarbeiders; op niveau 2 de bezitters op microschaalgrootte en laaggeschoolden, en op niveau 1 de ongeschoolden. Vanwege kleine aantallen zijn de niveaus 4 en 5 samengevoegd. We duiden de opeenvolgende groepen aan als de boven-/middenklasse (niveaus 4 en 5), de geschoolde arbeiders, de laaggeschoolden en de ongeschoolden. We voegen een vijfde groep toe waarvan het beroep onbekend is.

Het schema van Van Leeuwen en Maas is gebaseerd op vier dimensies: het onderscheid tussen handarbeid en niet-handarbeid, het niveau van geschooldheid, de mate waarin men supervisie over anderen uitoefent en de sector van de economie. In HISCLASS worden twaalf sociale klassen onderscheiden, die om te geringe aantallen waarnemingen te voorkomen zijn samengevoegd tot zes klassen: managers, professionals, kantoor- en handelsbedienden; voorlieden en geschoolde arbeiders; boeren en vissers; laaggeschoolde arbeiders; ongeschoolde arbeiders; landarbeiders (laaggeschoold en ongeschoold). Ook hier voegen we een groep toe waarvan het beroep onbekend is.

We definiëren opwaartse sociale mobiliteit volgens de HISCLASS-indeling als een verbetering van ten minste twee stappen voor personen van wie de vader behoorde tot de ongeschoolden. We nemen voor deze analyse aan dat laaggeschoolde landarbeiders tot een lagere klasse behoren dan laaggeschoolde arbeiders buiten de landbouw, aangezien de gemiddelde levensverwachting van alle kinderen uit de eerste groep gemiddeld 2,5 jaar lager ligt dan die van kinderen in de tweede groep. Volgens de SOCPO-indeling gaat het om personen die oorspronkelijk behoorden tot de groep van ongeschoolden en halfgeschoolden en minstens twee stappen zijn geklommen.⁵

Tot slot nemen we religie als controlevariabele in de analyse mee. In Nederlands historisch onderzoek (Van Poppel, Schellekens & Liefbroer, 2002) en in buitenlandse studies (zie onder veel meer Hummer, Rogers, Nam & Ellison, 1999; Levin, 1994) is gewezen op de hogere sterfterisico's van katholieken ten opzichte van protestanten en joden.

Beschrijvende kenmerken van de studie

Tabel 1 geeft een overzicht van de belangrijkste beschrijvende kenmerken van de steekproef voor alle in het onderzoek opgenomen personen. In eerste instantie is het van belang na te gaan of de HSN-data representatief zijn voor

het sterfjepatroon van de Nederlandse bevolking als geheel. Weliswaar is voor een groot deel van de geselecteerde onderzoekspersonen een overlijdensdatum gevonden; dat biedt nog geen garantie dat de uitkomstvariabele, de leeftijd bij overlijden, op accurate wijze is te meten. Van bijna eenvierde deel van het meest recente cohort is de overlijdensdatum (nog) niet bekend. Tabel 2 geeft voor verschillende kenmerken het aandeel waarvan geen overlijdensdatum werd gevonden (19 % van het totaal). Uit de tabel blijkt dat er voor de controlevariabelen geslacht, stedelijkheid en regio van de geboortegemeente weinig verschillen zijn in het percentage personen voor wie uiteindelijk geen overlijdensdatum kon worden vastgesteld. Van belang is vooral dat ook per sociale klasse de verschillen gering zijn, ongeacht de indeling, of het nu gaat om de sociale klasse in het gezin van oorsprong, die van de persoon zelf of die van de echtgenoot. Opvallend is wel het relatief hoge aandeel van personen zonder een overlijdensdatum voor die personen/echtgenoten, die geen beroep hadden of van wie het beroep niet kon worden vastgesteld.

Een tweede probleem is dat van de meest recente geboortegeneraties nog een deel in leven is, waardoor deze onderzoekspersonen niet verder konden worden gevolgd in de bevolkingsregisters dan tot de invoering van de persoonskaart (1938-1939). Zijn van de betrokkenen geen persoonskaarten of persoonslijsten uit de Gemeentelijke Basisadministratie gevonden, dan kunnen de betreffende personen bij het afsluiten van dit gedeelte van de dataverzameling (2005) nog in leven zijn. Voor deze personen zou als datum van censureren het tijdstip van laatste waarneming in de jaren dertig kunnen worden gebruikt.⁶ De methode van dataverzameling houdt echter in dat er in de meest recente geboortecohorten een grotere kans is om informatie te verzamelen over een relatief vroeg overledene dan over een relatief laat overledene. Dat geldt vooral voor de meest recente cohorten, maar deze tendens bestaat in lichtere mate ook bij de oudere geboortecohorten. De ontbrekende data zijn niet random verdeeld, maar hangen samen met het proces dat wordt bestudeerd, i.c. de sterfte (Blossfeld & Rohwer, 2002). Dat zou tot een overschatting van het feitelijke sterfterisico leiden.⁷ Om dit te voorkomen wordt ervoor gekozen om uit te gaan van de aanname dat personen die na 1910 zijn geboren en van wie geen overlijdensdatum bekend is en die tot 1938 in het bevolkingsregister konden worden gevolgd, in 2005 nog in leven zijn.

De effecten van de methode van dataverzameling worden zichtbaar wanneer we het afstervingsproces van de verschillende HSN-cohorten vergelijken met sterftegegevens voor bijna identieke geboortegeneraties voor Nederland als geheel, gebaseerd op CBS-cijfers (figuur 1).⁸ Op zich volgen de HSN-cohorten in grote lijnen het verwachte patroon, dat wordt gekenmerkt door een verhoging van de overleving in de successievelijke cohorten. Wel is er een relatieve verslechtering in het cohort 1900-1922 ten opzichte van het cohort 1880-1899, die zonder twijfel voor een belangrijk deel moet worden toegeschreven aan de gevolgde methode van dataverzameling. Na de veertigjarige leeftijd is echter sprake van een duidelijke verbe-

Tabel 1 Beschrijvende kenmerken van de HSN-steekproef (N=9.838)

	Proportie/M	Min	Max	SOCPO-indeling	Proportie	HISCLASS-indeling	Proportie
Leeftijd bij overlijden	67,87	18	104	Vader		Vader	
Periode van geboorte							
1850-1879	0,20			-	-	Laag-/ongeschoolde arbeiders landbouw	0,13
1880-1899	0,33			Ongeschoolde arbeiders	0,33	Ongeschoolde arbeiders	0,21
1900-1922	0,47			Laaggeschoolde arbeiders	0,11	Laaggeschoolde arbeiders	0,11
Geslacht				-	-	Boeren en vissers	0,15
Mannen	0,51			Geschoolde arbeiders	0,19	Voorlieden en geschoolde arbeiders	0,17
Vrouwen	0,49			Midden-/bovenklasse	0,31	Managers en professionals	0,16
Religie				Onbekend/geen	0,06	Onbekend/geen	0,06
Protestanten	0,59			Zoon		Zoon	
Katholieken	0,33			-	-	Laag-/ongeschoolde arbeiders landbouw	0,15
Geen religie/onbekend	0,08			Ongeschoolde arbeiders	0,27	Ongeschoolde arbeiders	0,17
Regio van geboorte				Laaggeschoolde arbeiders	0,15	Laaggeschoolde arbeiders	0,12
Noord-West	0,31			-	-	Boeren en vissers	0,10
Zuid-Oost	0,27			Geschoolde arbeiders	0,18	Voorlieden en geschoolde arbeiders	0,15
West	0,42			Midden-/bovenklasse	0,24	Managers en professionals	0,17
Stedelijkheid geboortegemeente				Onbekend/geen	0,15	Onbekend/geen	0,14
Ruraal	0,61			Opwaartse mobiliteit ^a	0,12	Opwaartse mobiliteit ^a	0,17
Stedelijk	0,39			Echtgenoot		Echtgenoot	
				-	-	Laag-/ongeschoolde arbeiders landbouw	0,13
				Ongeschoolde arbeiders	0,29	Ongeschoolde arbeiders	0,18
				Laaggeschoolde arbeiders	0,13	Laaggeschoolde arbeiders	0,13
				-	-	Boeren en vissers	0,12
				Geschoolde arbeiders	0,23	Voorlieden en geschoolde arbeiders	0,19
				Midden-/bovenklasse	0,32	Managers en professionals	0,22
				Onbekend/geen	0,03	Onbekend/geen	0,02
				Opwaartse mobiliteit ^b	0,18	Opwaartse mobiliteit ^b	0,21

^a Ten opzichte van sociale status van de vader.

^b Ten opzichte van sociale status van de vader van de vrouw.

Bronnen: HSN dataset *ESM*, release *ESM.08* en HSN dataset *Levenslopen*, release *2007.01*.

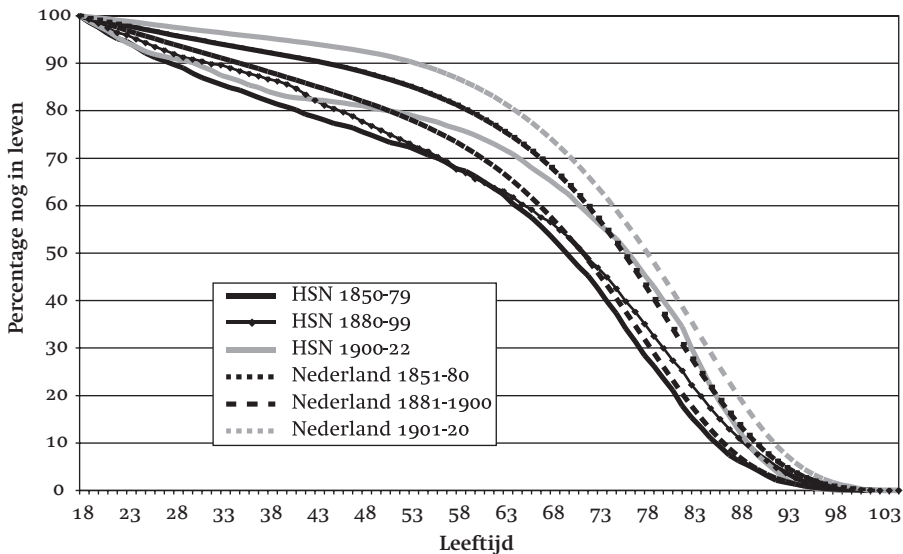
Tabel 2 Proportie van de personen die de achttienjarige leeftijd hebben bereikt waarvoor geen informatie over de overlijdensdatum beschikbaar is, per geboortecohorte, geslacht, geboorteregio, karakter geboortegemeente en sociale-klassenindeling (N=1871; 19 %)

	Proportie	SOCPO-indeling	Proportie	HISCLASS-indeling	Proportie
Cohort 1850-1879	0,13	Vader			
Cohort 1880-1899	0,15	-	-	Laag-/ongeschoolde arbeiders landbouw	0,17
Cohort 1900-1922	0,24	Ongeschoolde arbeiders	0,17	Ongeschoolde arbeiders	0,16
Mannen	0,17	Laaggeschoolde arbeiders	0,19	Laaggeschoolde arbeiders	0,20
Vrouwen	0,20	-	-	Boeren en vissers	0,18
Noord-west	0,17	Geschoolde arbeiders	0,20	Voorlieden en geschoolde arbeiders	0,20
Zuid-oost	0,20	Midden-/bovenklasse	0,20	Managers en professionals	0,22
West	0,20	Onbekend/geen	0,23	Onbekend/geen	0,23
Ruraal	0,18	Zoon			
Stedelijk	0,21	-	-	Laag-/ongeschoolde arbeiders landbouw	0,13
		Ongeschoolde arbeiders	0,13	Ongeschoolde arbeiders	0,13
		Laaggeschoolde arbeiders	0,15	Laaggeschoolde arbeiders	0,13
		-	-	Boeren en vissers	0,12
		Geschoolde arbeiders	0,14	Voorlieden en geschoolde arbeiders	0,15
		Midden-/bovenklasse	0,13	Managers en professionals	0,14
		Onbekend/geen	0,37	Onbekend/geen	0,40
		Echtgenoot			
		-	-	Laag-/ongeschoolde arbeiders landbouw	0,09
		Ongeschoolde arbeiders	0,08	Ongeschoolde arbeiders	0,08
		Laaggeschoolde arbeiders	0,07	Laaggeschoolde arbeiders	0,15
		-	-	Boeren en vissers	0,07
		Geschoolde arbeiders	0,08	Voorlieden en geschoolde arbeiders	0,09
		Midden-/bovenklasse	0,07	Managers en professionals	0,07
		Onbekend/geen	0,16	Onbekend/geen	0,17

Bronnen: HSN dataset ESM, release ESM.08 en HSN dataset Levenslopen, release 2007.01

tering van de overleving ten opzichte van de eerdere generaties. Ten opzichte van de Nederlandse bevolking als geheel is sprake van een in de loop van de tijd toenemende overschatting van de sterfte. Nog meer reliëf krijgt de overschatting van de sterfte in het HSN-bestand wanneer men voor de verschillende cohorten de levensverwachting van een achttienjarige vergelijkt met die van de Nederlandse bevolking als geheel. In het oudste cohort vinden we voor de HSN-data een waarde van 45,3 jaar, voor het identieke Nederlandse cohort een waarde van 48,4 jaar; voor het geboortecohort 1880-1899 loopt het verschil op tot 5,7 jaar (respectievelijk 47,7 en 53,4 jaar) en in het oudste cohort bedraagt het verschil zelfs 6,4 jaar (50,5 tegenover 56,9 jaar). De conclusie moet zijn dat wat de temporele ontwikkeling betreft de HSN-sterftedata niet representatief zijn voor Nederland als geheel. We hebben echter geen duidelijke aanwijzingen dat dit ook eventuele sociale-sterfteverschillen heeft beïnvloed.

Figuur 1 Overlevingscurve voor geboortecohorten, leeftijd 18 en hoger, HSN en nationale cijfers

Bronnen: niet-gepubliceerde generatiesterftetafels CBS (nationale cijfers), HSN-dataset ESM-release ESM.08 en HSN-dataset Levenslopen, release 2007.01.

Methode

We schatten de sterftekans naar sociale klasse (volgens verschillende indelingen) van de tussen 1850 en 1922 geboren, vanaf het moment dat ze de leeftijd van achttien hebben bereikt, gebruikmakend van gebeurtenissenanalyse (Blossfeld & Rohwer, 2002; Cox, 1972). Een van de voordelen van deze methode, vergeleken met lineaire regressie, is dat het ons in staat stelt rechts gecensureerde personen – personen van wie we slechts tot een bepaald moment informatie hebben – in de analyse te betrekken. Omdat we voornamelijk zijn geïnteresseerd in de verschillen in overlevingskansen tussen sociale klassen en niet in het effect van leeftijd op zich, gebruiken we het Cox-model (Cox 1972). Dat model is een *proportional hazard*-model en kan als volgt worden weergegeven: $r(t) = h(t) \exp(A(t))$. De *sterftekans*, $r(t)$, wordt benaderd door het product van een niet-gespecificeerde basiskans, $h(t)$, en een tweede term met mogelijke invloeden van een covariaat vector $A(t)$ op de sterftekans.

We richten ons op de overlevingskansen van die personen die ten minste achttien jaar oud werden. We berekenen de sterfteleeftijd in dagen; was deze niet bekend, dan is de datum van het vertrek uit het laatst bekende huishouden als datum van laatste waarneming geselecteerd. We schatten vier verschillende modellen. In het eerste model worden mannen en vrouwen samengenomen en wordt alleen de sociale achtergrond opgenomen. In de drie andere modellen wordt ook de eigen sociale positie geanalyseerd. Dit gebeurt apart voor mannen (tabel 3) en gehuwde vrouwen (tabel 4). In het geval van de vrouwen wordt de sociale klasse bepaald op basis van die van haar echtgenoot. Van de 4.807 vrouwen is er voor 2.270 een huwelijksakte beschikbaar waarop het beroep van haar echtgenoot wordt vermeld (de uitkomsten voor het eerste model zijn in beide tabellen opgenomen). Alle modellen worden apart geschat voor de HISCLASS- en de SOCPO-indeling.

Resultaten

Tabel 3 geeft de relatieve kansverhoudingen (*hazard ratios*) op sterfte na leeftijd achttien weer. Het eerste model betreft het overlijden van mannen en vrouwen gezamenlijk. De controlevariabelen laten een bekend beeld zien: de sterfte van mannen is hoger (circa 30 procent) dan die van vrouwen, de sterfte in het eerste cohort is duidelijk hoger dan die in het cohort 1880-1899, terwijl die weer significant hoger ligt dan in het cohort 1900-1922. De in Noordwest-Nederland geboren hebben een lagere sterfte dan die in het westen en een nog lagere dan die in het zuiden en oosten van Nederland. Gelet op de periode die we bestuderen (grotendeels de jaren tachtig en volgende) is dat niet onverwacht, maar een rol speelt ook dat er van de in Zuid- en Oost-Nederland geboren alleen maar relatief jong overledenen of niet-mobielen uit de geboorteperiode 1883-1922 in de dataset zijn opgenomen, wat de sterfte enigszins opdrijft.

Er worden geen significante verschillen in sterfte naar religie of stad/plat-

teland aangetroffen. De sterkte en de richting van de effecten van deze controlevariabelen verschillen overigens nauwelijks tussen de modellen die op de HISCLASS- en de modellen die op de SOCPO-indeling zijn gebaseerd.

We zijn vooral geïnteresseerd in het effect van sociale klasse. In eerste instantie bezien we daarvoor het effect van de sociale klasse van de vader op de sterfte van de zonen en dochters. De uitkomsten blijken niet gevoelig te zijn voor de gekozen indeling van sociale achtergrond: bij de HISCLASS-indeling wordt onder de kinderen van boeren en vissers een significant lagere sterfte aangetroffen en een niet-significant lagere bij de kinderen van managers en professionals. Deze groepen komen min of meer overeen met de midden- en bovenklasse van de SOCPO-indeling die ook een significant lager sterfterisico laat zien. Bovendien zijn laag- en ongeschoolde arbeiders er in beide modellen niet echt slechter aan toe.

In tabel 3, model 2 (kolom 3 en kolom 7) wordt uitsluitend gekeken naar de sociale verschillen in sterfte van de mannen, op basis van de eigen sociale positie. Te constateren valt dat de effecten van de controlevariabelen slechts in geringe mate veranderen. Belangrijker is echter de constatering dat de eigen sociale klasse van de man, gemeten op basis van het eerste beroep, geen statistisch significant effect heeft op de sterfte; arbeiders in de landbouw hebben een sterfterisico dat weinig afwijkt van dat van de voorlieden en geschoolde arbeiders, ongeschoolde arbeiders, managers of boeren. Een duidelijke gradiënt is niet zichtbaar. Opvallend is hier het sterfteverlagend effect van het ontbreken van een beroep dan wel de afwezigheid van informatie over de sociale klasse van de zoon. Voor de SOCPO-indeling geldt een identiek verhaal.

In model 3 (kolom 4 en kolom 8) wordt voor de beide klassenindelingen het effect bezien zowel van de sociale klasse van oorsprong als van de eigen sociale klasse. Opnieuw verandert er weinig aan de effecten van de controlevariabelen. De ouderlijke sociale klasse, hetzij volgens de HISCLASS-, hetzij volgens de SOCPO-indeling, vertoont opnieuw weinig samenhang met het sterfteniveau van volwassen mannen. Uitzondering vormen bij de SOCPO-indeling mannen die stammen uit de sociale klasse van laaggeschoolde arbeiders; deze groep heeft nu een significant verlaagd sterfteniveau. Verder is van een effect op het sterfterisico van de sociale klasse van de vader van de mannelijke onderzoekspersonen geen sprake. De verschillen in het relatieve risico op overlijden op volwassen leeftijd van mannen die van oorsprong afkomstig zijn uit zo uiteenlopende sociale klassen als bijvoorbeeld arbeiders in de landbouw of managers zijn te verwaarlozen. Als gekeken wordt naar de sociale klasse die de betrokken mannen zelf hebben bereikt, blijkt bijna zonder uitzondering van een effect van de eigen sociale klasse geen sprake. Alleen mannen die zelf tot de laaggeschoolden behoren hebben een statistisch significant hogere sterfte dan de referentiegroep. Opnieuw blijkt dat de wijze waarop beroepen naar sociale klasse zijn ingedeeld weinig effect heeft op de bevindingen.

Een laatste model (model 4) gaat expliciet in op de vraag of de sterfte van

Tabel 3 Cox-regressieanalyse van de tijdsduur tot overlijden vanaf leeftijd achttien (relatieve risico's en significantieniveaus), mannen

	HISCLASS-indeling				SOCPO-indeling			
	Model 1 Zonen/ dochters CLASS vader	Model 2 Zonen HISCLASS OP	Model 3 Zonen HISCLASS Vader en OP	Model 4 Zonen HIS- CLASS Vader en OP/ mobiliteit	Model 1 Zonen/ dochters SOCPO Vader	Model 2 Zonen SOCPO OP	Model 3 Zonen SOCPO Vader en OP	Model 4 Zonen SOCPO Vader en OP en mobiliteit
Geslacht								
Mannen	1,277 ^{***}				1,276 ^{***}			
Vrouwen (ref)	1,000				1,000			
Geboorteperiode								
1850-1879	1,278 ^{***}	1,207 ^{***}	1,211 ^{***}	1,215 ^{***}	1,280 ^{***}	1,200 ^{***}	1,210 ^{***}	1,210 ^{***}
1880-1899 (ref)	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
1900-1922	0,648 ^{***}	0,753 ^{***}	0,756 ^{***}	0,759 ^{***}	0,650 ^{***}	0,747 ^{***}	0,751 ^{***}	0,751 ^{***}
Religie								
Protestanten	1,005	1,003	0,999	0,998	1,001	1,002	0,993	0,992
Katholieken	1,018	0,998	0,995	0,994	1,015	1,001	0,995	0,995
Geen religie/onb. (ref)	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
Geboorteregio								
Noord-west	0,948	0,980	0,979	0,979	0,943 [*]	0,977	0,969	0,969
Zuid-oost	1,066 [*]	1,122 ^{***}	1,127 ^{***}	1,129 ^{***}	1,064 [*]	1,117 [*]	1,116 [*]	1,117 [*]
West (ref)	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
Geboortegemeente								
Ruraal	1,013	0,970	0,989	0,986	0,991	0,940	0,947	0,948
Stedelijk (ref)	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
HISCLASS vader								
Laag-/ongeschoolde arbeiders landbouw (ref.)	1,000		1,000	1,000				
Ongeschoolde arbeiders	0,938		0,956	0,967				
Laageschoolde arbeiders	0,953		0,967	1,104				
Boeren en vissers	0,902 [*]		0,914	0,948				
Voorlieden en geschoolde arbeiders	1,001		1,112	1,156 [*]				

Table 4 Cox-regressieanalyse van de tijdsduur tot overlijden vanaf leeftijd achttien (relatieve risico's en significantieniveaus), vrouwen

	Hisclass-indeling			Socpo-indeling				
	Model 1 Zonen/ dochters CLASS vader	Model 2 Dochters HISCLASS echtgenoot	Model 3 Dochters HISCLASS vader en echtgenoot	Model 4 Dochters HISCLASS vader en echtgenoot en mobiliteit	Model 1 Zonen/ dochters SOCPO vader	Model 2 Dochters SOCPO echtgenoot	Model 3 Dochters SOCPO vader en echtgenoot	Model 4 Dochters SOCPO vader en echtgenoot en mobiliteit
Geslacht								
Mannen	1,277***				1,276***			
Vrouwen (ref)	1,000				1,000			
Geboorteperiode								
1850-1879	1,278***	1,376***	1,377***	1,371***	1,280***	1,378***	1,382***	1,381***
1880-1899 (ref)	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
1900-1922	0,648***	0,883*	0,879*	0,877*	0,650***	0,881*	0,878*	0,878*
Religie								
Protestanten	1,005	0,989	0,985	0,980	1,001	0,997	0,994	0,993
Katholieken	1,018	0,938	0,933	0,927	1,015	0,943	0,941	0,941
Geen religie/onb. (ref)	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
Geboorteregio								
Noord-west	0,948	0,845**	0,844**	0,850**	0,943*	0,849**	0,860**	0,860**
Zuid-oost	1,066*	0,947	0,952	0,953	1,064*	0,953	0,959	0,959
West (ref.)	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
Geboortegemeente								
Ruraal	1,013	1,026	1,021	1,015	0,991	1,033	1,040	1,040
Stedelijk (ref.)	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
HISCLASS vader								
Laag-/ongeschoolde arbeiders landbouw (ref.)	1,000	1,000	1,000	1,000				
Ongeschoolde arbeiders	0,938		1,004	1,014				
Laaggeschoolde arbeiders	0,953		0,919	0,965				
Boeren en vissers	0,902*		0,989	1,040				
Voorlieden en geschoolde arbeiders	1,001		1,039	1,092				

Managers en professionals	0,935			0,960	1,008		
Onbekend/geen	0,982			1,113	1,166		
<i>HISCLASS echtgenoot</i>							
Laag-/ongeschoolde arbeiders landbouw (ref)		1,000		1,000	1,000		
Ongeschoolde arbeiders		0,997		0,999	0,997		
Laaggeschoolde arbeiders		0,981		0,981	0,971		
Boeren en vissers		1,029		1,044	1,038		
Voorlieden en geschoolde arbeiders		0,883		0,887	0,880		
Managers en professionals		0,991		1,005	0,992		
Onbekend/geen		0,913		0,913	0,914		
<i>SOCPO vader</i>							
Ongeschoold (ref)			1,000			1,000	1,000
Laaggeschoold			0,925			0,953	0,956
Geschoolde arbeiders			1,020			1,069	1,078
Midden-/bovenklasse			0,944*			1,021	1,029
Onbekend/geen			0,994			1,151	1,158
<i>SOCPO echtgenoot</i>							
Ongeschoold (ref)				1,000		1,000	1,000
Laaggeschoold				1,076		1,078	1,077
Geschoolde arbeiders				0,935		0,936	0,931
Midden-/bovenklasse				1,022		1,021	1,014
Onbekend/geen				0,985		0,979	0,977
<i>Mobiliteit</i>							
Neerwaarts gelijk (ref.)					1,088		1,000
Opwaarts					1,089		1,015
N	9826	2270	2270	2270	2270	2270	2270
Events	7962	2092	2092	2092	2092	2092	2092
Log-Likelihood	-65151,2	-14022,0	-14022,0	-14022,0	-14019,2	-14020,6	-14020,6
Nulmodel	-65483,8	-14053,7	-14053,7	-14053,7	-14053,7	-14053,7	-14053,7

* = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$; *** = $p < 0,001$.

Bronnen: HSN dataset *ESM*, release *ESM.08* en HSN dataset *Levenslopen*, release *2007.01*.

sociaal mobiele mannen afwijkt van die van mannen die in dezelfde sociale klasse bleven als hun vader, dan wel daalden op de sociale ladder. Welke indeling ook wordt aangehouden, een effect van sociale mobiliteit op sterfte wordt niet aangetroffen.

Voor vrouwelijke onderzoekspersonen zijn eveneens afzonderlijke modellen geschat. Deze betreffen echter alleen gehuwde vrouwen, en de 'eigen' sociale klasse van deze vrouwen is bepaald aan de hand van de sociale klasse waartoe haar echtgenoot behoort. De betreffende gegevens zijn vermeld in tabel 4. De uitkomsten voor model 1 (kolom 2 en 6) zijn identiek aan die in tabel 3. Kolom 3 en kolom 7 (model 2) geven de effecten weer van de sociale klasse van de echtgenoot op de sterfte van hun vrouw.

Bij vrouwen is noch bij de HISCLASS-classificatie, noch bij de SOCPO-indeling sprake van een duidelijke gradiënt in sterfte naar sociale klasse van de echtgenoot, min of meer in lijn met hedendaags onderzoek waaruit blijkt dat de sociale-klasseverschillen bij vrouwen bijna zonder uitzondering geringer zijn dan bij mannen (Mustard & Etches, 2003). Model 3 (kolom 4 en kolom 8) combineert de effecten van de sociale klasse van oorsprong en die van de 'eigen' sociale klasse. Opnieuw is van statistisch significante effecten op het sterfteniveau van de sociale klasse van oorsprong of van die van de sociale klasse waartoe men door het huwelijk is gaan behoren geen sprake. In het laatste model is ook bij de vrouwen naar de effecten van intergenerationele sociale mobiliteit gekeken; ook bij de volwassen vrouwen blijkt dat proces geen effect te hebben gehad op de sterfterisico's.

Al met al constateren we dat zowel in de HISCLASS-indeling als volgens de SOCPO-indeling zelden of nooit van statistisch significante verschillen in sterfte sprake is, en dat een duidelijke sociale gradiënt ver te zoeken is.⁹

Discussie

De centrale vraag in dit hoofdstuk was of er in de tweede helft van de negentiende en in de twintigste eeuw bij volwassenen verschillen in sterfte naar sociale klasse worden gevonden en zo ja, hoe deze verschillen zich over de tijd heen hebben ontwikkeld. We gingen allereerst na of de sociale klasse waaruit een persoon afkomstig was (gemeten via het beroep van de vader, volgens een tweetal klassenindelingen) nog effect had op de sterfte op volwassen leeftijd (na leeftijd 18). Een dergelijk effect werd zelden aangetroffen, het meest consequent nog bij kinderen van boeren die een lager sterfterisico kenden. Vervolgens keken we voor mannen naar het effect van de sociale klasse van de persoon zelf, gemeten op basis van het eerste bereikte beroep. Ook hier vonden we voor beide klassenindelingen eenzelfde resultaat, namelijk de bijna complete afwezigheid van samenhang tussen eigen sociale klasse en sterfte op volwassen leeftijd en in elk geval geen duidelijke gradiënt. Tot slot is specifiek voor vrouwen gekeken naar de samenhang tussen sterfte enerzijds, de sociale klasse van

de vader en die van de echtgenoot van de vrouw anderzijds. Ook hier werd geen aanwijzing gevonden voor een effect van de sociale klasse van oorsprong of van de 'eigen' sociale klasse op de sterfte. Belangrijk is de constatering dat het klas-senschema dat is gehanteerd op de sterfteverschillen naar sociale klasse geen effect heeft.

Vergeleken met de sterfteverschillen naar sociaal-economische status die tegenwoordig in Nederland worden gevonden (de levensverwachting bij de geboorte verschilt 4,8-5,0 jaar naar sociale klasse, zie Perenboom, Van Herten, Boshuizen & Van den Bos, 2005) zijn de door ons gevonden cijfers uitzonderlijk te noemen. De constatering dat sociale klassenverschillen in sterfte van volwassenen in onze historische cohorten afwezig zijn is ook in strijd met het overgeleverde historiografische beeld. Dat betekent echter niet dat deze bevinding onjuist hoeft te zijn. De stelling van Antonovsky dat na 1850 het gat in de levensverwachting tussen de sociale klassen afnam is bijvoorbeeld niet in strijd met onze observaties. Er zijn ook andere historische studies die vergelijkbare uitkomsten vonden. Bourdieu en Kesztenbaum (2004) bijvoorbeeld constateerden in Frankrijk in de geboortecohorten van 1810 tot 1850 betrekkelijk kleine verschillen tussen rijk en arm in de levensverwachting op dertigjarige leeftijd, in de orde van grootte van 1,5 tot 2,2 jaar. Razzell en Spence (2006) en Smith (1983) stelden voor respectievelijk Engeland en de VS vast dat er vóór de twintigste eeuw geen sprake was van een samenhang tussen de sociaal-economische status en de sterfte op volwassen leeftijd. Onze bevindingen vinden ook steun in studies waarin, op basis van macrodata betrekking hebbend op lengtegegevens en sterftcijfers, werd aangetoond dat een verslechtering van de gezondheidssituatie geen onvermijdelijke consequentie was van de negentiende-eeuwse processen van industrialisatie en verstedelijking (Sandberg & Steckel, 1997; Weir, 1997).

De vraag is echter wel hoe hard onze bevindingen zijn. We hebben moeten constateren dat de studie van trends in sociale-klasseverschillen in sterfte op basis van de huidige, nog niet complete HSN-dataset niet probleemloos is. Hoewel de uit de HSN af te leiden sterftematen over het algemeen qua richting wel overeenkomen met die welke uit nationale statistieken voor de betreffende periode bekend zijn (bijvoorbeeld wat betreft de regionale en sekseverschillen), is vooral de verandering in de tijd in strijd met wat we uit die nationale statistieken kunnen afleiden. De HSN-gegevens overschatten in sterke mate de sterfte, en doen dat meer naarmate het om recentere cohorten gaat. Om dat effect te reduceren is intensivering van de verzameling van nu nog ontbrekende sterfte-data van onderzoekspersonen en/of koppeling van HSN-gegevens aan het Sociaal-Statistisch Bestand van het CBS om te achterhalen welke onderzoekspersonen op dit moment nog in leven zijn, noodzakelijk. Daarnaast is het zinvol om gebruik te maken van recent ontwikkelde statistische methoden om het effect te bestuderen van de gevonden samenhang in de HSN-data tussen het bestudeerde sterfteproces en de met de dataverzameling samenhangende censurering (zie bijvoorbeeld: Siannis, Copas & Lu, 2005).

Op voorhand hebben we geen reden om te stellen dat het ontbreken van de overlijdensdatum vaker voorkomt in bepaalde sociale klassen, en daardoor een verklaring zou kunnen bieden voor de afwezigheid van uitgesproken klassenverschillen. Er staan meerdere wegen open om na te gaan in hoeverre de afwezigheid van klassenverschillen een artefact is van de wijze waarop de data zijn geanalyseerd. De aandacht zou niet op het eerste maar op het hoogste uitgeoefende beroep gericht kunnen worden. We zouden ook kunnen analyseren of er inderdaad sprake is van een proportionaliteit van de effecten van sociale klasse. De survival-lijnen van de verschillende cohorten in figuur 1 laten zien dat van volledige proportionaliteit geen sprake is. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat Cox-modellen over het algemeen wel robuuste schattingen leveren, ook bij afwijkingen van proportionaliteit. Er zijn aanwijzingen dat op jongere leeftijd er wel sprake is van een duidelijke samenhang tussen sociale klasse en sterfte. Dit zou onderzocht kunnen worden door afzonderlijke modellen voor leeftijdsgroepen te schatten. Selectieve sterfte verklaart wellicht de afwezigheid van verschillen op volwassen leeftijden. Een dergelijk effect valt te schatten met behulp van *sample selection*-modellen (zie bijvoorbeeld Winship & Mare, 1992).

Voorlopig echter is de conclusie dat de standaardopvattingen over de desastreuze effecten van de negentiende- en begin-twintigste-eeuwse processen van industrialisatie en verstedelijking op de gezondheid en de levensduur van de arbeidende klasse niet voor Nederland lijken op te gaan. We vonden in elk geval geen aanwijzing dat de situatie van de arbeidende klasse – of het nu gaat om die in de landbouw of in de industrie – in deze periode sterk en ongunstig afweek van die van de midden- en hogere sociale lagen. Het is mogelijk dat in enkele speciale sectoren van de industrie de sterfte hoog was en de levensverwachting lager lag die van personen op midden of hogere posities, maar in zijn algemeenheid gold dat zeker niet voor de arbeidende klasse. Het is zeer wel mogelijk dat dit veroorzaakt is door de specifieke situatie van Nederland: hier was immers sprake van relatief hoge lonen en een naar verhouding genereus systeem van armenzorg, die er voor zorgden dat de levensstandaard niet al te zeer verslechterde. In Nederland was ook, anders dan in bijvoorbeeld Engeland, Frankrijk of Duitsland, in de tweede helft van de negentiende eeuw geen sprake van het ontstaan van een omvangrijk klassiek proletariaat dat opeengehoopt leefde in grootstedelijke krottenwijken. Maar ook het agrarische proletariaat dat te kampen had met een langdurige crisis in de landbouw in de jaren 1880 en 1890 werd niet geconfronteerd met hogere sterfterisico's (Wintle, 2000). De economische situatie in Nederland verbeterde na 1864 continu (Van Zanden & Van Riel, 2004), en een gezondheidsbeleid dat gericht was op verbetering van de volksgezondheid en vermindering van de gezondheidsverschillen kwam na 1875 van de grond, deels gestimuleerd door dezelfde economische groei (Mackenbach, 1992). Ook voor andere landen is geconstateerd dat gedurende de negentiende en vroeg-twintigste eeuw in het bijzonder de lagere sociale klassen profijt hadden van de nieuwe

mogelijkheden die gecreëerd werden door de toegenomen medische kennis, verbeterde hygiëne en de met de economische groei samenhangende verbeteringen in de voedingstoestand, de aanleg van rioleringen, waterleiding, en bijvoorbeeld de verbeterde woonsituatie (Ferrie, 2003; Rogers Hollingsworth, 1981).

Een tweede conclusie is een bevestiging van wat eerder buitenlands onderzoek ons heeft geleerd, namelijk dat waar men leefde van grotere betekenis was voor de sterfterisico's dan tot welke sociale klasse men behoorde (Chaunu, 1972). Dat gold ook voor het negentiende-eeuwse Nederland. Helaas kon met die regionale factor slechts in beperkte mate rekening worden gehouden. In principe zou door een meer gedifferentieerde regionale indeling en de introductie in de analyse van sterfte-indicatoren op het niveau van de gemeente waar de onderzoekspersonen woonachtig waren, op genuanceerdere wijze deze context in de analyse kunnen worden betrokken. Ook de introductie van interactie-effecten (regio en sociale klasse) zou een oplossing kunnen bieden.

Noten

1. We beperken ons hier bewust tot sterfteverschillen op volwassen leeftijd. Aan sociale verschillen in sterfte onder kinderen is relatief meer aandacht besteed, ook in Nederland (Van Poppel, Jonker & Mandemakers, 2005), maar duidelijk is wel dat het effect van SES (maar ook van omgevingsfactoren) sterk verschilt per leeftijd, zeker in historische populaties (Currie & Stabile, 2002; Ferrie, 2003; Garrett, Reid, Schürer & Szreter, 2001). Over het algemeen reageerde de sterfte onder kinderen minder op de variatie in de sociale positie dan die van volwassenen, omdat de mate waarin borstvoeding werd gegeven en de leeftijd waarop deze praktijk stopte van meer belang waren voor de overlevingskansen van het kind dan strikt economische factoren als de woonsituatie en kwaliteit van de voeding; deze praktijken waren minder afhankelijk van de sociaal-economische positie.
2. Een enigszins vergelijkbare opvatting over het relatieve belang van sociale klasse versus ruimtelijke verschillen wordt ingenomen door Smith (1983). In afwijking van Woods c.s. meent hij echter dat vóór 1880 de sterftekansen van de verschillende sociale klassen niet veel van elkaar afweken. Pas op het moment dat eind negentiende eeuw de meer welvarende groepen zich ruimtelijk distantieerden van de door hoge sterfte gekenmerkte gebieden namen de verschillen tussen de sociale klassen toe. Het blijft echter een niet verder getoetste hypothese.
3. Op basis van provinciale sterftetafels voor de periode 1850-1859, gebaseerd op eigen berekeningen. Deze verschillen werden vooral veroorzaakt door uiteenlopende zuigelingen- en kindersterftecijfers, maar ook de levensverwachting van een vijfjarige in Zeeland liep nog circa zes jaar achter op die van een leeftijdsgenoot uit Noord- of Oost-Nederland.
4. Onze dank gaat uit naar Dr. Andrew Miles (University of Birmingham) en Dr. Bart van de Putte (Universiteit Leuven) voor hun hulp bij de codering van de beroepstitels in het SOCPO-schema. Dr. Marco van Leeuwen (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam) stelde een elektronisch bestand met een groot aantal HISCO-codes van beroepen ter beschikking.
5. Voor HISCLASS zijn alleen die personen gedefinieerd als opwaarts mobiel (1) wiens vader de HISCLASS-code 12 had, terwijl zijzelf of hun echtgenoot HISCLASS-code 10 of lager hadden of (2) wiens vader de HISCLASS-code 11 had, terwijl zijzelf of hun echtgenoot HISCLASS-code 9 of lager hadden. Alleen de van origine ongeschoolden die zich minstens

twee stappen hebben verbeterd zijn dus als mobiel beschouwd. Voor SOCPO zijn alleen die personen gedefinieerd als opwaarts mobiel (1) wiens vader de SOCPO-code 1 had, terwijl zijzelf of hun echtgenoot SOCPO-code 3 of hoger hadden of (2) wiens vader de SOCPO-code 2 had, terwijl zijzelf of hun echtgenoot SOCPO-code 4 of hoger hadden. Alleen de van origine ongeschoolden of laaggeschoolden, die zich minstens twee stappen verbeterden zijn dus als opwaarts mobiel (1) beschouwd.

6. De gemiddelde overlijdensleeftijd van de na het achttiende levensjaar overleden personen bedroeg 67,9 jaar. Van hen voor wie geen overlijdensdatum is gevonden was de leeftijd bij laatste waarneming 46,7 jaar.
7. De aanname dat alle nog niet gevonden onderzoekspersonen uit de recentere cohorten inderdaad nog in leven zijn leidt tot een lichte onderschatting van het sterfteniveau.
8. Voor de HSN-data zijn sterftetafels berekend die zijn vergeleken met ongepubliceerds CBS-generatiesterftetafels. De CBS-data zijn ongewogen gemiddelden van mannen- en vrouwensterftetafels.
9. We hebben ook aparte modellen geschat voor de sterftetekansen tussen de leeftijd 15 en 25 en vonden daarbij effecten van de hoogte van de eigen sociale status op de sterftetekansen in die leeftijdsgroep.

Literatuur

- Antonovsky, A. (1967). Social class, life expectancy and overall mortality. *Milbank Memorial Fund Quarterly*, 45, 31-76.
- Backs, J. (2001). Mortality in Ghent, 1850-1950. A social analysis of death. *Revue Belge d'histoire contemporaine*, 31, 529-556.
- Bengtsson, T. (2004). Mortality and social class in four Scanian parishes, 1766-1865. In T. Bengtsson, C. Campbell, J.Z. Lee e.a. (red.), *Life under pressure. Mortality and living standards in Europe and Asia, 1700-1900* (pp. 135-171). Cambridge, Ma: The MIT Press.
- Bie, R. de (2006). Gezonde en ongezonde beroepen. *Bevolkingstrends*, 54(1), 10-11.
- Blossfeld, H.-P. & G. Rohwer (2002). *Techniques of event history modelling. New approaches to causal analysis*. Mahwah: NJ.: Erlbaum.
- Blum, A., J. Houdaille. & M. Lamouche (1990). Mortality differentials in France during the late 18th and early 19th centuries. *Population. English Selection*, 2, 163-185.
- Borrell, C., E. Regidor, L.C. Arias., P. Navarro, R. Puigpinos, V. Dominguez & A. Plasencia (1999). Inequalities in mortality according to educational level in two large Southern European cities. *International Journal of Epidemiology*, 28(1), 58-63.
- Bourdieu, J. & L. Kesztenbaum (2004). Vieux, riches et bien portants. Une application de la base «TRA» aux liens entre mortalité et richesse. *Annales de démographie historique*, 1, 79-105.
- Breschi, M., R. Derosas & M. Manfredini (2004). Mortality and environment in three Emilian, Tuscan, and Venetian communities, 1800-1883. In T. Bengtsson, C. Campbell, J.Z. Lee e.a. (red.), *Life under pressure. Mortality and living standards in Europe and Asia, 1700-1900* (pp. 209-252). Cambridge, Ma: The MIT Press.
- Broes van Dort, K. (1861). *Bijdrage tot de kennis van de sterfte der gemeente Goes en van*

- den gemiddelden en waarschijnlijksten levensduur harer inwoners gedurende het 30 jarige tijdvak (1830-1859). Goes: L. de Fouw.
- Brugmans, I.J. (1975). *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw 1813-1870*. Utrecht: Spectrum.
- Buchner, E.C. (1852). *Bijdragen tot de statistiek der sterfte in de gemeente Amsterdam gedurende de laatste 12 jaren*. Amsterdam: s.n.
- Büchner, W.F. (1842). *Bijdragen tot de geneeskundige topographie en statistiek van Gouda*. Gouda: Van Goor.
- Cambois, E. (2004). Careers and mortality in France: evidence on how far occupational mobility predicts differentiated risks. *Social Science & Medicine*, 58, 2545-2558.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1906). *Statistiek van de sterfte onder de mannen, met onderscheiding naar het beroep en in verband met leeftijden en doodsoorzaken in de jaren 1896-1900*. 's-Gravenhage: Belinfante.
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (1912). *Statistiek van de sterfte onder de mannen, met onderscheiding naar het beroep en in verband met leeft den en doodsoorzaken in de jaren 1896-1903*. 's-Gravenhage: Belinfante.
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (1917). *Statistiek van de sterfte onder de mannen van 18-65 jaar met onderscheiding naar beroep en de positie daarin bekleed in verband met leeft den en doodsoorzaken in de jaren 1908-1911*. 's-Gravenhage: Belinfante.
- Centrale Commissie voor de Statistiek. (1898). *Statistiek der sterfte in de jaren 1891-1895 van mannen van 18 tot en met 50 jaar, met onderscheiding naar het beroep, den leeft d en de doodsoorzaken*. 's-Gravenhage: Belinfante.
- Chaunu, P. (1972). Malthusianisme démographique et Malthusianisme économique. *Réflexions sur l'échec de la Normandie à l'époque du Démarrage*. *Annales E.S.C.*, 27(1), 1-19.
- Coronel, S.S. (1861). *De gezondheidsleer toegepast op de fabrieksnijverheid. Een handboek voor industriëlen, genees- en staathuishoudkundigen*. Haarlem: De Erven Loosjes.
- Coronel, S.S. (1862). De bevolking van Hilversum in verband tot hare industrie; eene statistische studie. *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 6, 651-664.
- Coronel, S.S. (1864a). De diamantwerkers te Amsterdam. Eene hygiënische studie. *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 8, 633-650.
- Coronel, S.S. (1864b). De Leidsche wolfabrieken en haar invloed op de gezondheid der arbeiders. *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 8, 225-239.
- Cox, D. (1972). Regression models and life tables (with discussion). *Journal of the Royal Statistical Society Series B*, 34, 187-220.
- Craig, P. & J. Forbes (2005). Social position and health: Are old and new occupational classifications interchangeable? *Journal of Biosocial Science*, 37, 89-106.
- Currie, J. & M. Stabile (2002). *Socioeconomic status and health: why is the relationship stronger for older children?* (Working paper 9098). Cambridge, Ma: National Bureau of Economic Research.
- Davey Smith, G., D. Blane & M. Bartley (1994). Explanations for socio-economic differentials in mortality. *European Journal of Public Health*, 4, 131-144.

- Davey Smith, G., D. Dorling & M. Shaw (2001). *Poverty, inequality and health in Britain. 1800-2000: A reader*. Bristol: The Policy Press.
- Davey Smith, G., C. Hart, D. Hole, P. MacKinnon, C. Gillis, G. Watt, D. Blane & V. Hawthorne (1998). Education and occupational social class: which is the more important indicator of mortality risk? *Journal of epidemiology and community health*, 52, 153-160.
- Engels, F. (1976). *De toestand van de arbeidersklasse in Engeland. Naar eigen aanschouwingen en authentieke bronnen*. Moskou: Uitgeverij Progress.
- Ferrie, J.P. (2003). The rich and the dead: socioeconomic status and mortality in the United States, 1850-60. In D.L. Costa (red.), *Health and labor force participation over the life cycle. Evidence from the past* (pp. 11-50). Chicago: The University of Chicago Press.
- Garrett, E., A. Reid, K. Schürer & S. Szreter (2001). *Changing family size in England and Wales. Place, class and demography, 1891 1911*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Giele, J.J. & G.J. Van Oenen (1974). De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850. *Mededelingen van de Nederlandse Vereniging voor Sociale Geschiedenis*, 45, 2-32.
- Harding, S. (1995). Social class differences in mortality of men: recent evidence from the OPCS Longitudinal Study. Office of Population Censuses and Surveys. *Popul Trends*, 80, 31-37.
- Harris, B. (1999). Morbidity and mortality during the health transition: a comment on James C. Riley, 'Why sickness and death rates do not move parallel to one another over time'. *Social History of Medicine*, 12, 125-131.
- Hengel, J.F. van (1875). *Geneeskundige plaatsbeschrijving van het Gooiland*. 's-Gravenhage: Van Weelden en Mingelen.
- Houwaart, E.S. (1991). *De hygiënisten. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland 1840-1890*. Groningen: Historische Uitgeverij Groningen.
- Hummer, R.A., R.G. Rogers, C.B. Nam & C.G. Ellison (1999). Religious involvement and U.S. adult mortality. *Demography*, 36, 273-285.
- Johansson, S.R. & A.B. Kasakoff (2000). Mortality history and the misleading mean. *Historical methods*, 33, 56-58.
- Joung, I.M.A., J.J. Glerum, F.W.A. van Poppel, J.W.P.F. Kardaun & J.P. Mackenbach (1996). The contribution of specific causes of death to mortality differences by marital status in the Netherlands. *European Journal of Public Health*, 6, 142-149.
- Krieger, N. & E. Fee (1996). Measuring social inequalities in health in the United States: a historical review, 1900-1950. *International Journal of Health Services*, 26, 391-418.
- Krieger, N., D.R. Williams & N.E. Moss (1997). Measuring social class in US public health research: concepts, methodologies, and guidelines. *Annual Review of Public Health*, 18, 341-378.
- Kunst, A.E. (1997). *Cross-national comparisons of socio-economic differences in mortality*. Rotterdam: Erasmus University.

- Kunst, A.E., V. Bos, P. Santana, T. Valkonen, J.P. Mackenbach, O. Andersen, M. Cardano, G. Costa, S. Harding, O. Hemström, R. Layte, E. Regidor & A. Reid (2004). Monitoring of trends in socioeconomic inequalities in mortality. Experiences from a European project. *Demographic Research, Special collection 2, Determinants of diverging trends in mortality, 2004* (April), 229-254.
- Leeuwen, M.H.D. van & I. Maas (2005). *HISCLASS: A Historical International Social Class Scheme for occupational titles in the past*. Unpublished manuscript.
- Leeuwen, M.H.D. van, I. Maas. & A. Miles (2002). *HISCO: Historical International Standard Classification of Occupations*. Leuven: Leuven University Press.
- Levin, J.S. (1994). Religion and health: is there an association, is it valid, and is it causal? *Social Science & Medicine*, 38, 1475-1482.
- Leye, R. & D. Joye (1994). What is Switzerland's stratification like: classes, prestige gradation, professional categories? *International Sociology*, 9, 313-336.
- Link, B.G., M.E. Northridge, J.C. Phelan M.L. & Ganz (1998). Social epidemiology and the fundamental cause concept: on the structuring of effective cancer screens by socioeconomic status. *Milbank Quarterly*, 76, 375-402.
- Link, B.G. & J.C. Phelan (1995). Social conditions as fundamental causes of disease. *Journal of Health and Social Behavior*, 35, 80-94.
- Link, B.G. & J.C. Phelan (1996). Understanding sociodemographic differences in health-the role of fundamental social causes. *American Journal of Public Health*, 86, 471-473.
- Link, B.G. & J.C. Phelan (2002). McKeown and the idea that social conditions are fundamental causes of disease. *American Journal of Public Health*, 92, 730-732.
- Lundberg, O. (1991). Childhood living conditions, health status and social mobility: a contribution to the health selection debate. *European Sociological Review*, 7, 149-162.
- Lundberg, O. (1993). The impact of childhood living conditions on illness and mortality in adulthood. *Social Science & Medicine*, 36, 1047-1052.
- Lutfey, K. & J. Freese (2005). Toward some fundamentals of fundamental causality: socioeconomic status and health in the routine clinic visit for diabetes. *American Journal of Sociology*, 110, 1326-1372.
- Mackenbach, J.P. (1992). *De veren van Icarus: over de achtergronden van twee eeuwen epidemiologische transitie in Nederland*. Utrecht: Wetenschappelijke Uitgeverij Bunge.
- Mackenbach, J.P. (1994). *Ongezonde verschillen. Over sociale stratificatie en gezondheid in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Mackenbach, J.P., V. Bos, O. Andersen, M. Cardano, G. Costa, S. Harding, A. Reid, O. Hemstrom, T. Valkonen & A.E. Kunst (2003). Widening socioeconomic inequalities in mortality in six Western European countries. *International Journal of Epidemiology*, 32, 830-837.
- Mandemakers, K. (2000). The Netherlands. Historical Sample of the Netherlands. In P. Kelly Hall, R. McCaa & G. Thorvaldsen (red.), *Handbook of International Historical Microdata for Population Research* (pp. 149-177). Minneapolis: Minnesota Population Center.

- Mandemakers, K. (2001). Historical sample of the Netherlands HSN. *Historical Social Research*, 26(4), 179-190.
- Manor, O., S. Matthews & C. Power (2003). Health selection: the role of inter- and intra-generational mobility on social inequalities in health. *Social Science & Medicine*, 57, 2217-2227.
- Mare, R.D. (1990). Socio-economic careers and differential mortality among older men in the United States. In J. Vallin, S. D'Souza & A. Palloni (red.), *Measurement and analysis of mortality. New Approaches* (pp. 362-387). Oxford: Oxford Clarendon Press.
- Marmot, M. (2004). *The status syndrome: how social standing affects our health and longevity*. London: Bloomsbury Publ.
- Martikainen, P., J. Blomgren & T. Valkonen (2007). Change in the total and independent effects of education and occupational social class on mortality: analyses of all Finnish men and women in the period 1971-2000. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 61, 499-505.
- Mustard, C.A. & J. Etches (2003). Gender differences in socioeconomic inequality in mortality. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 57, 974-980.
- Neven, M. (2000). Mortality differentials and the peculiarities of mortality in an urban-industrial population: a case study of Tilleur, Belgium. *Continuity and Change*, 15, 297-329.
- Oris, M. (1998). Mortalité, industrialisation et urbanisation au XIXe siècle. Quelques résultats des recherches Liégeoises. In C. Desama & M. Oris (red.), *Dix essais sur la démographie urbaine de la Wallonie au XIXe siècle* (pp. 289-321). Bruxelles: Crédit Communal.
- Pamuk, E.R. (1985). Social class inequality in mortality from 1921 to 1972 in England and Wales. *Population Studies*, 39, 17-31.
- Perenboom, R.J., L.M. van Hertem, H.C. Boshuizen & G.A. van den Bos (2005). Life expectancy without chronic morbidity: trends in gender and socioeconomic disparities. *Public Health Review*, 46-54.
- Phelan, J.C., B.G. Link, A. Diez-Roux, I. Kawachi & B. Levin (2004). "Fundamental causes" of social inequalities in mortality: a test of the theory. *Journal of Health and Social Behavior*, 45, 265-285.
- Poppel, F. van (1989). Urban-rural versus regional differences in demographic behavior. The Netherlands, 1850-1960. *Journal of Urban History*, 15, 363-398.
- Poppel, F. van & E. Beekink (2003). De 'gezondheid' van Nederland. Sterftetrends en sterfteverschillen in de negentiende en twintigste eeuw. In E. Beekink, O. Boonstra, T. Engelen & H. Knippenberg (red.), *Nederland in verandering. Maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht 1800-2000* (pp. 71-94). Amsterdam: Aksant.
- Poppel, F. van, I. Deerenberg, J. Wolleswinkel-van den Bosch & P. Ekamper (2005). Hoe lang leefden wij? Veranderingen in de levensduur en het doodsoorzakenpatroon. *Bevolkingstrends*, 53, 13-25.
- Poppel, F. van, M. Jonker & K. Mandemakers (2005). Differential infant and child

- mortality in three Dutch regions, 1812-1909. *Economic History Review*, 58, 272-309.
- Poppel, F. van & I. Joung (2001). Long-term trends in marital status mortality differences in The Netherlands 1850-1970. *Journal of Biosocial Science*, 33, 279-303.
- Poppel, F. van, J. Schellekens & A.C. Liefbroer (2002). Religious differentials in infant and child mortality in Holland. *Population Studies*, 56, 277-290.
- Power, C., K. Atherton, D.P. Strachan, P. Shepherd, E. Fuller, A. Davis, I. Gibb, M. Kumari, G. Lowe, G.J. Macfarlane, J. Rahi, B. Rodgers & S. Stansfeld (2007). Life-course influences on health in British adults: effects of socio-economic position in childhood and adulthood. *International Journal of Epidemiology*, 36, 532-539.
- Preston, S.H. & M.R. Haines (1991). *Fatal years. Child mortality in late nineteenth-century America*. Princeton: Princeton University Press.
- Programmacommissie Sociaal-Economische Gezondheidsverschillen. (1989). *Een onderzoeksprogramma voor de periode 1989 t/m 1993*. Rijswijk: Ministerie van WVC.
- Razzell, P. & C. Spence (2006). The hazards of wealth: adult mortality in pre-twentieth-century England. *Social History of Medicine*, 19, 381-405.
- Reek, J. van (1985). Sterfte naar sociale klasse bij volwassenen in Nederland sinds de negentiende eeuw. *Bevolking en gezin*, 2, 179-190.
- Reek, J. van (1993). Mortality by social class among males in the Netherlands since the nineteenth century. *Genus*, 49 (1/2), 159-164.
- Riley, J.C. (1997). *Sick, not dead: the health of British workingmen during the mortality decline*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Riley, J.C. (1999). Why sickness and death rates do not move parallel to one another over time. *Social History of Medicine*, 12, 101-124.
- Robert, S. (1999). Socioeconomic position and health: The independent contribution of community socioeconomic context. *Annual Review of Sociology*, 25, 489-516.
- Rogers Hollingsworth, J. (1981). Inequality in levels of health in England and Wales, 1891-1971. *Journal of Health and Social Behavior*, 22, 268-283.
- Romijn, W. (1955). *Welvaart en gezondheid*. Amsterdam: Ziekenzorg.
- Sandberg, L.G. & R.H. Steckel (1997). Was industrialization hazardous to your health? Not in Sweden! In R.H. Steckel & R. Floud (red.), *Health and welfare during industrialization* (pp. 127-160). Chicago: The University of Chicago Press.
- Siannis, F., J. Copas & G. Lu (2005). Sensitivity analysis for informative censoring in parametric survival models. *Biostatistics*, 6, 77-91.
- Sitter, W. de (1856). Hygiëne en Economie. *Tijdschrift voor het Armwezen*, 4, 21-34.
- Smith, D.S. (1983). Differential mortality in the United States before 1900. *Journal of Interdisciplinary History*, 13, 735-759.
- Spree, R. (1988). *Health and social class in Imperial Germany. A social history of mortality, morbidity and inequality*. Oxford: Berg Publishers.
- Tijn, T. van (1977). Het sociale leven in Nederland 1844-1873, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Vol. 12, pp. 131-166). Haarlem: Fibula.

- Townsend, P. & N. Davidson (1988). *Inequalities in health: The Black report and the Health Divide*. London: Penguin Books.
- Tsuya, N.O. & P. Nystedt (2004). Old-age mortality. In T. Bengtsson, C. Campbell & J. Z. Lee (red.), *Life under pressure. Mortality and living standards in Europe and Asia, 1700-1900* (pp. 399-429). Cambridge, Ma.: The MIT Press.
- Valkonen, T. (1993). Trends in regional and socioeconomic mortality differentials in Finland. *International Journal of Health Sciences*, 3, 157-166.
- Van de Putte, B. & A. Miles (2005). A social classification scheme for historical occupational data: partner selection and industrialism in Belgium and England, 1800-1918. *Historical Methods*, 38, 61-92.
- Wadsworth, M.E.J. (1986). Serious illness in childhood and its association with later-life achievement. In R.G. Wilkinson (red.), *Class and health: research and longitudinal data* (pp. 1-20). London: Tavistock.
- Weir, D.R. (1997). Economic welfare and physical well-being in France, 1750-1990. In R.H. Steckel & R. Floud (red.), *Health and welfare during industrialization* (pp. 161-200). Chicago: The University of Chicago Press.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. (1987). *De ongelijke verdeling van gezondheid* (Vol. No. 58). 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Whitehead, M. (1998). Diffusion of ideas on social inequalities in health: A European perspective. *The Milbank Quarterly*, 76, 469-492.
- Winship, C. & R.D. Mare (1992). Models for sample selection bias. *Annual Review of Sociology*, 18, 327-350.
- Wintle, M. (2000). *An economic and social history of the Netherlands, 1800-1920. Demographic, economic and social transition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Woods, B. (2004). The origins of social class mortality differentials. In P. Boyle, S. Curtis, T. Gatrell, E.G. Graham & E. Moore (red.), *The geography of health inequalities in the developed world* (pp. 37-52). London: Ashgate.
- Woods, R. & N. Williams (1995). Must the gap widen before it can be narrowed? Long-term trends in social class mortality differentials. *Continuity and Change*, 10, 105-137.
- Yen, I.H. & S.L. Syme (1999). The social environment and health: a discussion of the epidemiologic literature. *Annual Review of Public Health*, 20, 287-308.
- Zanden, J.L. van & A. van Riel (2004). *The strictures of inheritance: the Dutch economy in the nineteenth century*. Princeton: Princeton University Press.

Over de auteurs

Onno Boonstra is verbonden aan de afdeling Geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen. Zijn onderzoek richt zich op de sociale geschiedenis van Nederland in de negentiende eeuw en op de toepassing van statistiek en informatietechnologie in historisch onderzoek, meer in het bijzonder op het gebruik van geografische informatiesystemen.

o.boonstra@let.kun.nl

Hilde Bras is als universitair docent verbonden aan de afdeling Methoden en Technieken van de faculteit der Sociale Wetenschappen van de Vrije Universiteit Amsterdam. Van 2004 tot en met 2008 doet zij met een VENI-subsidie (NWO Vernieuwingsimpuls) onderzoek naar de invloed van broers en zussen op de levensloop in de negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw. Daarnaast heeft zij onderzoek gedaan naar de rol van het beroep van dienstbode in de jongvolwassenheid van vrouwen in het verleden.

haj.bras@fsw.vu.nl

Cees Elzinga is hoofd van de afdeling Methoden en Technieken van de faculteit der Sociale Wetenschappen van de Vrije Universiteit en participeert in het onderzoeksprogramma Comparative Stratification Research. Hij is gespecialiseerd in modellen voor categorische tijdreeksen. Recent publiceerde hij over metrische representaties van categorische tijdreeksen en over latente Markov-ketens.

ch.elzinga@fsw.vu.nl

Theo Engelen is hoogleraar Historische Demografie aan de Radboud Universiteit Nijmegen en onderzoeksleider bij het N.W. Posthumus Instituut. Zijn onderzoek richt zich op de demografische geschiedenis van Nederland en Europa in de negentiende en twintigste eeuw, alsmede de vergelijking daarvan met de ontwikkelingen in Taiwan/China.

th.engelen@let.ru.nl

Ruben van Gaalen studeerde Sociologie aan de Universiteit Bremen. Van september 2002-2006 werkte hij bij het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) te Den Haag. In oktober 2007 verdedigde hij zijn proefschrift getiteld *Solidarity and ambivalence in parent-child relationships* aan de Universiteit Utrecht (ICS). Sinds oktober 2006 is hij werkzaam bij het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en verricht onderzoek met behulp van het Sociaal Statistisch Bestand (SSB).

igan@cbs.nl

Matthijs Kalmijn is hoogleraar Sociologie aan de Universiteit van Tilburg. Zijn onderzoek gaat over (a) huwelijksrelaties en echtscheiding, (b) intergenerationale relaties en overdracht, en (c) etnische verhoudingen en ongelijkheid. Hij is betrokken bij verschillende grootschalige dataverzamelingsprojecten zoals de *Netherlands Kinship Panel Study* en de *Panel Study of Social and Cultural Dynamics*. Met Paul de Graaf publiceerde hij over echtscheiding in Nederland in Amerikaanse tijdschriften zoals *Journal of Marriage and the Family*, *Social Forces* en *Journal of Family Issues*.

m.kalmijn@uvt.nl

Hans Knippenberg is hoogleraar Politieke en Culturele Geografie aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn publicaties liggen vooral op het snijvlak van geschiedenis en geografie, zoals *De eenwording van Nederland* (1988; met De Pater), *De religieuze kaart van Nederland* (1992) en *The changing religious landscape of Europe* (2005).

h.knippenberg@uva.nl

Jan Kok is senior onderzoeker bij de Virtual Knowledge Studio (Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen) te Amsterdam en gastdocent bij het Centrum voor Sociologisch Onderzoek van de Katholieke Universiteit Leuven. Hij houdt zich onder andere bezig met online (globale) samenwerkingsverbanden tussen sociale en economische historici. Daarnaast verricht hij onderzoek in de historische demografie en gezinsgeschiedenis.

jan.kok@vks.knaw.nl

Marco H.D. van Leeuwen onderzoekt sociale ongelijkheid en mobiliteit vanaf 1500. Hij werkt als senior onderzoeker op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis en als bijzonder hoogleraar Historische Sociologie bij de Universiteit Utrecht. Hij onderzoekt ook de geschiedenis van de filantropie, zie V. Kingma en M.H.D. van Leeuwen, *Filantropie in Nederland. Voorbeelden uit de periode 1770-2020* (Aksant 2007), en *Giving in the Golden Age (GIGA)*, <http://www.iisg.nl/research/giga.php>.

mle@iisg.nl

Aart Liefbroer is hoofd van de afdeling Sociale Demografie van het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut in Den Haag en bijzonder hoogleraar Demografie van Jong-Volwassenen en Intergenerationele Overdracht aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij bestudeert vooral ontwikkelingen in de transitie naar volwassenheid, zowel in Nederland als in Europa.

liefbroer@nidi.nl

Ineke Maas is universitair hoofddocent bij de afdeling Sociologie/ICS van de Universiteit Utrecht. Zij doet onderzoek naar verschillen tussen landen en historische veranderingen in sociale ongelijkheid en mobiliteit en publiceerde tevens over onderwijsongelijkheid en de economische integratie van migranten.

i.maas@uu.nl

Kees Mandemakers is als senior onderzoeker verbonden aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) en als bijzonder hoogleraar Grote historische databestanden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Op het IISG geeft hij leiding aan de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN). Hij publiceerde onder andere over de sociale geschiedenis van het voortgezet onderwijs, sociale stratificatie en mobiliteit, zuigelingensterfte en methodologische aspecten betreffende de verzameling en verwerking van historische onderzoeksgegevens.

kma@iisg.nl

Frans van Poppel is als onderzoeker verbonden aan het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI/KNAW) in Den Haag, een instituut van de KNAW. Hij promoveerde in 1992 (cum laude) aan de Landbouwniversiteit Wageningen (*Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw*). Zijn onderzoek richt zich op de ontwikkeling van de volksgezondheid, familie, huwelijk, verwantschap en voortplanting in de negentiende en vroege twintigste eeuw. Een recente publicatie is Renzo Derosas & Frans van Poppel (red.), *Religion and the Decline of Fertility in the Western World*. New York etc.: Springer 2006.

poppel@nidi.nl

Jan Van Bavel doceert demografie en methoden en technieken van maatschappijwetenschappelijk onderzoek aan de Vrije Universiteit Brussel. Hij is hoofd van de onderzoeksgroep *Interface Demography* van de Brusselse universiteit en doet er onderzoek naar de evolutie op lange termijn van vruchtbaarheid en reproductie in Europa.

jvbavel@vub.ac.be

Sjoerd de Vos studeerde wiskunde aan de Universiteit van Amsterdam, met als hoofdrichting statistiek. Vanaf 1970 is hij werkzaam bij (de voorgangers van) de afdeling Geografie, Planologie en Internationale Ontwikkelingsstudies van deze universiteit. Bij zijn onderzoek richt hij zich vooral op het terrein van segregatie en omgevingseffecten.

s.devos@uva.nl

Richard Zijdeman is promovendus aan de Universiteit Utrecht bij de capaciteitsgroep Sociologie. Hij onderzoekt de effecten van onder meer industrialisering, massacommunicatie en massatransport op het statusverwervingsproces in Zeeland in de negentiende en begin twintigste eeuw. In het kader van dit project heeft hij samen met andere onderzoekers een historische schaal voor beroepsstatus ontwikkeld: HIS-CAM. Naast deze onderwerpen, gaat zijn interesse uit naar collectieve goederen bij het gebruik van moderne communicatiemiddelen, zoals veilingsites en collaboratories.

r.l.zijdeman@uu.nl

De afgelopen vijftig jaar zijn de levenslopen van Nederlandse mannen en vrouwen steeds diverser geworden. Dat betekent echter geenszins dat de periode daarvoor werd gekenmerkt door eenvormigheid en onveranderlijkheid. Toonaangevende onderzoekers beschrijven in *Honderdvijftig jaar levenslopen – De Historische Steekproef Nederlandse bevolking* de levenslopen van mannen en vrouwen geboren vanaf 1850 en onderzoeken daarnaast de oorzaken van diversiteit. Aspecten die aan de orde komen zijn trajecten naar volwassenheid, kinderloosheid, echtscheiding, religie, analfabetisme, sociale mobiliteit en sterfte. Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van de Historische Steekproef Nederlandse bevolking.

Ineke Maas en **Marco van Leeuwen** zijn verbonden aan de afdeling Sociologie van de Universiteit Utrecht en **Kees Mandemakers** aan de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Marco van Leeuwen en Kees Mandemakers zijn tevens werkzaam bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam.

Met bijdragen van Jan Van Bavel, Jan Kok & Theo Engelen; Matthijs Kalmijn; Hans Knippenberg & Sjoerd de Vos; Onno Boonstra; Richard L. Zijdemans & Kees Mandemakers; Ineke Maas & Marco van Leeuwen; Frans van Poppel & Ruben van Gaalen; Hilde Bras, Aart C. Liefbroer & Cees H. Elzinga.

Honderdvijftig jaar levenslopen – De Historische Steekproef Nederlandse bevolking is de boekaflevering bij jaargang 83 (2008) van het sociaal-wetenschappelijk tijdschrift *Mens & Maatschappij*.

www.aup.nl

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

ISBN 978 90 8964 067 3

